

ბონიო-აფსარუსის
არქეოლოგიური-არქიტექტურული ძეგლის
ARCHAEOLOGICAL AND ARCHITECTURAL
SITE OF GONIO-APSARUS

XI | ბონიო-აფსარუსი
GONIO-APSARUS

აჭარის ავტონომიური მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტო
CULTURAL HERITAGE PRESERVATION AGENCY OF AJARA

გონიო-აფსაროსის არქეოლოგიურ-არქიტექტურული ეროვნული ძეგლი
ARCHAEOLOGICAL AND ARCHITECTURAL SITE OF GONIO-APSARUS

გონიო-აფსაროსი
(მემკვიდრეობის ძეგლი)

XI

GONIO-APSARUS
(ACTIVITIES)

ბათუმი 2021 BATUMI

UDC (უაკ) 902.2 (479.224)

გ-673

სარედაქციო კოლეგია:

შ. მამულაძე
ა. კახიძე
რ. კარასიევიჩ-სციპიორსკი
გ. გრიგოლია
ვ. ჯაფარიძე
გ. ყიფიანი
მ. ხალვაში
გ. თავამაიშვილი
ნ. ინაიშვილი
დ. მინდორაშვილი
ე. კახიძე
ნ. ხახუტაიშვილი
ლ. ასლანიშვილი
კ. ქამადაძე

რედაქტორები:

შ. მამულაძე
კ. ქამადაძე

დიზაინი:

დ. ჯვარშიეშვილი

EDITORS OF THE VOLUME:

S. Mamuladze
A. Kakhidze
R. Karasiewicz-Szczypiorski
G. Grigolia
V. Djaparidze
G. Kipiani
M. Khalvashi
G. Tavamaishvili
N. Inaishvili
D. Mindorashvili
E. Kakhidze
N. Khakhutaishvili
L. Aslanishvili
K. Kamadaze

EDITORS:

Sh. Mamuladze
K. Kamadadze

DESING:

D. Jvarsheishvili

აჭარის კულტურული
მემკვიდრეობის
დაცვის სააგენტო

CULTURAL HERITAGE
PRESERVATION AGENCY
OF AJARA

www.ajaraheritage.ge
info@ajaraheritage.ge

ISBN 978-9941-9738-8-8

სარჩევი

წინასიტყვაობა.....	5
Preface	6
შოთა მამულაძე — სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი საბეჭდავები და დისკოსებრი საგნები	7
Shota Mamuladze - Stamp seals and discoïd objects discovered on the territory of South-western Georgia.....	31
შოთა მამულაძე, მარინე ბოკერია — გონიო-აფსაროსის ციხის მეოთხე კოშკის გარე ტერიტორიაზე აღმოჩენილი მასალების არქეოლოგიური და არქეობოტანიკური კვლევა.....	39
Shota Mamuladze, Marine Bokeria – Archaeological and Archaeobotanical study of the materials discovered outside tower N 4 in Gonio-Apsaros fort	53
Shota Mamuladze, Emzar Kakhidze, Lasha Aslanishvili - Roman garrisons in Apsarus and Petra	77
შოთა მამულაძე, ემზარ კახიძე, ლაშა ასლანიშვილი — რომაული გარნიზონები აფსაროსსა და პეტრაში.....	83
ანდრია როგავა — „რომანიზებული“ სამზარეულო კერამიკის ძირითადი ფორმები აფსაროსის კასტელუმიდან (არქეომეტრიული ანალიზი).....	94
Andria Rogava - Main forms of “Romanized” kitchen pottery from the castellum of Apsaros: an archaeometric analysis	104
Shota Mamuladze, Emzar Kakhidze, Sul Khan Mamuladze - Roman cult items discovered at the fort of Apsarus	115
შოთა მამულაძე, ემზარ კახიძე, სულხან მამულაძე — გონიო-აფსაროსში აღმოჩენილი რომაული კულტმსახურების ნივთები	138

ირინე ვარშალომიძე — ნუმიზმატიკური მასალა გონიო-აფსაროსიდან.....	143
Irine Varshalomidze - The numismatic material from Gonio-Apsaros	151
შოთა მამულაძე, კახაბერ ქამადაძე, გურამ ყიფიანი — ავგიის ნაეკლესიარი.....	156
Shota Mamuladze, Kakhaber Kamadadze, Guram Kifiani - Avgia Church	163
კახაბერ ქამადაძე, თათული მონყობილი — ბოლო წლებში (2015-2021 წწ)	
გონიოს ციხის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ფაიანსის ნაწარმი.....	176
Kakhaber Kamadadze, Tatuli Motskobili - Recent materials (2015-2021) of	
Faience from Gonio	185
მეცნიერ-თანამშრომელთა მიერ სხვადასხვა წლებში	
გამოქვეყნებული ნაშრომები.....	191

წინასიტყვაობა

გონიო-აფსაროსის არქეოლოგიურ-არქიტექტურული კომპლექსის და მისი მუდმივმოქმედი არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგებს უკვე მიეძღვნა გონიო-აფსაროსის შრომების 9 ტომი. გამოსაცემად ჩაშვებულია მე-10 ტომიც.

წინამდებარე კრებული რიგით მეთერთმეტეა. მასში ქრონოლოგიური პრინციპით განხილულია სხვადასხვა საინტერესო თემები, ანტიკური პერიოდიდან მოყოლებული გვიანი შუასაუკუნეების ჩათვლით. ცხადია უდიდესი ნაწილი გონიო-აფსაროსის ციხის ახალ მონაპოვრებს ეხება, თუმცა აქვეა საუბარი აჭარის ტერიტორიაზე წინა წლებში აღმოჩენილი ანტიკური პერიოდის საბეჭდავებზე. მნიშვნელოვანია მეოთხე კომპის გარე ტერიტორიაზე მოპოვებული მასალების არქეოლოგიური თუ არქეობოტანიკური კვლევის შედეგები. გარდა აღნიშნული საკითხებისა, ნაშრომში განხილულია ისეთი აქტუალური თემები როგორებიცაა: რომაული გარნიზონების ყოფნა გონიო-აფსაროსსა და პეტრას ციხეზე, „რომანიზებული“ სამზარეულო კერამიკის ძირითადი ფორმები, ციხის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი რომაული კულტები, ნუმიზმატიკური მასალა და გვიანი შუასაუკუნეების მცირეაზიული ფაიანსი. ბოლო წლებში აღმოჩენილ მნიშვნელოვან მონაპოვართა რიცხვს განეკუთვნება ასევე, გონიოს შემოგარენში აღმოჩენილი ადრებიზანტიური ხანის ავგიის ნაეკლესიარი.

ნაშრომი იბეჭდება აჭარის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოს ხარჯებით.

გონიო-აფსაროსის არქეოლოგიურ-არქიტექტურული კომპლექსის
მმართველი პროფ. შ. მამულაძე

PREFACE

Previously published volume 9 of Gonio-Apsaros was dedicated to the explorations and studies done by the permanent expedition of Gonio-Apsaros archaeological-architectural complex. Volume 10 has also been submitted for publishing.

The present 11th volume entails various interesting topics which are set in chronological order from the Antique till the Late Medieval period. The main part of the publication concerns the new discoveries from Gonio-Apsaros fortress. However there is also a contribution about the Antique period stamp seals discovered in the past years on the territory of Ajara. Archaeological and archaeobotanic study of the remains found close to the tower N4 (on the territory outside of the fort) is of special importance. Other important topics treated by the volume are: the presence of Roman garrisons in Apsaros and Petra, the main forms of “romanized” kitchen pottery, Roman cult items, the numismatic material and recent Late Medieval faience from Asia Minor all discovered at Gonio-Apsaros. The ruins of Avgia church is also among the important discoveries made in recent years.

The volume is being published with the financial support of The Cultural Heritage Preservation Agency of Ajara

Director of Gonio-Apsaros archaeological-architectural Site

Shota Mamuladze

სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ბარიბორიაზე აღმოჩენილი საბაჭდავები და დისკოსებრი სპინები

ბოლო პერიოდში აჭარისწყლის ხეობისა და ჭოროხის ქვემო დინების კლასიკური თუ გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ნამოსახლარების შესწავლისას, თავი იჩინა მხატვრული ხელოსნობის ერთ-ერთი რთული დარგის, გლიპტიკური ხელოვნების მეტად საინტერესო და საყურადღებო ნიმუშებმა - საბეჭდავებმა. დღეისათვის მონაპოვარში სულ 11 ერთეულია წარმოდგენილი. თითოეული მათგანი არქეოლოგიური გათხრების შედეგადაა მოპოვებული და თანმხლები მასალების მიხედვით საკმაოდ კარგადაც თარიღდებიან.

ექვსი ცალი საბეჭდავი სხვა საკულტო დანიშნულების ნივთებთან ერთად აღმოჩნდა სოფ. კვაშტის ძვ.წ. V ს-ით დათარიღებული ნამოსახლარის გათხრებისას. ეს სოფელი მდ. აჭარისწყლის მარცხენა ნაპირზე, დაბა ქედიდან 10 კმ-ის დაშორებით მდებარეობს. თვით ძეგლი კი სოფლის ერთ-ერთი უბნის - სირაბიძეების სამხრეთ-დასავლეთით „საყორნია კლდედ“ წოდებულ ქედზეა. „საყორნია კლდის“ ქედი აჭარა-შავშეთის მთების განშტოების ე.წ. „ჯვარიქედის“ უშუალო გაგრძელებას წარმოადგენს. იგი იწყება მდ. აჭარისწყლის სანაპიროებიდან და დამხრობილია სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან ჩრდილო-დასავლეთისკენ. ქედის ორივე კალთა მკვეთრად დაქანებული, ციცაბო კლდოვანი აღმოსავლეთი-სირაბიძეების ღელემდე ეშვება. ამ მიუვალ გორაზე ძვ.წ. V საუკუნისათვის აქაურ მკვიდრთ ტერასული ტიპის გამაგრებული სამოსახლოები მოუწყვიათ. მდინარისაკენ წამოზრდილი სერი კონტროლს უწევდა აჭარისწყლის ხეობის მოზრდილ მონაკვეთს.

ბუნებრივია იგი დაკავშირებული იქნებოდა სხვა გამაგრებულ სამოსახლოებთანაც. ასე რომ, სოფ. კვაშტის დასახლება წარმოადგენდა ამ ხეობის ერთ-ერთ უძველეს საფორტიფიკაციო ნაგებობათა კომპლექსის მნიშვნელოვან მონაკვეთს (კახიძე..., 1993: 57-80; 2016: 47-49).

ძეგლზე სამუშაოები ოთხ ტერასაზე განხორციელდა. მათგან I ტერასაზე ძვ.წ. V საუკუნით დათარიღებულ კულტურულ ფენაში, ადგილობრივ, თუ იმპორტულ (მათ შორის შავლაკიანი კერამიკა) მასალებთან ერთად, აღმოჩნდა სხვადასხვა ზომის ხუთი საბეჭდავი და რამდენიმე ცალი დისკოსებრი ნივთი წვრილი ნახვრეტივით. ერთი, შედარებით მოზრდილი თიხის საბეჭდავი, აღმოჩნდა III ტერასაზე, ამავე ეპოქით დათარიღებულ ფენაში (კახიძე... 1993: 59-61).

თიხის სამი საბეჭდავი გამოვლინდა მახვილაურის ანტიკური ხანის ნამოსახლარზე. მახვილაურის ნამოსახლარი ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტში, ქ. ბათუმის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მე-8 კმ-ზე, კახაბრის დაბლობის ჩრდილო ნაწილში, მდ. ჭოროხის მარჯვენა სანაპიროზე მდებარეობს. ადრე მდ. ჭოროხი მახვილაურის გორას ახლოს ჩამოუდიოდა (გოგიტიძე, 1978:69), ახლა ბორცვის ძირში, ახლოს, ჩრდილოეთის მხრიდან მოედინება მახვილაურის წყალი, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან - მეჯინისწყალი. საკუთრივ გორასამოსახლო მდებარეობს აჭარა-გურიის მთების ზღვისპირეთისაკენ დაშვებული მახვილაურის ქედის შემადგენელ ბორცვზე. იგი ზემოდან გადმოჰყურებს ბათუმსა და მის შემოგარენს, მდ. ჭოროხის დელტას და მის ორივე მხარეს გაშენებულ სოფლებს. აქედან კარგად მოსჩანს აჭარისწყლის ხეობის ბოლო მონაკვეთიც კარგა მოზრდილ მანძილზე. აქედან შეიძლება შავიზღვის სანაპირო ზოლისა თუ ჭოროხ-აჭარისწყლისკენ გამავალი გზების გაკონტროლება. ასე რომ, მახვილაურის გამაგრებული ტიპის სამოსახლო თავისი ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდებარეობით ჭოროხ-აჭარისწყლის თანადროულ ძეგლებთან ერთად წარმოადგენდა ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს სტრატეგიულ პუნქტს.

მახვილაურის გორაზე ძირითადი არქეოლოგიური სამუშაოები განხორციელდა 1982-1983 წლებში. არქეოლოგიური გათხრებისას მოპოვებულ ანტიკური ხანის მასალებთან ერთად აღმოჩნდა სწორედ ზემოთ აღნიშნული საბეჭდავებიც.

თიხის საბეჭდავები ასევე მოპოვებულია სოფ. ჭარნალის ძვ.წ. VII-VI სს. დათარიღებულ გორასამოსახლოზეც. ეს სამოსახლო მდ. ჭოროხის მარცხენა მხარეს, ჭოროხის შენაკად ჭარნალისწყლის მარცხენა სანაპიროს შემადგენელ გორაზე მდებარეობს. 2005 წ. გონიო-ავსაროსის მუზეუმ-ნაკრძალის მუდმივმოქმედი არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ განხორციელებული სამუშაოების დროს, ამ ეპოქის დასავლურ-კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელ მდიდარ და საინტერესო მასალებთან ერთად, აღმოჩნდა საკმაოდ პატარა ზომის თიხის ორი საბეჭდავიც. ისინი ფორმებით და გამოსახულებებით ძირითადად ემსგავსებიან ზემოთ დასახელებულ ძეგლებზე აღმოჩენილ ნიმუშებს.

მოკლედ შევჩარღვებით თითოეულ მათგანზე:

კვაშტის საბეჭდავები და დისკოსებრი საგნები. საბეჭდავი (საველე №193; ტაბ. I/1; III/1) აღმოჩნდა 1983 წელს, III ტერასაზე, დამწვარი შენობის წინ, დახანძრულ ფენაში. იგი მონითალო ფერის თიხისგან არის დამზადებული. თიხა საკმაოდ წმინდაა, განლექილი, შედარებით კარგად გამომწვარი. ემჩნევა ცეცხლში მოხვედრის კვალი. შემორჩენილი აქვს ცილინდრული ფორმის სახელურის დასაწყისი. ბრტყელ პირზე გეომეტრიული მოტივია გამოსახული - ე.წ. შევსებული ჯვარი. ურთიერთგადამკვეთი ორი ხაზი ოთხ თანაბარ სეგმენტად ყოფს საბეჭდავის პირს. ერთ-ერთი სეგმენტის მთლიანი ზედაპირი დაზიანებულია და მასზე არსებული გამოსახულების გარჩევაც შეუძლებელია. რაც შეეხება დანარჩენ სამ სეგმენტს, ისინი შევსებულია ჯვრის ცენტრიდან თუ სეგმენტების ურთიერთგამყოფი მკლავებიდან დაშვებული სხივისებრი რელიეფური ქედებით, ზოგჯერ ისე რომ, მკლავების საპირისპირო მხარეს განლაგებული დახრილი ხაზები სიცოცხლის ხის შთაბეჭდილებასაც ტოვებს.

გამოხატულება საკმაოდ მკაფიოა და მაღალი რელიეფით არის შესრულებული. იგი მთლიანად ავსებს ინტალიოს პირს. საბექდავის შემორჩენილი სიმაღლე 4 სმ; პირის დმ. 8,5 სმ (ტაბ. I/1).

მეორე საბექდავიც (საველე №32) 1983 წელს აღმოჩნდა, II ტერასაზე, დამწვარი ნაგებობის ტერიტორიაზე, დანარჩენ ოთხ საბექდავთან ერთად. იგი მონითალო ფერის თიხისაგან არის დამზადებული. თიხა საკმაოდ კარგადაა განლექილი და გამომწვარი. საბექდავი ხელითაა ნაძერწი. ამ ნიმუშსაც ემჩნევა ცეცხლში მოხვედრის კვალი (ტაბ. I/2; ტაბ. III/2). მრგვალ საბექდავს მოგრძო ცილინდრული ფორმის სახელური აქვს. იგი თავისკენ ფართოვდება. თავი ნაწილობრივ დაზიანებულია, ხოლო მეორე ნაწილი - ოდნავ შებრტყელებული აქვს. სახელური საბექდავის მიმართულებით ოდნავ მსხვილდება და უსწორმასწორო ზედაპირის მქონე ზურგში გადადის. პირზე საკმაოდ კარგად, მკაფიოდ გამოსახული ე.წ. შევსებული ჯვარია ამოჭრილი. ურთიერთგადაამკვეთი ხაზებით მთლიანი ზედაპირი ოთხ ტოლ სეგმენტადაა დაყოფილი. თითოეული სეგმენტი ოთხ-ოთხი სრული და გაშლილი კუთხეებით არის შევსილი. შემორჩენილი სიმაღლე - 5 სმ., პირის დმ - 6,5 სმ.

ამავე წელსაა ნაპოვნი მესამე საბექდავიც (საველე №80; ტაბ. I/3; ტაბ. III/3), III ტერასაზე. იგი მოყავისფრო ფერის თიხისაგან არის დამზადებული. თიხა საკმაოდ კარგადაა განლექილი, წვრილმარცვლოვანია. ესეც ხელითაა ნაძერწი და გამომწვარია. ემჩნევა ძლიერ ცეცხლში მოხვედრის კვალი. წრიულ საბექდავს აქვს არცთუ ისე მაღალი, მრგვალი ფორმის სახელური. სახელურის თავზე პატარა წრეა დატანილი. ამ ნიმუშის პირზეც გეომეტრიული მოტივი, ე.წ. შევსებული ჯვარია გამოსახული. აქაც ურთიერთგადაამკვეთი ხაზებით საბექდავის პირი ოთხ სეგმენტადაა დაყოფილი. თითოეულ სეგმენტში სრული კუთხეებია ერთმანეთში ჩახაზული. ყოველ სეგმენტში სამ-სამი კუთხეა მოთავსებული. საბექდავი ხელით არის ნაძერწი და შემდეგ გამომწვარი. პირი იმდენად კარგად აქვს გადალესილი, რომ გაპრიალებულს ჰგავს. გამოსახულება ძალიან კარგად იკითხება. ზომები: სიმაღლე 3 სმ., პირის დმ. 5,2 სმ.

მეოთხე საბექდავი (საველე №802; ტაბ. I/4; ტაბ. III/4) მონითალო, მოვარდისფრო თიხისაგან არის დამზადებული. განლექილი, ხელითაა ნაძერწი და საკმაოდ კარგადაა გამომწვარი. ეს ნიმუში შედარებით პატარა ზომისაა. საბექდავს შემორჩენილი აქვს ცილინდრული ფორმის სახელურის ნაწილი. სამუშაო ზედაპირზე ზემოთ აღწერილ ნიმუშთა მსგავსად ე.წ. შევსებული ჯვარია გადმოცემული. თითოეულ სექტორში სამ-სამი კუთხეა მოთავსებული. მისი ზომებია: სიმაღლე-2,7 სმ; პირის დმ-3,5 სმ.

მეხუთე საბექდავიც (საველე №32; ტაბ. I/5; ტაბ. III/5) II ტერასაზეა აღმოჩენილი, ზემოთ აღწერილ ნიმუშებთან ერთად. დამზადებულია მონითალო ფერის, კარგად განლექილი თიხისაგან. ესეც ხელით არის ნაძერწი და კარგადაა გამომწვარი. საბექდავის მრგვალ პირს აქვს საკმაოდ მაღალი ცილინდრული მოყვანილობის სახელური, რომელიც დისკოსებრი ფორმის ბოლოთი მთავრდება. შესაბამისად, სახელურზე „მოთავსებული“ პირიც მრგვალია. ბრტყელ და მრგვალ კიდებებიან პირზე გამოხატულია შევსებული ჯვარი. აქაც, ორი ურთიერთგადაამკვეთი ხაზით პირის მთლიანი ზედაპირი ოთხ თანაბარ სეგმენტადაა დაყოფილი. თითოეული სეგმენტი შევსილია ოთხ-ოთხი კორიზონტალური თუ ვერტიკალური ქედებით. გამოსახულება საკმაოდ

მაღალი რელიეფით არის შესრულებული. იგი ამოჭრილი ჩანს დანით ან ჩხირით, საკმაოდ ღრმად. სახელურის პირზეც ზუსტად ისეთივე გამოსახულებაა, როგორც სამუშაო ზედაპირზე. ოღონდაც აქ სეგმენტების შემავსებელი ჰორიზონტალური, თუ ვერტიკალური ქედების რაოდენობა სამ-სამია. საბეჭდავის ზომებია: სიმაღლე-4 სმ; პირის დმ-4,5 სმ; სახელურის პირის დმ-2,5 სმ.

მეექვსე საბეჭდავი (საველე №21; ტაბ. I/6; ტაბ. III/6) დაზიანებულია. შემორჩენილია მხოლოდ პირისა და სახელურის ნაწილი. ფორმასა და გამოსახულებაზე წარმოდგენის შექმნა შეუძლებელია. იგი გაცილებით პატარა ზომის უნდა ყოფილიყო. თიხა ღია მოყავისფრო, შედარებით კარგად განლექილი. საბეჭდავს ჰქონია ღილისებრი ფორმის სახელური. მრგვალ სამუშაო ზედაპირზე აქაც, ზემოთ აღწერილთა მსგავსად, შევსებული ჯვარია დატანილი. შემონახული ორი სეგმენტის მიხედვით ჩანს, რომ ჯვრის მკლავებს შორის არსებული სიცარიელე აქ შევსილია მიჯრით განლაგებული დახრილი, სხივისებური, არც თუ ისე მკვეთრად გამოხატული, რელიეფური ქედებით. მისი ზომებია: სიმაღლე-2,2 სმ, პირის დმ-3,8 სმ.

კვაშტის ანტიკური ხანის ნამოსახლარზე, როგორც ზემოთაც აღინიშნა, აღმოჩნდა თიხის დისკოსებური ფორმის ნივთებიც. ისინი სხვადასხვა ზომისაა, მათი გამოყენება კვირისტავებად ფორმის, ზომების, დატანილი გამოსახულებების და წვრილი ნახვრეტების გამო, გამორიცხებულია. ერთ-ერთი მათგანის (სავ.199) ცენტრალურ ნაწილში ნახვრეტის ირგვლივ მოცემულია დისკოსებრი გამოსახულება, ხოლო დანარჩენ ზედაპირზე დატანილია არცთუ ისე მკვეთრად გამოკვეთილი წრიული ზოლები (ტაბ.II/8).

მახვილაურის საბეჭდავები. პირველი საბეჭდავი (საველე №603; ტაბ. II/1; ტაბ. IV/1) აღმოჩნდა 1982 წელს ნამოსახლარის გათხრების დროს ძვ.წ. V ს-ის კულტურულ ფენაში. იგი დამზადებულია კარგად განლექილი მოყავისფრო ფერის ალიზის ხელითაა ნაძერწი, კარგად გამომწვარი და მკრივია. ნედლი მასალა იმდენად კარგად არის დამუშავებული, რომ ერთი შეხედვით ქვას უფრო ჰგავს. საბეჭდავი ცეცხლშია მოხვედრილი. აქვს ტანისაგან არც თუ ისე მკვეთრად გამოყოფილი ცილინდრული ფორმის სახელური, რომლის ზედა ნაწილი გადატეხილია. პირი საკმაოდ კარგად აქვს დამუშავებული და გაპრიალებულია. დატანილი გამოსახულებები შესანიშნავად იკითხება. სამუშაო ზედაპირზე მოცემულია სამი მინიატურული ჯვრის გამოსახულება. მათგან ორი - ცენტრალურ ნაწილში, ხოლო ერთი - კიდეზე. პირის კიდეები ირგვლივ დაფარულია საკმაოდ ღრმა ნაჭდევი, დახრილი სხივისებური ზოლებით. ჩვენი აზრით, ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს ტვიფრით შესრულებულ ნახელავთან. ოსტატს წინასწარ დამზადებული მოდელით, უკვე გამოძერწილი, მაგრამ ჯერ კიდევ ნედლ თიხაზე უნდა ჰქონდეს დატვიფრული გამოსახულება. სხვანაირად, ასეთი ღრმად ნაკვეთი გამოსახულება ნედლ თიხაზე ასე სუფთა ვერ გამოვიდოდა, რაც არ უნდა წმინდა საჭრისი, თუ ჩხირი ყოფილიყო გამოყენებული. ნივთი, როგორც ზემოთაც აღინიშნა, კარგად არის გამომწვარი, რაც იმის ნიშანია, რომ იგი ხანგრძლივი ხმარებისათვის იყო გამიზნული (ზომები: შემორჩენილი სიმაღლე-4,2 სმ; პირის დმ-4 სმ).

მეორე საბეჭდავი (საველე №109; ტაბ. II/2; ტაბ.IV/2) შედარებით პატარა ზომისაა. კარგადაა დაცული. იგი დამზადებულია განლექილი ღია ყავისფერი თიხისაგან.

ჩანს ეს ნიმუშიც ხელითაა ნაძერწი და საკმაოდ კარგადაა გამომწვარი. აქვს არც თუ ისე მაღალი, კონუსური ფორმის სახელური. მრგვალ სამუშაო ზედაპირზე დატანილია ჯვრის გამოსახულება. ცალკეული სეგმენტები კი შევსილია ჯვრის ცენტრალური ნაწილიდან კუთხეებისაკენ დაშვებული სხივისებრი ნაჭდევი ზოლებით.

მესამე საბეჭდავი (საველე №253 ; ტაბ. II/3; ტაბ. IV/3) დამზადებულია მონითალო ფერის თიხისაგან და ხელითაა ნაძერწი. აქვს შებრტყელებული ფორმის სახელური, რომლის ზედა ნაწილიც დაზიანებულია. სამუშაო ზედაპირი სადაა. არაა გამორიცხული იგი წუნიც იყოს (ზომები: სიმაღლე-2,3 სმ, პირის დმ-3,8 სმ).

ჭარნალის საბეჭდავები. ორი ცალი საბეჭდავი აღმოჩნდა ჭარნალის ძვ. ნ. VII-VI სს გორასამოსახლოს ტერიტორიაზე წარმოებული გათხრების დროს. პირველი საბეჭდავი (საველე №269; ტაბ. II/7; ტაბ. IV/4) დაზიანებულია და შუაზეა გატეხილი. იგი ნაძერწია ხელით. თიხა მოყავისფრო, მსხვილმარცვლოვანი. განატეხში ჩანს პიროქსენის ნარევი. საბეჭდავი არცთუ ისე კარგადაა გამომწვარი, იგი მყიფეა და შედარებით იოლად იშლება. აქვს ცილინდრული ფორმის სახელური, რომლის ზედა ნაწილი წამტვრეულია. პირზე დატანილია ხის გამოსახულება. დაცულია გამოსახულების დიდი ნაწილი და კარგად იკითხება. ჩანს, რომ ხეს ჰქონდა თითოეულ მხარეს ოთხ-ოთხი ტოტი. ქვედა ტოტები შედარებით გრძელია, ზემოთ ისინი თანდათანობით მოკლდება. მისი ზომებია: სიმაღლე-4 სმ; პირის დმ-4,4 სმ (ტაბ. I/8).

მეორე საბეჭდავი (საველე №2691; ტაბ. II/5; ტაბ. IV/5) დაზიანებულია. ფორმაზე სრულყოფილი წარმოდგენის შექმნა შეიძლება. მისი თიხაც მოყავისფროა და მსხვილმარცვლოვანია. ურევია პიროქსენის მინარევები, გამომწვარია. ეს საბეჭდავიც ზემოთ აღწერილი ნიმუშის მსგავსად მყიფეა და შედარებით იოლად იშლება. ჩანს რომ, ორივე ერთი ხელოსნის მიერ არის დამზადებული. აქვს ტანისაგან არც თუ ისე მკვეთრად გამოყოფილი ცილინდრული ფორმის სახელური, რომელიც მთავრდება ორი ქიმისებრი შვერილით. სამუშაო პირის მხოლოდ ნაწილია შემორჩენილი, რომელზედაც რაიმე გამოსახულების გარჩევა შეუძლებელია (ზომები: სიმაღლე-3,2 სმ; პირის დმ-4,1 სმ).

თუ თვალს გადავაავლებთ ზემოთ აღწერილ ნიმუშებს, დავინახავთ რომ, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ამ რეგიონში აღმოჩენილი საბეჭდავების თიხა ძირითადად მონითალო, მოვარდისფრო ან მოყავისფროა. ზოგიერთი მათგანის თიხა მსხვილმარცვლოვანია, ზოგიც კარგად განლექილი და წმინდაა. ასევე შეიძლება გარკვეული წარმოდგენა შევიქმნათ მათი დამზადების ტექნიკაზეც. როგორც ჩანს, მას შემდეგ რაც ოსტატი საბეჭდავს გამოძერწავდა, ჯერ კიდევ მის გამონვამდე, პირზე სპეციალური იარაღით (დანით თუ ჩხირით) ამოჭრიდა ან დაიტანდა სასურველ გამოსახულებას. გამოშრობის შემდეგ კი საბეჭდავი გამოინვებოდა. მათზე დაკვირვებით ჩანს, რომ გამონვის ხარისხიც სხვადასხვაა. ზოგიერთი საბეჭდავი კარგადაა გამომწვარი, ზოგს მზეზე „გამომწვარი“ ნივთის იერი აქვს, ასეთ შემთხვევაში თიხა თითქოს მსხვრევადი და მყიფე ჩანს. რაც შეეხება საბეჭდავების ძერწვას, ზოგიერთი მათგანი ტლანქად გამოიყურება. განსაკუთრებით მაღალ დონეზეა შესრულებული კვაშტაში აღმოჩენილი საბეჭდავები და ერთი ნიმუში (№603) მახვილაურიდან. ზოგიერთ მათგანს გაკრიალების კვალიც კი ეტყობა. როგორც წესი, ისი-

ნი გრძელსახელურიანია, ანდა ზოგჯერ ყუნწიანი. გარეგნული ფორმით იმეორებენ ძველ აღმოსავლეთში, მცირე აზიასა თუ საკუთრივ საქართველოში არსებულ თიხის თუ ქვის საბეჭდავების ტიპებს იმ განსხვავებით, რომ ჩვენი საბეჭდავების ფორმები ძირითადად ერთგვაროვნებით ხასიათდება. რაც შეეხება მათზე დატანილ გამოსახულებებს, თითქმის ყველა შემთხვევაში გეომეტრიული სახის მოტივებია გადმოცემული. კერძოდ, ე.წ. შევსებული ჯვარი, ანუ ჯვარი რომლის მკლავებს შორის არსებული სივრცე მკაცრი ხაზებისაგან შედგენილი გეომეტრიული სახით-ერთმანეთში ჩახაზული სრული კუთხეებით, სხივისებრი რელიეფური ან ჰორიზონტალური თუ ვერტიკალური ქედებით, მინიატურული ჯვრებით, წრეებით და ბოლოს ურთიერთგადაამკვეთი ხაზებით, ე.წ. ჯვართაა წარმოდგენილი. მხოლოდ ერთადერთ, სოფ. ჭარნალის ძვ.წ. VII-VI სს გორა-სამოსახლოზე აღმოჩენილ ნიმუშზეა დატანილი მცენარის გამოსახულება. ამ ტიპის საბეჭდავები სამხრეთ დასავლეთ საქართველოს ამ რეგიონიდან დღემდე უცნობი იყო. ამიტომ, ისინი უნდა ჩაითვალოს ჯერჯერობით ადგილობრივი წარმოების უძველეს ნიმუშებად.

მსგავსი მასალები საკმაოდ მრავლადაა აღმოჩენილი როგორც ჩვენს ქვეყანაში, ისე მის ფარგლებს გარეთაც.

განსაკუთრებით საინტერესო თიხის საბეჭდავები აღმოჩნდა 1954, 1959-1961 წლებში ხოვლეგორაზე წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების დროს. ისინი ძირითადად საცხოვრებელი თუ საკულტო ნაგებობების ტერიტორიაზეა მოპოვებული (მუსხელიშვილი, 1978:14, ტაბ.X,XII).

ხოვლეში აღმოჩენილი I ჯგუფის, ანუ საქართველოში მოპოვებული უძველესი ტიპები - არქაული საბეჭდავები გამომწვარი თიხისაგან არის დამზადებული. ისინი ტლანქად და პრიმიტიულადაა ნაძერწი და შედარებით დიდი ზომებით გამოირჩევიან (ლორთქიფანიძე, 1969:12). მათზე გეომეტრიული მოტივებია ასახული, კერძოდ ერთმანეთში ჩამჯდარი დიდი და მცირე ზომის კონცენტრული წრეები; ე.წ. შევსებული ჯვარი, რომლის მკლავებს შორის მოთავსებული არე ჩვენი საბეჭდავების მსგავსად მკაცრი ხაზებისაგან შედგენილი გეომეტრიული, ერთმანეთში ჩახაზული სრული კუთხეებითაა შევსებული. ასევე გვხვდება ურთიერთგადაამკვეთი ხაზები, ე.წ. ჯვარი და სხვა. ხოვლეს VII ჰორიზონტის თიხის ნაწარმიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია ე.წ. სოკოს ფორმის საბეჭდავი (მუსხელიშვილი, 1978:14, ტაბ.XI, XIII), რომელსაც კვაშტის საბეჭდავის მსგავსად, ორივე სიბრტყეზე, თავსა და ბოლოში დატანილია გამოსახულებები. კერძოდ ხოვლეს საბეჭდავის ქვედა დიდ წრეზე-რელიეფური სპირალი, ზედაზე კი - ჯვარი, რომლის მკლავების უბებშიც მართი კუთხეებია ამოკვეთილი. კვაშტის საბეჭდავის (სავ. 32.) ორივე მხარეს კი ჯვრებია დატანილი. ჯვრის გამოსახულებიანი საბეჭდავების საკმაოდ ბევრი ანალოგები აქვს მოტანილი მ. ლორთქიფანიძეს (ლორთქიფანიძე, 1969:14-15). ისინი ძირითადად დამახასიათებელია კარგად დათარიღებულ მცირეაზიურ-ხეთური და ადრეკრეტული სამყაროსათვის. აღნიშნული მოტივი მცირე აზიიდან უფრო ადრეცაა ცნობილი. მსგავსი გამოსახულებები ცნობილია უძველეს (ძვ.წ. XVI ს) კაპადოკიურ საბეჭდავებზეც. არც ელინისტური სამყაროსათვის იყო უცხო, რასაც თესალიაში მოპოვებული მასალებიც ადასტურებს (ლორთქიფანიძე, 1969:14-15).

აქვე უნდა მოვიხსენიოთ ხოვლეში 1961 წელს მოპოვებულ მასალებს შორის მართკუთხედის მოყვანილობის ბრტყელი და ყუნწიანი დიდი ზომის „ფირფიტა“, რომლის პირზე საკმაოდ სქემატურად და სადად მცენარეული მოტივია ამოჭრილი. საყურადღებოა, რომ აღნიშნული „ფირფიტა“ საბეჭდავად იყო განკუთვნილი (ლორთქიფანიძე, 1969:19). ჭარნალში აღმოჩენილ საბეჭდავზეც ზუსტად ანალოგიური მცენარეული მოტივია გამოსახული. ჩვენი ნიმუში თანმხლები მასალების მიხედვით ძვ. წ. VII-VI სს-ით თარიღდება.

ჩვენთვის საინტერესო მასალები გამოვლინდა შიდა ქართლის ერთ-ერთი უძველესი ნასოფლარის, გუდაბერტყას გათხრებისას. სხვადასხვა ფენაში აღმოჩნდა უძველესი ტიპის გამომწვარი თიხის რამდენიმე საბეჭდავი. ყველა მათგანი დიდი ზომისაა. მათი უმრავლესობის გამოსახულებები ხოვლეგორის და ჩვენი საბეჭდავების გამოსახულებების ანალოგიურია. ისინი შუა ბრინჯაოს ხანით თარიღდებიან. მათ შორის გვხვდება რამოდენიმე ნიმუში, რომელიც შედარებით მოგვიანო პერიოდით - ძვ.წ. XII ს-ით თარიღდება (ლორთქიფანიძე, 1969:19-20).

საინტერესო ნიმუშები საბეჭდავებისა სხვა სანესო რელიგიური დანიშნულების ნივთებთან ერთად აღმოჩნდა უფლისციხის მიდამოების წინაანტიკური ხანის ყათნალიხევის გორასამოსახლოს გათხრების დროს (ხახუტაიშვილი, 1964:22). მათ სამუშაო ზედაპირზე სხვადასხვა გეომეტრიული ხასიათის გამოსახულებებთან ერთად გვხვდება ჩვენთვის საინტერესო სვასტიკის თუ ჯვრის გამოსახულებებიც. ძეგლის გამთხრელის პროფ. დ. ხახუტაიშვილის აზრით, რომელიც ეყრდნობა ვ. ბარდაველიძის მიერ შესწავლილ ეთნოგრაფიულ მასალებს, ასკვნის, რომ საბეჭდავების ერთ-ერთი ძირითადი ფუნქცია უნდა ყოფილიყო სანესო ნამცხვრის - სპეციალურად შესანიშნავი პურების დასატვიფრად გამოყენება (ხახუტაიშვილი, 1964:30). მკვლევარის აზრით წარმართულ დღესასწაულებთან დაკავშირებული სანესო პურების გამოცხობა სალოცავში (ხატში) არსებულ ღუმელში წარმოებდა, ხოლო ნამცხვარზე სასურველი გამოსახულების გაკეთება ე.წ. „საბეჭდავებით“ ხდებოდა. ყათნალიხევაში აღმოჩენილი ორი საბეჭდავი სხვა საკულტო ნივთებთან ერთად სწორედ სალოცავის გათხრებისას აღმოჩნდა, რომლებზედაც გადმოცემულია თავისებური ფორმის სვასტიკა (ხახუტაიშვილი, 1964:31, ტაბ. XIII, 4,6).

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს მოლითში 1963 წელს მიწის სამუშაოების შესრულების დროს მოპოვებული საბეჭდავი. საბეჭდავის პირზე ჩვენი ნიმუშების მსგავსად გეომეტრიული მოტივი, ე.წ. შევსებული ჯვარია დატანილი. კერძოდ ამ ნიმუშის ჯვრის მკლავებს შორის მოთავსებულ არეში, კვამტის თუ მახვილაურის ნიმუშების მსგავსად, გაშლილი კუთხეები, რკალები თუ სწორი ხაზებია ამოჭრილი (ლორთქიფანიძე, 1969:24, 25, 68, ტაბ. I/3).

საინტერესო ნიმუში აღმოჩნდა მჭადიჯვარში. მის სამუშაო ზედაპირზე ხოვლეს თუ სხვა ნიმუშების მსგავსად კონცენტრული წრეებია ჩახაზული, ხოლო სახელურის ნაკვეთილ ნაწილზე კი ჭარნალის ნიმუშის მსგავსად ხის გრაფიკული გამოსახულებაა დატანილი. მ. ლორთქიფანიძე ამ ნიმუშსაც ხოვლეში აღმოჩენილი ნიმუშების მიხედვით ძვ.წ. XIV ს ათარიღებს (ლორთქიფანიძე, 1969:25).

საინტერესო საბეჭდავებია აღმოჩენილი დასავლეთ საქართველოშიც. პირველ

რიგში უნდა გამოიყოს 1964 წელს ჭოგნარში აღმოჩენილი ორი საბეჭდავი. ორივე სახელურიანია და ორმხრივია. გამოსახულებები აქაც გეომეტრიული სახისაა - ურთიერთგადამკვეთი ხაზებით ოთხ არათანაბარ სეგმენტად გაყოფა და მათი მოკლე-მოკლე რელიეფური ხაზებით შევსება, სხვადასხვა ზომის მკლავებიანი სვასტიკა, ჯვრის გამოსახულება, რომლის მკლავებს შორის არე ფართო ხაზებით და წერტილებით არის შევსილი და ა.შ. მათ მ. ლორთქიფანიძე, ძვ. ნ. IX-VIII სს-ით ათარიღებს (ლორთქიფანიძე, 1969:26-27). ასევე საინტერესოა სოფ. ძვერში აღმოჩენილი საბეჭდავი, რომელიც ინახება ქუთაისის ისტორიულ მუზეუმში. საბეჭდავი ორმხრივია. სამუშაო ზედაპირზე სხივებიანი სპირალი, მზის სიმბოლოა გადმოცემული, ხოლო მეორე პირზე-სვასტიკა. ეს ნიმუშიც ძვ.ნ. IX-VIII სს-ითაა დათარიღებული (ლორთქიფანიძე, 1969: 27-28). ერთი ცალი კვაშტაში დაფიქსირებული საბეჭდავების მსგავსი ნივთი ბოლოხანს აღმოჩნდა ქ. ქუთაისში, რომელიც ძვ.ნ. V ს-ით თარიღდება.

თავისებური საბეჭდავების ჯგუფებს განეკუთვნება რუსთავში, ალაზნის მარჯვენა სანაპიროზე და წინამინდორში აღმოჩენილი ნიმუშები (ოთხი ცალი). ოთხივე საბეჭდავი დიდი ზომით და ზედმინევით ღრმად „ამოჭრილი“ გამოხატულებით გამოირჩევა. მათ პირებზე დატანილია სხვადასხვა სახის გეომეტრიული გამოსახულებები, როგორცაა შ-ებრი სპირალი, სვასტიკა, კავისებრი სპირალი (წინამინდორის საბეჭდავი), მოხრილმკლავებიანი ჯვარი და სხვ. ისინი გვიანბრინჯაოსა და ადრეკინის ხანითაა დათარიღებული (ლორთქიფანიძე, 1969:28-29, სურ. 20-24).

ძვ.ნ. IX საუკუნიდან, მ. ლორთქიფანიძის მოსაზრებით ჩვენში უკვე ქვისა და ბრინჯაოს საბეჭდავები ჩნდება (ლორთქიფანიძე, 1969:31-32). საბეჭდავი სახეს იცვლის არა მარტო მასალისა და ფორმის თვალსაზრისით, არამედ დამუშავებისა და ტექნიკის მხრივაც. ამ ტიპის საბეჭდავები საქართველოში სულ რამდენიმე ცალია აღმოჩენილი. მათგან უნდა გამოიყოს დასავლეთ საქართველოში, კერძოდ ნატანებსა და ბორში, (ძვ.ნ. IX-VIII სს), ხოლო აღმოსავლეთ საქართველოდან ურბნისში, ხოვლეში, როქში, სამთავროსა და წალკაში აღმოჩენილი ნიმუშები. ისინი ქრონოლოგიურად ძირითადად ძვ.ნ. IX-VI საუკუნეებს შორის პერიოდით თარიღდებიან (ლორთქიფანიძე, 1969:32).

ამ ტიპის საბეჭდავებზე გეომეტრიულის გარდა უკვე გვხვდება ნატურალისტური მოტივებიც: ცხოველების, ფრინველების, მტაცებელთა და იშვიათად ადამიანის გამოხატულებები, ცალკე ან გარკვეული სცენების სახით. ამავე დროს შესრულების ხარისხი კლებულობს, როგორც მ. ლორთქიფანიძე შენიშნავს, ამოჭრილი გამოხატულებები მშრალი სქემის ხასიათს ატარებს (ლორთქიფანიძე, 1969:32). მისი აზრით ეს ძეგლები ძირითადად ადგილობრივი წარმოშობისაა. რიგი მათგანი მცირეაზიური, კერძოდ ხეთური გლიპტიკის გავლენით არის შექმნილი. ამავე დროს ადრეკრეტული კულტურის გავლენა შეიმჩნევა. ზოგიც მესოპოტამიურ გლიპტიკურ ძეგლებს ენათესავება. ასევე შეიმჩნევა კავშირი ურარტულ ძეგლებთანაც (ლორთქიფანიძე, 1969:39).

ჩვენს ძეგლებზე აღმოჩენილი საბეჭდავების შესწავლის თვალსაზრისით საინტერესო ნიმუშებია აღმოჩენილი ჩვენი ქვეყნის ფარგლებს გარეთაც. ამ მხრივ საინტერესო გამოდგა ჯერ კიდევ 1955-1956 წლებში აზერბაიჯანში ქ. ყაზახში, ე.წ. „სა-

რი-თეფეს” ნამოსახლარის გათხრები. აქ აღმოჩენილ ნაგებობას მასალების ხასიათის მიხედვით, გამოხრელები საკულტო დანიშნულებისად მიიჩნევენ. ამ ნამოსახლარზე კერამიკულ ნაკეთობათა შორის განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს მრავალრიცხოვანი (სულ 20 ცალი) თიხის საბეჭდავები. ისინი აქ წარმოდგენილია ორი მრგვალი და ოთხკუთხა ფორმით. არის ორმხრივ მრგვალი შტამპიც. მათ სამუშაო ზედაპირზე დატანილ სხვადასხვა სახის გეომეტრიული გამოსახულებების გვერდით გვხვდება ჩვენი ნიმუშების მსგავსად, სვასტიკისა თუ ჯვრის გამოსახულებებიც. ეს საბეჭდავები I ათასწლეულის დასაწყისით თარიღდებიან (Халимов, 1960:68-78). მსგავსი საბეჭდავები აღმოჩენილია მინგეჩაურშიც (Асланов...1950:89; Халимов, 1960:75). შედარებით ადრეულები ჩანან ერევანთან ახლოს-მუხანათ-თეფეს ნაქალაქარის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი მსგავსი საბეჭდავები (Крупнов, 1947:18; Халимов, 1960:75).

საქართველოში, აზერბაიჯანსა თუ სომხეთში აღმოჩენილი თიხის საბეჭდავები დიდ სიახლოვეს ამჟღავნებენ ჩრდილოეთ კავკასიაში სხვადასხვა დროს აღმოჩენილ ნიმუშებთან. განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს, ინგუშეთში ჯერ კიდევ 1937-1939 წლებში აღხასტინის ნამოსახლარის გათხრებისას აღმოჩენილი წინასკვითური პერიოდის ხუთი საბეჭდავი (Крупнов, 1947: 17; Крупнов, 1960:137, рис.19). ხუთივე საბეჭდავი ფორმით და ზოგჯერ გამოსახულებებითაც მსგავსია ჩვენთან აღმოჩენილი ნიმუშებისა. თუმცა აქაური საბეჭდავების ზედაპირზე ჭარბობს კონცენტრული წრეხაზები, შუაში წრის გამოსახულებით. ცოტა მოგვიანებით, როდესაც დაიწყო ჩრდილო კავკასიის ნამოსახლარების შედარებით ფართო შესწავლა, მომრავლდა საბეჭდავების რიცხვიც. ეს ითქმის ჩეჩნეთში, სერჟენ-იურთის ძველ ნამოსახლარზე გათხრების შედეგად აღმოჩენილ ნიმუშებზე (Мунчаев, 1962:186; Мерперт, 1962:40; Иерусалимская...1963:46) და შედარებით მოგვიანებით იგივე ტერიტორიაზე, 1962, 1963 წლებში დამატებით აღმოჩენილ კიდევ შვიდ საბეჭდავზე (Крупнов, 1965:192-194).

ჩრდილოეთ კავკასიაში ადრე თუ მოგვიანებით აღმოჩენილი საბეჭდავები მეტნაკლებად ერთნაირი ტიპისაა და დიდ სიახლოვეს იჩენენ საქართველოში თუ კონკრეტულად ჩვენთან აღმოჩენილ თიხის საბეჭდავებთან. მათ აქვთ თანამედროვე საკანცელარო ბეჭდების მოყვანილობა. უმეტეს ნაწილს აქვს წრიული, ხოლო მცირე ნაწილს კი - ოვალური მოყვანილობა. მათ ზედაპირზე დატანილია კონცენტრული წრეხაზები - შუაში წრებით, ასევე სპირალისებური ნერტილოვანი, ან ურთიერთგადამკვეთი ჩაღრმავებული ზოლები თუ ჯვრის გამოსახულებები. კავკასიური საბეჭდავები და მათ შორის სერჟენიურტის საბეჭდავები ე. კრუპნოვის აზრით მიეკუთვნებიან I ათასწლეულის დასაწყისს (Крупнов, 1965:195). მათი ფუნქციონალური დანიშნულების განსაზღვრაში ავტორი ეყრდნობა საბეჭდავებზე დატანილი გამოსახულებების ანალიზს. მათზე დატანილი რელიეფები დაჰყო ორ ნაწილად. პირველ ჯგუფში გააერთიანა ის საბეჭდავები, რომელთა ზედაპირზე დატანილია ამობურცული გამოსახულებები, ხოლო მეორე ჯგუფში გაერთიანებულია საბეჭდავები, რომელთა ზედაპირზე დატანილია ჩაღრმავებებით შექმნილი გამოსახულებები (Крупнов, 1965:195). ე. კრუპნოვის აზრით პირველი ჯგუფის საბეჭდავები, რომელთაც უცხოური ანალოგების მიხედვით პინტადერებსაც უწოდებს, გამოყენებული უნდა ყოფილიყო ტატუირებისათვის, ხოლო მეორე ჯგუფის საბეჭდავები კერამიკა-

სა თუ ცომეულზე ორნამენტის დატანისათვის. აქვე ე. კრუპნოვს მოაქვს საკმაოდ მდიდარი მონაცემები საერთო კავკასიურ ეთნოგრაფიული ყოფიდან, სადაც ამდაგვარ ხისა თუ ძვლის საბეჭდავებს იყენებდნენ საკულტო პურებზე გამოსახულებების დატანისათვის (Крупнов, 1965:195).

მეტნაკლებად მსგავსი ნიმუშები საბეჭდავებისა ცნობილია რუსეთის სხვა სამხრეთი რაიონებიდანაც (Кругликова, 1952:119; Шеллов, 1959:78).

განსაკუთრებით საინტერესო საბეჭდავებია აღმოჩენილი ტროაში. ისინი ნაპოვნია შლიმანის მიერ XIX ს-ის ბოლოს. მსგავსი ნიმუშები აღმოჩნდა შემდეგაც. ტროაში აღმოჩენილი საბეჭდავები განსაკუთრებით ახლოსაა ჩვენს ეგზემპლიარებთან ორნამენტაციის მიხედვითაც, სადაც ნამყვანია ჯვრის გამოსახულებები (Troia, 1997: 192).

საბეჭდავები, რომლებიც სხვადასხვა მასალისა და ფორმისაა, საკმაოდ დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი ურარტულ ძეგლებზე. სხვა ძეგლებისაგან განსხვავებით, ისინი აქ სამარხებშიცაა ჩაყოლებული. ურარტული საბეჭდავები რომლებიც კერამიკისაგან, ქვისგან თუ ბრინჯაოსაგანაა დამზადებული უმეტესად გირისებრი მოყვანილობისაა. გვხვდება ცილინდრული ან წაკვეთილი კონუსის ფორმაც. მათზე დატანილია სხვადასხვა სიმბოლური ნიშნები, ასევე მზის ბორჯღალა, სიცოცხლის ხე, ანთროპო თუ ზოომორფული გამოსახულებები და სხვა. როგორც აკადემიკოსი ბ. პიოტროვსკი შენიშნავს, საბეჭდავების სამარხებში ჩაყოლება მათ საკულტო დანიშნულებაზე უნდა მიუთითებდეს. რომ ისინი ასრულებდნენ ამულეტების დანიშნულებას. არაა გამორიცხული მათი მეორადი გამოყენებაც, რომ მათ ჰქონოდა სუფთა პრაქტიკული, სამეურნეო დანიშნულებაც. ზოგიერთ მათგანზე დატანილ ნიმუშებს კი გამთხრელის მოსაზრებით უნდა ჰქონოდა მაგიური დანიშნულება სხვადასხვა ბოროტი ძალებისაგან დაცვის მიზნით (Пиотровский, 1950: 70-75; Пиотровский, 1952:45-48).

საკმაოდ საინტერესო მასალები აღმოჩნდა ყარაყუმის მიდამოებში, სადაც არსებობდა ძველი მდინარე მურგაბის დელტა. აქ გვიანბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარების შესწავლის დროს დაფიქსირდა თიხის, ქვის თუ ლითონისაგან დამზადებული საბეჭდავები (Сарианиди, 1973; Сарианиди, 1975; Сарианиди, 1976:42-68; Масимов, 1976:132-150). აქვე აღმოჩნდა ამავე ეპოქის საბეჭდავ-ამულეტები, რომლებიც განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს შუააზიური გლიპტიკური ძეგლების შესწავლის თვალსაზრისით (Сарианиды, 1976:42-68; Масимов, 1976:132-150).

ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა, საბეჭდავები, რომლებიც დამზადებულია თიხისაგან და განეკუთვნება შტამპელის ტიპის ჯგუფს. მათ აქვთ, როგორც წესი კონუსისებრი ფორმა. სამუშაო ზედაპირზე დატანილია, სხვადასხვა სახის გეომეტრიული ფორმის გამოსახულებები. ჭარბობს ჰორიზონტალური და ვერტიკალური ხაზები, რომლებიც ზოგჯერ ქმნიან პატარა ზომის კვადრატებს, ან რვაქიმიან ვარსკვლავებს, გვხვდება ვარდულის გამოსახულებებიც. ერთ-ერთ მათგანზე დატანილია ხის გამოსახულებაც. რაც განსაკუთრებით საინტერესოა ჩვენთვის, გვხვდება ჯვრისებრი გამოსახულებები. ჯვრის გამოსახულებები სხვადასხვა ვარიაციებით, განსაკუთრებით ჭარბობს ბრინჯაოს საბეჭდავებზე. ბრინჯაოს საბეჭდავების მეო-

რე ნაწილზე კი გვხვდება ზოომორფული (ფრინველთა, განსაკუთრებით მტაცებელ ფრინველთა, ასევე თხის, თევზის, ლომის და სხვა) გამოსახულებები. საყურადღებოა, რომ ამ ძეგლზე თანადროულ საბეჭდავებზე არ აღმოჩენილა არცერთი ანთროპომორფულ გამოსახულებიანი საბეჭდავი, მაშინ, როდესაც მურგაბში აღმოჩენილი ბრინჯაოს საბეჭდავები თავისი ფორმებით ძალიან გვანან ბაქტრიის გლიპტიკურ ნიმუშებს, ასევე მთიანი კოპეტდალის მასალებს. ვ. სარიანიდის მიერ შედგენილი კარტოგრაფიული მონაცემების მიხედვით ბრინჯაოს საბეჭდავები ამ რეგიონის გარდა გავრცელებული ჩანს საკმაოდ ფართო ტერიტორიაზე-მესოპოტამიიდან მდ. ინდის ტერიტორიამდე (Сарианиды, 1976:42-68).

ჩვენთვის ასევე განსაკუთრებით საინტერესოა მურგაბშივე აღმოჩენილი ქვის საბეჭდავები, თუ საბეჭდავ-ამულეტები. შტემპელის ტიპის საბეჭდავების დიდ უმრავლესობაზე დატანილია ჯვრის გამოსახულება; ასევე ვარდულის გამოსახულებები, რომელიც ყვავილის ან მრავალსხივიანი ვარსკვლავების ფორმითაა წარმოდგენილი. ჯვრის თუ სხვა სახის გეომეტრიული ხასიათის გამოსახულებები გვხვდება აქაურ საბეჭდავ-ამულეტებზეც, რომლებშიც ჭარბობს ცხოველების თუ ფანტასტიკური ან მითოლოგიური გამოსახულებები (Масимов, 1976:137-139). მურგაბის საბეჭდავები, კოპეტდალის, სამხრეთ თურქმენეთის ბაქტრიის და ჩრდილოეთ ავღანეთის ძეგლზე აღმოჩენილი მსგავსი ნიმუშების მიხედვით გვიანბრინჯაოს ხანითაა დათარიღებული (Масимов, 1976:149).

თუ გადავხედავთ აქ და საერთოდ ძველ აღმოსავლურ სამყაროში აღმოჩენილ საბეჭდავებსა თუ სხვა გლიპტიკურ ძეგლებზე დატანილ გამოსახულებებს, მათზე, ძირითადად დატანილია ის სიმბოლოები, რომლებიც ამ ხალხების ცნობიერებასა თუ განსაკუთრებით რწმენა-წარმოდგენებს ასახავს (Сарианиды, 1989:17-25; Комороци, 1981; Сарианиды, 1986; Amiet, 1986; Pottier, 1984). ძველ აღმოსავლურ სამყაროში ამ ტიპის გამოსახულებები ჯერ კიდევ ენეოლითის ხანიდან ჩნდება და თითქმის ყველა შემთხვევაში ამ ხალხების რწმენა-წარმოდგენების სფეროს უკავშირდება (Масон, 1963; Масон, 1964; Сарианиды, 1976:42-68; Сарианиды, 1967:181-186; Масимов, 1981:132-150). ამ ტიპის, განსაკუთრებით ანთროპო და ზოომორფული გამოსახულებები ბაქტრიასა და მარგიანში ჩნდებიან მას შემდეგ რაც ისინი სირია-ხეთური სამყაროდან ვრცელდებიან შუამდინერეთსა და ელამში (Amiet, 1986; Сарианиды, 1989:17-25).

შეიძლება სხვა პარალელების მოტანაც, მაგრამ თუ გადავხედავთ საქართველოსა და განსაკუთრებით ჩვენს რეგიონში აღმოჩენილ გლიპტიკურ ძეგლებს, ისინი როგორც ზემოთაც აღინიშნა, განსაკუთრებით მჭიდროდ არის დაკავშირებული ხეთურ ანალოგიურ მასალებთან, ანუ სირო-ხეთურ გლიპტიკასთან. აგრეთვე აშკარად ჩანს გარკვეული სიახლოვე ადრეკრეტულ საბეჭდავებთან. ზოგიერთ ნიმუშს პროტოტიპები წინა აზიასა და ადრეელადურ მასალებში მოეპოვება. ამასთანავე შეიმჩნევა ადგილობრივი თავისებურებებიც.

მ. ლორთქიფანიძის აზრით, საქართველოში თიხის საბეჭდავები ძვ.წ. VII ს-ის შემდეგ აღარ არის ხმარებაში - ქრება. თუ გადავხედავთ ჩვენთან აღმოჩენილ კარგად დათარიღებულ თიხის საბეჭდავებს, ჩანს, რომ ხეთური და ადრეკრეტული გლიპ-

ტიკის გავლენა ქართულ ძეგლებზე შეინიშნება არამარტო გვიანბრინჯაოს ხანაში (ხოვლე, გუდაბერტყა, ყათნალიხევი, მოლითი და ა.შ.), არამედ იგი ხანგრძლივად არსებობს და აშკარად იგრძნობა ცოტა მოგვიანებითაც, ჩვენთან ქარნალში (ძვ.წ. VII-VI სს), კვამტასა (ძვ.წ. V ს) და მახვილაურში (ძვ.წ. V ს) აღმოჩენილ ნიმუშებზეც. ასე რომ, როგორც სამხრეთ – დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე და ბოლო დროს ქუთაისში მოპოვებული მასალების მიხედვით ჩანს, თიხისაგან დამზადებული საბეჭდავები მოგვიანებითაც აგრძელებენ არსებობას. უფრო მეტიც, შეიძლება ითქვას, რომ ამ ტიპის საბეჭდავები რაოდენობრივად ქარბობენ ლითონისა და ქვისგან დამზადებულ ნიმუშებს.

თავის მხრივ, ხეთური გლიპტიკის მძლავრი გავლენა ფაქტიურად შეინიშნება საბეჭდავების ფორმაზე, მათზე დატანილი ერთი და იგივე სიმბოლური გამოსახულებების განმეორება, მდგრადობა დროის დიდი მონაკვეთით ერთმანეთისაგან დაცილებულ ძეგლებზე, იმდროინდელი აქაური მოსახლეობის სულიერ წარმოდგენათა სიმყარითა და ღრმა ტრადიციებით უნდა აიხსნას. თავის მხრივ ხეთური გლიპტიკის მძლავრი გავლენა, ხშირ შემთხვევაში ერთგვარობა კი მცირე აზიის მოსახლეობისა და ქართველ ტომთა მჭიდრო ურთიერთობების დასტურია საკმაოდ ადრეული ეპოქებიდან, რომლის გავლენებიც შემდგომ საკმაოდ დიდხანს გრძელდება და იგი თავისებურ ასახვას პოულობს როგორც მატერიალურ, ისე სულიერ სფეროში. ამ მხრივ განსაკუთრებით საყურადღებოა 2016–2017 წლებში ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის სოფელ მახვილაურის მეტად საინტერესო გორა-სამოსახლოს გათხრები, სადაც ცალკე გამოიყო კულტურული ფენა, რომელიც ძვ. წ. III ათასწლეულის ბოლო საუკუნეებით თარიღდება. ახალ კულტურულ ფენაში მრავლად იყო წარმოდგენილი წითელი წერნაქით დაფარული სამეთუნეო კერამიკის სხვადასხვა ფორმები, რაც, როგორც ძეგლის გამთხრელები ფიქრობენ, ხათების მიგრაციასთან და აქ ცხოვრებასთან უნდა იყოს დაკავშირებული (ვრცლად იხ. ა. კახიძე, ნ. სურმანიძე, 2019: 44–55; ა. კახიძე, შ. მამულაძე, 2016: 16–17). ანატოლიური ცივილიზაციის უძველესი კონტაქტების ამსახველი მსგავსი არტეფაქტები აქამდე არ იყო ცნობილი, ამიტომაც ამ მონაპოვრების მიმართ ინტერესი განსაკუთრებულია.

აქვე მოკლედ შევჩერდებით ჩვენთან აღმოჩენილი საბეჭდავების აზრობრივ დატვირთვაზე.

რელიგიის ინსტიტუტი ეკუთვნის ყველაზე უნივერსალურ, ყველაზე გავრცელებულ ინსტიტუტს ყველა დროში და ყველა ხალხში დედამიწის ზურგზე. დღემდე არაა მიკვლეული არცერთი ხალხი, რომელიც განვითარების რაც არ უნდა ისეთ დაბალ დონეზე იდგეს, რომელსაც არ ჰქონდა რომელიმე სახის რელიგია. ფაქტიურად, მეცნიერებამ დღემდე არ იცის ისეთი ცივილიზაცია, რომელსაც რელიგიური წარმოდგენები გამოეყოფებინოს (Штернберг, 1936: 241). ასეა ჩვენთანაც. ამიტომ, როგორც ყველგან, ისე სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილ საბეჭდავებზე დატანილი გამოსახულებები გარკვეული აზრის მატარებელ ნიშნად უნდა მივიჩნიოთ. მათ, აშკარად, გამოხატული და ძლიერი აზრობრივი დატვირთვა აქვთ. დაახლოებით ისეთი, როგორც ენას თანამედროვე მეტყველებაში (Топоров, 1972: 40). ამიტომ თითოეული ნიმუში, როგორც მ. ხიდაშელი აღნიშნავს, გააზრებუ-

ლი უნდა იქნეს, როგორც ძეგლი. მათში კარგადაა ასახული ამა თუ იმ ხალხის წარმოდგენები, რომელიც თაობათა მიერ არის შემუშავებული და ჩამოყალიბებული (ხიდაშელი, 2001). ამ გამოსახულებებში კარგად ჩანს არამარტო ამა თუ იმ ხალხის კონკრეტული შეხედულებები, რწმენა-წარმოდგენები, არამედ მათში არეკლილია სხვა კულტურათა გავლენის შედეგად მიღებული და გათავისებული სიმბოლური ნიშნები თუ შესაბამისი წარმოდგენები. შეიძლება ითქვას, რომ საბეჭდავებზე დატანილი გამოსახულებები მივიჩნიოთ ამ სიმბოლიკის შემქმნელი და მატარებელი ხალხის კონკრეტული აზროვნების, რწმენა-წარმოდგენების თუ მთელი სულიერი სამყაროს ნივთიერ გამოხატულებად. კარგად არის ცნობილი, რომ არქაული საზოგადოებისათვის დამახასიათებელია ერთგვაროვანი, დიდი მატერიალური კულტურების ვრცელ ტერიტორიაზე გავრცელება. ამ კულტურებში გაერთიანებული ძეგლები ხასიათდებიან სტილისტური თუ სიუჟეტური ერთგვაროვნებით. ამგვარ სტილს მკვლევარები უწოდებენ კოლექტიურ, არაცნობიერ, განსაზღვრულ მხატვრულ სტილს, რომელიც ერთგვაროვანია და გამორიცხავს ცალკეული ოსტატების მხატვრულ ინდივიდუალობას. ეს უძველესი ხელოვნება, რომელსაც გამოყენებითი ხასიათი აქვს, განეკუთვნება კოლექტივის სინკრეტული შემოქმედების სფეროს და მისი რიტუალურ-მაგიური პრაქტიკის განუყოფელ ნაწილს შეადგენს (Иванов, 1973: 8). ასე რომ სიმბოლო პირველ რიგში დაფუძნებულია სინამდვილის ცოცხალ განჭვრეტაზე. ის არის მისი ასახვა. იგი ფუნქციონირებს არა იზოლირებულად, არამედ ყოველთვის აუცილებელია, როგორც მაჩვენებელი რაღაც განსაკუთრებულის, როგორც თვითონ არის (Иосев, 1991: 248-249). მოკლედ რომ ვთქვათ, სიმბოლოში, ჩვენ შემთხვევაში, საბეჭდავებზე დატანილ გამოსახულებებში არის ყველაფერი ის, რაც ახასიათებს აბსტრაქტულ აზროვნებას. სამართლიანად შენიშნავდა რ. არნხეიმი, როცა აღნიშნავდა, რომ ეს ხელოვნება ცალკეული ხატების, სიმბოლოების საშუალებით მატერიალურ, ხელშესახებ სახეს აძლევდა იმას, რაც უხილავი იყო, საკრალური და ამით ადამიანი სულიერ სამყაროში შეჰყავდა. გარდა ამისა არქაული ხელოვნების ძეგლებზე დატანილი გამოსახულებები რეალურად არსებულის მაგივრობას სწევდნენ. ამით ეს ხელოვნება თავის უმთავრეს ამოცანას ასრულებდა - აღბეჭდავდა სამყაროს, მაგიურად მოქმედებდა გარემოზე, ამავე დროს გადმოსცემდა ზუსტ ინფორმაციას (Археѣм, 1974: 132). ასე რომ კანონზომიერება თვით დატანილ პლასტიკაშია, როგორც იტყვიან სული საგანშია და არა მის მიღმა, შორეულ შინაარსში. ასეთი ხასიათისაა წარმართული რელიეფი, ბალთების პლასტიკა, ორნამენტული დეკორი, ფოლკლორული სახეები და სხვა. ასეთი იყო ქართული დარბაზის დედაბოდის მზე-ბორჯღალი, ან თუნდაც კერის ცეცხლი, ვითარცა მზე-ღვთაების განსახიერება, მისი „ჰიპოსტაზი“ (სირაძე, 1987: 6-7). ამიტომაც საბეჭდავების ფუნქციონალური დანიშნულების განსაზღვრებაში გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება მათზე დატანილი გამოსახულებების სწორ ახსნას, ინტერპრეტაციას. ეს კი საშუალებას მოგვცემს, ამა თუ იმ ხალხის და კონკრეტულად სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე მცხოვრები უძველესი მოსახლეობის რწმენა-წარმოდგენების და საერთოდ მათ ცნობიერებაზე გარკვეული წარმოდგენის შესაქმნელად.

მოკლედ ჩვენთან აღმოჩენილ საბეჭდავებზე დატანილი გამოსახულებების შესახებ.

განსაკუთრებით საინტერესოა, კვაშტის მონაპოვარში წარმოდგენილი დისკოსე-ბურ ნივთებზე დატანილი წრიული გამოსახულებები. მეორეს მხრივ საკუთრივ საბეჭდავებზე დატანილი გამოსახულებებიც წრის შიგნითაა მოქცეული და სინამდვილეში ჩაკეტილ სივრცეს განასახიერებს. წრიული გამოსახულებების ორნამენტულ ფორმებს უამრავი სახეცვლილებები აქვს. ისინი საკმაოდ მრავლადაა აღმოჩენილი როგორც წინა აზიის, ისე კავკასიური სამყაროდან (ვრცლად იხ. ხიდაშელი, 2001: 62-86). დისკოსებრი გამოსახულებები საკმაოდ ბევრია ტრიპოლიეს ენეოლითურ ჭურჭლებზეც. შეიძლება თამამად ითქვას, რომ ამ კულტურაში თითქმის ყველაზე მეტი გამოსახულებებია იმ სიმბოლოებისა, რომელიც მზეს შეესატყვისება. აქ მზე უმთავრესად ერთი ან რამდენიმე კონცენტრირებული წრითაა წარმოდგენილი, რომელთა შიგნითაც ხშირად ჯვარია გამოსახული (Рибакoв, 1965: 24-47; Рибакoв, 1965: 13-33). კვირისტავი, ბორბალი და სხვა მსგავსი გამოსახულებები, ყველა ხალხში მზის სიმბოლოს წარმოადგენდა. ამ ტიპის გამოსახულებები ე.წ. „მაგიური წრე“, აღნიშნავს კ. იუნგი, ესაა მზის ბორბალი, რომელიც ადამიანის ცნობიერებაში თავად ბორბლის გამოგონებამდე უფრო ადრე გაჩნდა (Юнг, 1955: 218). სოციოკოსმოგონიაში, რომელსაც ძირითადად არქაულ კულტურაში ვხვდებით, წრიულობა სოციუმის ჩაკეტილ სივრცეს განასახიერებს, სადაც ყოველივე სულიერი თუ უსულო წრის შიგნით არსებული სოციუმის „შინაა“, ხოლო წრის გარეთ არსებული „გარე“. ეს წრიულობა კოსმიურ ნყოფას შეესაბამება და უკვე კოსმოგონიურ მითებში ახალ მსოფლმხედველობას იძენს (Левин, 2001: 105-137). მ. რაულის აზრით, ნერბრუნვა, ტრიალი, რაც წრის დინამიურ განსაზღვრებას წარმოადგენს, რიტუალსა და ხელოვნებაში, წარმოშობს მაგიურ ძალას, მათ შორის დამცავ ძალას, რადგანაც ქმნის ხელშეუხებელ ტერიტორიას - წრეს (Керлот, 1994).

საბეჭდავების ნაწილზე დატანილია სიცოცხლის ხის გამოსახულება. იგი მსოფლიო ხის სახის ერთ-ერთი ვარიანტია. ის განასახიერებს მითოლოგიურ წარმოდგენებს სიცოცხლის შესახებ (Топоров, 1972:93-96). კოსმიური ხე ხანგრძლივი დროის განმავლობაში განასახიერებდა არქაული ადამიანის მიერ შექმნილი სამყაროს მოდელს, რის გამოც დიდი ხნის განმავლობაში წარმოადგენდა უძველესი ხელოვნების წამყვან თემას (ხიდაშელი, 2001:63). იგი გადმოგვცემდა სამყაროს დინამიურ, ვერტიკალურ სტრუქტურას, სადაც დაფიქსირებული იყო ზესკნელის, შუასკნელისა და ქვესკნელის არსებობა. ამავე დროს მასში აისახებოდა თავად ხე და ის ობიექტები, რომლებიც მის ოთხივე მხარეს იყვნენ განლაგებულნი. თვით კოსმიური ხის „აღმართვა“, ნიშნავდა იმას, რომ შეწყვეტილია ქაოსი და სამყაროს ნაწილებს შორის დამყარებულია ყველა შესაძლო კავშირები (Топоров, 1972:93-96). მსგავსი გამოსახულებებიც მრავლადაა ცნობილი სხვადასხვა ხალხების და მათ შორის კავკასიური სამყაროს სხვადასხვა ეპოქის ნივთიერი კულტურის ძეგლებიდან. სიცოცხლის და ნაყოფიერების ხის მოტივი კი ჩვენში შუაბრინჯაოს ხანიდან ვრცელდება. იგივე გვევლინება სათემო და სატომო ნაყოფიერების ღვთაებად (კიკვიძე, 1976: 196). მან ფართო გავრცელება უფრო გვიან, მეორე ათასწლეულის დასასრულისათვის ჰპოვა და მალე იგი ყოველი ღვთაების ერთადერთ სიმბოლოდ იქცა. სიცოცხლის ხეც სატომო ღმერთის სიმბოლოდ უნდა ქცეულიყო (კიკვიძე, 1976:195). ეს ბუნებრივია,

როგორც ი. კიკვიძე შენიშნავს, ჯერ ერთი, იგი ნიადაგიდან არის აღმოცენებული და ამ ნიადაგის ნაყოფიერების სიმბოლური განსახიერებაა. მეორეც, თვით არის ნაყოფის მომცემი. მესამეც, ფოთოლცვენითა თუ შემოსვით, თითქოსდა, ბუნების სიკვდილ-სიცოცხლეს გამოხატავს, ან მარადმწვანობით-სიცოცხლის უსასრულობას და ა.შ. (კიკვიძე, 1976: 192). ამიტომაცაა, რომ განსაკუთრებული იყო სიცოცხლის ხის ადგილი ქართველი ტომების რელიგიურ წარმოდგენებში, მითებსა და სიმბოლიკაში. მისი გავლენები თითქმის ჩვენს დრომდე აღწევს. ეს კარგად ჩანს ისტორიულ ჭანეთ-ლაზეთსა (ხოფა, არხავი, რიზე...) და შავშეთ-იმერხევეში დღემდე შემორჩენილ საცხოვრებელ ნაგებობებში არსებული ე.წ. ლაზური სიცოცხლის ხის გამოსახულებების სიმრავლითაც.

ჩვენთან აღმოჩენილი საბეჭდავების ყველაზე დიდ ნაწილზე ჯვარია გამოსახული. საქართველოში ჯვრის გამოსახულებანი დადასტურებულია არა მარტო ადრეკლასობრივი, არამედ წინაკლასობრივი ხანის ძეგლებზე: თრიალეთში (Куфтин, 1941: 85, таб. XXIV), ცხინვალის ნაცარგორაზე (გობეჯიშვილი, 1956: 256), ხოვლედან (მუსხელიშვილი, 1978) და სხვა. იგი ადრიდანვე (ენეოლითი) თავს იჩენს მინათმოქმედი ხალხების ნივთიერ კულტურაში (Хлопин, 1962: 14-21; Массон, 1963: 19-20). ჯვრის გამოსახულებანი და ჯვრის პრინციპზე აგებული კომპოზიციები, ასევე მრავლად გვხვდება სამხრეთ ამიერკავკასიის და წინა აზიის ადრემინათმოქმედი ტომების მატერიალური კულტურის ძეგლებზე (ხიდაშელი, 2001: 62,86) და სხვაგან. მათზე საუბარი შორს წაგვიყვანდა. ისე კი აღვნიშნავთ, რომ ამ ტიპის სიმბოლო-ნიშნები არსებობას განაგრძობს მომდევნო პერიოდშიც და როგორც ჩანს, წარმოადგენდა დროისა და სივრცის შეცნობის ძირითად პრინციპს, რომელიც აზროვნების ყველა სფეროში ვლინდება და მათი გადმონაშთები თითქმის უკანასკნელ ხანამდე შემონახა ხალხურმა კულტურამ.

რაც შეეხება ჯვრის წარმოშობასა და შინაარსს, ამის თაობაზე მეცნიერებაში აზრთა სხვადასხვაობაა. მათ შესახებ აქ ჩვენ აღარ შევჩერდებით. ისე კი ყველაზე გავრცელებული შეხედულებაა, რომ იგი ქვეყნიერების ოთხი მხარის ნიშანია. ი. სურგულაძის აზრით, ჯვარი, როგორც კოსმოგენიური ნიშანი, არქაული დროისაა და სივრცის თავისებური გააზრების შედეგად იყო შექმნილი. იგი ყველაზე სრულად ასახავდა ადამიანის უმარტივეს შეხედულებებს სამყაროზე. ჯვარი ყოველთვის გულისხმობდა ერთი მხრივ სამყაროს ცენტრს, ხოლო მეორე მხრივ გადმოგვცემდა სამყაროს მთლიანობის იდეას, წარმოაჩენდა მის აგებულებას მის, როგორც ვერტიკალურ, ისე ჰორიზონტალურ სტრუქტურას, მიანიშნებდა ოთხი მთავარი მიმართულების არსებობაზე. ამიტომაც გადაიქცა იგი ქვეყნიერების აღმნიშვნელ განზოგადებულ კოსმოგონიურ ნიშნად (სურგულაძე 1986: 54; 1993: 62-69).

საბეჭდავებზე დატანილი გამოსახულებების აზრობრივ დატვირთვაზე ამჯერად სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ. რაც შეეხება მათ ფუნქციონალურ დანიშნულებას, ამ საკითხთან დაკავშირებით სხვადასხვა მოსაზრებებია.

მ. ლორთქიფანიძე შეისწავლის რა აღმოსავლეთ საქართველოში და განსაკუთრებით ხოვლეგორზე აღმოჩენილ საბეჭდავებს, აღნიშნავს, რომ ზოგიერთი საბეჭდავი ჭურჭლის სატვიფრავს წარმოადგენს (ლორთქიფანიძე, 1969: 29). ე.წ. საბეჭდავი-ტ-

ვიფარი, რომლის ძირითადი ფუნქცია საბეჭდავი იყო, საერთო დანიშნულებისა უნდა ყოფილიყო და არა პერსონალური. ამ ტიპის საბეჭდავები თემის საერთო საზიარო საკუთრებას შეადგენდა. ასევე გვარსაც ერთი საზიარო საბეჭდავი უნდა ჰქონოდა. იგი გარკვეული პირის გამგებლობაში იმყოფებოდა, რომელსაც გარკვეული მოვალეობა-ბეჭდვა ეკისრებოდა. საბეჭდავების გარკვეული ნაწილი სათავსოებისა და ჭურჭლის დასაბეჭდად უნდა ყოფილიყო გამოყენებული. აგრეთვე იმ ქონების დასაცავად, რომელიც ტაძრის საკუთრება იყო. მ. ლორთქიფანიძის აზრით, საბეჭდავის ყოფაში შემოსვლა ხსენებულ პერიოდში, ჩვენში ერთგვარად „ეკონომიკურმა“ მხარემ განაპირობა - გარკვეული დოვლათისა და ქონების დაგროვება, რომელიც თემისა და გვარის საერთო საკუთრებას წარმოადგენდა (ლორთქიფანიძე, 1969: 30). ვფიქრობთ, პირადი საბეჭდავის გაჩენა კერძო საკუთრების განვითარებას უკავშირდება და იგი მდიდართა კუთვნილებად უნდა ქცეულიყო. როგორც ჩანს, საბეჭდავი მისი ძალაუფლების, მისი განსაკუთრებულობის და განსხვავებულობის ნიშანიც უნდა ყოფილიყო.

ძველ აღმოსავლეთში მსგავსი ნიმუშები, თუ მათი ნატეხები ბლომადაა აღმოჩენილი და წარმოადგენენ, როგორც ნიშანს საკუთრებისას (Вулли, 1961: 39; Крупнов, 1965: 194). კავკასიური და მათ შორის ჩვენთან აღმოჩენილი საბეჭდავებიც მიეკუთვნებიან უფრო მოგვიანო პერიოდს. კავკასიური საბეჭდავების ფუნქციონალური დანიშნულების შესახებ საინტერესო მოსაზრება აქვს გამოთქმული კრუპნოვს. მისი აზრით ის საბეჭდავები, რომელთა ზედაპირზე დატანილია ამობურცული გამოსახულებები გამოყენებული უნდა ყოფილიყო ტატუირებისათვის (Крупнов, 1965: 195). ჩვენს ძეგლებზე აღმოჩენილი საბეჭდავების ერთი ნაწილიც ამობურცულზედაპირიანია. ისინი მორფოლოგიურად ახლოს არიან კავკასიურ თუ სხვა ძეგლებზე აღმოჩენილ ნიმუშებთან და შეიძლება გაერთიანდნენ ერთიანი სახელწოდების ქვეშ, რომელსაც პინტადერები ეწოდებათ, მითუმეტეს, თუ გადავხედავთ წერილობით წყაროებსაც ტატუირების ტრადიცია დამახასიათებელი ჩანს მოსინიკებისთვისაც, რომლის შესახებაც მიგვითითებს ქსენოფონტე. აღნიშნული წესის შესახებ კავკასიის ხალხებში მოგვითხრობენ შედარებით მოგვიანო პერიოდის ანტიკური ხანის ავტორებიც - დიოდორე სიცილიელი, პომპონიუს მელა, პლინიუს სეკუნდუსი და სხვები. ასეთი თიხის შტამპები გავრცელებული იყო ამერიკელი ინდიელებისა და მექსიკელების ყოფიერებაში ტატუირებისათვის გვიან შუასაუკუნეებამდე. ეს წესი კავკასიაში შემორჩენილი იყო XX საუკუნის დასაწყისისთვისაც კი. ამაზე მიუთითებს ა.მ. დირა, რომელსაც 1904 წელს პირადად უნახია დალესტანში სოფ.ხოჯალმახში და ვიხულში ტატუირებული ქალები და სხვა. იგივე კრუპნოვის მოსაზრებით, მეორე ტიპის საბეჭდავები, რომელთაც აქვთ ჩაღრმავებული გამოსახულებები, სრულებით გამოუსადეგარია ტატუირებისათვის. ისინი მისი აზრით შესაძლებელია გამოყენებული ყოფილიყო ორნამენტის დატანისათვის კერამიკასა და ცომეულზე (Крупнов, 1965: 195-197). თანადროულ კერამიკულ ნიმუშებზე, როგორც სხვაგან, ისე ჩვენთანაც ასეთი ორნამენტის დატანის ტრადიცია არ ჩანს. ასე, რომ უფრო სავარაუდოა ამ ტიპის საბეჭდავების გამოყენება ცომეულზე, საკულტო პურებზე გამოსახულებების დატანისათვის. ამ საკითხთან დაკავშირებით, საინტერესო მოსაზრება აქვს

გამოთქმული პროფ. დ. ხახუტაიშვილსაც. მისი აზრით უფლისციხეში ყათნალიხევის წინაანტიკური ხანის გორა-სამოსახლოზე აღმოჩენილი საბეჭდავების ერთ-ერთი ძირითადი ფუნქცია უნდა ყოფილიყო სანესო ნამცხვრის-სპეციალურად შესანიშნავი პურების დასატვიფრად გამოყენება (ხახუტაიშვილი, 1964: 30). მკვლევარის აზრით, წარმართულ დღესასწაულებთან დაკავშირებული სანესო პურების გამოცხობა სალოცავში (ხატში) არსებულ ღუმელში წარმოებდა, ხოლო ნამცხვარზე სასურველი გამოსახულებების დატანა ე.წ. „საბეჭდავებით“ ხდებოდა (ხახუტაიშვილი, 1964: 31, ტაბ. XIII, 4,6). მართლაცდა საკულტო პურებზე გამოსახულებების ფაქტები კარგადაა დამტკიცებული და დადასტურებული კავკასიის ეთნოგრაფიულ ყოფაში. მაგალითად ხევსურები და კავკასიის სხვა ხალხები იყენებდნენ ისეთი ხის თუ ძვლის საბეჭდავებს პურის ორნამენტაციისათვის (Бардавелидзе... 1939:149; Бардавелидзе, 1957: 43; ბარდაველიძე, 1953: 57-65), რომლებიც თავისი ფორმით ახლოსაა არქეოლოგიურ სინამდვილეში აღმოჩენილ ნიმუშებთან. გარდა ეთნოგრაფიულ ყოფაში დადასტურებული მაგალითებისა, ამ მოსაზრებას, რომელსაც რამდენადმე ჩვენც ვემხრობით, მხარს უჭერს ბოლო წლების არქეოლოგიური მონაპოვრებიც. მხედველობაში გვაქვს ჭვანის (ტაკიძეების) განვითარებული შუა საუკუნეების ციხის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ამ ტიპის მასალები. საქმე იმაშია, რომ ციხის შიდა ტერიტორიაზე აღმოჩნდა თონეები, რომელთა ნაწილის შიდა ზედაპირი სადაა, ხოლო ნაწილის კი დაფარულია სხვადასხვა სახის ორნამენტით. ამ ტიპის თონეების შიდა ზედაპირზე საბეჭდავით დატვიფრულია წრიული ფორმის ნაჭდევი ბადურა ორნამენტი, რომელიც შიგნით კვადრატებს იძლევა (ტაბ. V), ხოლო მეორე ნაწილზე კი-რვაფურცლიანი ვარდულებია (ტაბ. V) (მამულაძე, 1993; მამულაძე, 2010: 91-99). საინტერესოა, ისიც, რომ ორნამენტაციის ეს მოტივები გვხვდება ადრეული ეპოქების საბეჭდავებზეც, როგორც ჩვენთან, ისე ჩვენი ქვეყნის გარეთაც. 1961 წლის არქეოლოგიური კამპანიის დროს ყათნალიხევის VI ჰორიზონტში გამოვლენილ „ცხვრის თავებიან ოთახში“ აღმოჩენილ იქნა ძვ.წ. XIII საუკუნით დათარიღებული თიხის წრიული ფორმის კოშტი, რომელზედაც ხუთფურცლიანი ვარდულია დატანილი (ლორთქიფანიძე, 1969: 16). განსაკუთრებით საინტერესოა ანალოგიური მოტივით შემკული კრეტას-ვროკასტროში მოპოვებული საბეჭდავი (Matr, 1928: 227). მასზეც ზუსტად ისეთივე ვარდულია დატანილი, როგორც ჭვანის თონეების შიგა ზედაპირზე. ვარდული იქაც და აქაც რვაფურცლიანია. იგი როგორც ცნობილია, წარსულში ცისკრის ვარსკვლავის სიმბოლო იყო და საერთო ასტრალურ იდეას კი არა, არამედ კონკრეტულ ციურ ღვთაებას განასახიერებდა (კიკვიძე, 1976: 190). ვფიქრობთ, გარდა იმისა, რომ ეს ვარდულები ხელს უწყობდა პურის გუნდის თონის კედელზე დამაგრებას, მათ ესთეტიკურის გარდა, გააჩნდათ რიტუალური ღირებულებებიც. ე.ი. შესაძლებელი ხდებოდა ნამცხვარზე, რომელიც, როგორც ჩანს, შესანიშნავად იყო განკუთვნილი, ძველი ტრადიციული ორნამენტული მოტივების დატანა. პურებისა თუ სხვა ნამცხვრეულის შეწირვის ფაქტებმა, სათანადო რიტუალების შესრულების შემდეგ, თითქმის ჩვენ დრომდე შემოინახა თავი. ამის უამრავი მაგალითია დამონმებული როგორც აჭარის, ისე ისტორიული ტაო-კლარჯეთის მოსახლეობის ყოფასა და კულტურაში (მამულაძე, 1993: 42-56; მამულაძე, 2016: 45-87). ახლახანს, აღმოჩნდა მაღალმთიან

აჭარაში დღემდე შემორჩენილი ხის საბეჭდავები, რომლებსაც ადგილობრივი მოსახლეობა ამ ტიპის პურებსა თუ სხვა სახის ნამცხვრეულზე ორნამენტის დატანისათვის იყენებდა (ცნობა მოგვანოდა ეთნოგრაფმა თ. ტუნაძემ, რისთვისაც მადლობას ვუხდით). ასევე მაღალმთიან აჭარაში დღემდეა შემორჩენილი შედარებით ხანგრძლივი დროით (განსაკუთრებით ზამთრისათვის) შესანახ რძის პროდუქტებზე სხვადასხვა სახის ორნამენტის დატანის წესი. ალპურ საძოვრებზე, როდესაც ხის კოლოფებში, კაპინებში ან სხვა დიდი ზომის ჭურჭელში აგროვებენ რძის პროდუქტებს ზამთრისთვის, მათ ზედაპირზე დააქვთ სხვადასხვა ფორმის (უფრო მეტად კონცენტრული წრეები, ჩახვეული სპირალი, ვარდული და სხვა) გამოსახულებები. როგორც ჩანს, ეს წესი იმ ძველისძველი რწმენა-წარმოდგენების გამოძახილი უნდა იყოს, რომლის მიხედვითაც, დატანილ გამოსახულებებს უნდა დაეცვა ჭურჭელი თუ შიგთავსი პროდუქტი ხელყოფისაგან. როგორც მ. ლორთქიფანიძე შენიშნავს ძველად მათ ხომ ისეთივე დანიშნულება ჰქონდათ, როგორც ავგაროზებს (ლორთქიფანიძე, 1969: 23-24). ბეჭდის დასმა ტაბუს უდრიდა და ამიტომ ერთგვარად საკუთრების უფლების აღიარებასაც ნიშნავდა. შემდეგ საბეჭდავი ინდივიდის ნივთების დასადამლავად გამოიყენებოდა, რათა დაეცვა ისინი ავი თვალისაგან. ამ მიზნით თიხის საცობები იბეჭდებოდა, ასევე ამფორები თუ ქვევრები ღვინით და ა.შ. (Чаильд, 1959: 176) მსგავსი წესი მსოფლიოს სხვადასხვა ხალხების ძველ ტრადიციებში მრავლადაა დამოწმებული, რომლის შესახებაც აქ ჩვენ საუბარს აღარ გავაგრძელებთ. მაღალმთიანი აჭარის მოსახლეობაში წარმართულმა რელიგიურმა გადმონაშთებმა, რომ თითქმის დღემდე შემონახა თავი, ამას ეთნოგრაფიულ, ფოლკლორულ მასალებთან ერთად რამდენადმე ადასტურებს სხვა არქეოლოგიური მონაცემებიც. როგორც ზემოთაც აღინიშნა, კვამტის ანტიკური ხანის ნამოსახლარის ტერიტორიაზე გათხრების დროს აღმოჩნდა დისკოსებური ფორმის ნივთები. საინტერესოა დისკოსებურ ნივთებზე დატანილი წრიული გამოსახულებები. ორნამენტის ამ ფორმას უამრავი სახეცვლილება აქვს და საკმაოდ მრავლადაა ისინი აღმოჩენილი, როგორც წინა აზიიდან ისე კავკასიური სამყაროდან (ხიდაშელი, 2001: 62-86). ამ ტიპის გამოსახულებები ე.წ. „მაგიური წრე“, ესაა მზის ბორბალი, რომელიც ადამიანის ცნობიერებაში თავად ბორბლის გამოგონებამდე უფრო ადრე გაჩნდა. ამის გარდა, მაგიური წრე, მისი თავდაცვითი ფუნქციის გამო დედის არქეტიპთანაც ჩანს დაკავშირებული (Юнг, 1955: 218). ე. ჰანის მიხედვით კვირისტავის ფართოდ გავრცელების მიზეზი ისაა, რომ პირველყოფილი კოსმოგონიური რწმენების პირობებში იგი მზის სიმბოლოს წარმოადგენდა. მას ბორბალი უშუალოდ კვირისტავიდან წარმოშობილად მიაჩნია - ორი კვირისტავი ჯოხით დაუკავშირდა ურთიერთს და ეს პრინციპი დაედო საფუძვლად ბორბლიანი ეტლის იდეას. ფერერიც თვლის, რომ ბორბალი გახვრეტილი და ღერძზე წამოცმული მზის დისკოა (გეგეშიძე, 1958: 136). აღსანიშნავია, რომ მსგავსი ნიმუშები ჭვანის (ტაკიძეების), დარჩიძეების ციხისყელის, თხილვანის განვითარებული შუასაუკუნეების (XI-XIII სს) ძეგლების გათხრებისასაც დაფიქსირდა (მამულაძე, 1993: 68-69). ისინი სხვადასხვა სახის თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტებიდანაა დამზადებული. მათ კუთვნილებას განვითარებული შუასაუკუნეებისადმი უდაოს ხდის ის გარემოება,

რომ დისკოები სწორედ ამ ეპოქის სადა თუ მოჭიქული კერამიკის ჭურჭელთა ფრაგმენტებისაგანაა დამზადებული. მათთან ერთად გვხვდება რკინის პატარა ზომის ბურთულისებრი ფორმის გახვრეტილი საგნებიც.

ამ ტიპის მასალებიც ადრეული ეპოქებიდანაა ცნობილი. ისინი საკმაოდ დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა უფლისციხეში, ყათნალიხევის ნამოსახლარის გათხრებისას. როგორც ძეგლის გამთხრელი, პროფ. დ. ხახუტაიშვილი მიუთითებს ათეულობით დისკოსებურ საგნებთან ერთად აღმოჩენილი კევრის გაცვეთილი კოხები, სალესი ქვები, ობსიდიანის ანატკეცები, ურმის თვლის თიხის მოდელი, ასევე სხვადასხვა ცხოველების (ხარის, თხის...) ფიგურები და ა. შ. აშკარად შესანიშნავი საგნებია (ხახუტაიშვილი, 1964:24). ობსიდიანისაგან დამზადებული მსგავსი დისკოს საგნები აღმოჩენილია ჯერ კიდევ თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის ზოგიერთ ყორღანში. ბ. კუფტინს სათანადო პარალელური მასალის საფუძველზე მითითებული აქვს, რომ მთის ბროლისაგან დამზადებული კრეტული დისკოების (ძვ.წ. 1600 წლის ახლო ხანა) მსგავსად, თრიალეთური დისკოებიც ხის საგნების საინკრუსტაციოდ იყო გამოყენებული. მსგავსი დისკოები ტროა II-დანაც არის ცნობილი, სადაც ერთ-ერთ კომპლექსში 40 ცალზე მეტი ასეთი საგანი იყო აღმოჩენილი (Куптин, 1949:17-18). ისეთი ჭურჭლები, რომლებზედაც დისკოსებური გამოსახულებებია დატანილი, ან კიდევ დისკოებია აღმოჩენილი (Рыбаков, 1965:24-47), ბლომად გვხვდება ტრიპოლიეს ენეოლითური კულტურის მასალებშიც (Рыбаков, 1965:13-33).

ცხინვალის ნაცარგორას II ფენაში (ძვ.წ II ათასწლეულის მეორე ნახევარი) აღმოჩენილი ცხოველის ფიგურებს გ. გობეჯიშვილიც ასევე „შესანიშნავი საგნების“ ჯგუფში აერთიანებს და ფიქრობს, რომ ამით აიხსნება მათი ფორმის ულახათობა და ზედაპირის უგულისყურო დამუშავება (გობეჯიშვილი, 1951:248-249).

უფლისციხის შიდა ქალაქში თიხის ჭურჭელთა ფრაგმენტებიდან დამზადებული მსგავსი საგნები გვიანშუასაუკუნეების ფენაშიც იქნა დადასტურებული (ხახუტაიშვილი, 1964: 24).

დიდი რაოდენობითაა ცნობილი ამ ტიპის მასალები ჟინვალის ნაქალაქარის ტერიტორიიდან. ისინი აქ ძირითადად მოჭიქული ჭურჭლის ნატეხებისაგანაა დამზადებული (09.XVIII-79-14; 09.XVII-79-57; 09.XVII-78-16; 09. XVII-78-169 და ა.შ). დისკოს ფორმის საგნების დანიშნულების გარკვევა ვ. ბარდაველიძის ეთნოგრაფიულ მონაცემებზე დაყრდნობით სცადა პროფ. დ. ხახუტაიშვილმა (ხახუტაიშვილი, 1964: 24-26). ვ. ბარდაველიძეს მითითებული აქვს, რომ საზოგადოდ რგოლისებრი საგნების „სინმინდის“ რწმენა ჩვენში უძველესი ხანიდან უნდა მომდინარეობდეს (ბარდაველიძე, 1941: 19-20). მას დადასტურებული აქვს, რომ სვანეთში ფარის თემში მდებარე ერთ-ერთ გორაკზე არსებობს მზის ღვთაება ბარბალეს სალოცავი, სადაც წინათ ადგილობრივი მოსახლეობის გადმოცემით, ხატის ნაგებობა მდგარა. სალოცავის ტერიტორიის ერთ-ერთ კუთხეში დისკოს ფორმის გახვრეტილი ნივთების დიდი რაოდენობა ყოფილა თავმოყრილი. გაირკვა, რომ როცა სვანის ოჯახში უშობელი ხბოს მოიგებდა, მწველავი ქალი კვირისტავს მოძებნიდა, ან მსგავს საგანს ფიქალი-სა თუ კირქვისაგან გამოთლიდა, ძროხის ჯიქანს ქვეშ შეუშვერდა და ცალი ხელით

ისე ჩამონველიდა, რომ რძის ჭავლს დისკოს ნახვრეტში გაევილო. ამის შემდეგ კვირისტავს და საგანგებოდ გამომცხვარ ყველისგულიან კვერს ბარბალეს სალოცავში წაიღებდა და შესწირავდა; თანაც სათანადო მავედრებელ ლოცვებს წარმოთქვამდა (ბარდაველიძე, 1941:19-20). ყველგან ქართველ ტომებში, აღნიშნავს ვ. ბარდაველიძე, ბარბალე წარმოდგენილია, როგორც ნაყოფიერებისა და გამრავლების ღვთაება. ამასთანავე მთიან მოსახლეობაში (სვანეთი, ლეჩხუმი, თუშეთი, ფშავ-ხევსურეთი, მთიულეთი და როგორც ჩანს აჭარის მთიანეთი და სხვა) ბარბალეს უმთავრესად მესაქონლეობის და ნაწილობრივ მიწისმოქმედების ღვთაებად მიიჩნევენ; ასევე მდედრობითი საქონლისა, საერთოდ მდედრობითი სქესის არსებათა ნაყოფიერებისა და გამრავლების ღმერთად წარმოუდგენიათ (ბარდაველიძე, 1941:42-43). ამავე დროს, დისკოს ფორმის საგნები, როგორც ცნობილია, ასტრალურ ღვთაებათა (მზის, მთვარის) ერთ-ერთ სიმბოლოსაც წარმოადგენს. აქედან გამომდინარე, შეიძლება მოგვიანო პერიოდის ძეგლებზე აღმოჩენილი დისკოსებრი საგნები ამჟღავნებს გარკვეულ კავშირს დიდი დედა ნანას (მზექალი, ბარბარე) კულტთან და ისინი სანესო-რიტუალური საგნების ჯგუფში უნდა გაერთიანდეს. ასეთია მოკლედ ის ნივთიერი მასალა, რომელიც აღმოჩნდა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ამ მეტად საინტერესო რეგიონში.

ლიბრაბურა

1. **ბარდაველიძე, 1953:** - ბარდაველიძე ვ., ქართული (სვანური) სანესო გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, თბილისი
2. **გობეჯიშვილი, 1951:**-გობეჯიშვილი გ., სტალინირის ნაცარგორა// „მომხილველი“ II, თბილისი
3. **გოგიტიძე, 1978:** - გოგიტიძე ს., სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ნეოლითური კულტურა, თბილისი
4. **გეგეშიძე, 1958:** - გეგეშიძე გ., ქართული ხალხური ტრანსპორტი, თბილისი
5. **ვახუშტი, 1941:** - ვახუშტი ბატონიშვილი, საქართველოს გეოგრაფია, თბილისი
6. **თანდილავა, 1974:** - თანდილავა ზ., ლაზარობა და ქვაკაცები აჭარაში// სდსზ I, თბილისი
7. **თოფურია, 1942:** - თოფურია ვ., ქვაჯვარნი საქართველოში//მსკი, ნაკვეთი IV, თბილისი
8. **კახიძე... 2019:**-კახიძე ა. სურმანიძე ნ., მახვილაურის გორა-სამოსახლოს არქეოლოგიური გათხრებისას აღმოჩენილი პროტოხეთური კერამიკა// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, ბათუმი
9. **კახიძე..., 1993:** - კახიძე ა, მამულაძე შ., აჭარისწყლის ხეობის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები, ბათუმი
10. **კახიძე..., 2016:** - კახიძე ა, მამულაძე შ., აჭარის არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი
11. **კიკვიძე, 1976:** - კიკვიძე ი., მინათმოქმედება და სამინათმოქმედო კულტი ძველ საქართველოში, თბილისი
12. **ლორთქიფანიძე, 1969:** - ლორთქიფანიძე მ., ძველი საქართველოს გლიპტიკური ძეგლების კორპუსი I, თბილისი
13. **მამულაძე, 1993:** - მამულაძე შ., აჭარისწყლის ხეობის შუასაუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები, ბათუმი
14. **მამულაძე, 2010:** - მამულაძე შ., ახალი მასალები საბეჭდავების ფუნქციური დანიშნულების ზოგიერთი საკითხის დაზუსტებისათვის// კსძ, გვ.91-99 თბილისი
15. **მამულაძე, 2010:** - მამულაძე შ., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უძველესი რწმენა-წარმოდგენები და კავკასიურ-აღმოსავლური სამყარო// ჰუმანიტარული მეცნიერებები ინფორმაციულ საზოგადოებაში, საერთაშორისო კონფერენციის მასალები II, გვ.400-407, ბათუმი

16. **მგელაძე..., 2009:** - მგელაძე ნ, ტოტოჩავა გ., ვეშაპის კულტი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში და ვეშაპოიდების შესწავლის ისტორიისათვის// ამმ II, ბათუმი
17. **მელიქსეთ-ბეგი, 1938:**- მელიქსეთ-ბეგი ლ., მეგალითური კულტურა საქართველოში, თბილისი
18. **მუსხელიშვილი, 1978:** - მუსხელიშვილი დ. ხოვლეს ნამოსახლარის არქეოლოგიური მასალა, თბილისი
19. **ნოლაიდელი, 1935:** - ნოლაიდელი ჯ, ნარკვევები და ჩანაწერები I, ბათუმი
20. **სირაძე, 1987:** - სირაძე რ., ლიტერატურულ ესთეტიკური ნარკვევები, თბილისი
21. **სურგულაძე, 1986:** - სურგულაძე ი., ქართული ხალხური ორნამენტის სიმბოლიკა, თბილისი
22. **სურგულაძე, 1993:** - სურგულაძე ი., ქართული ხალხური ორნამენტის სიმბოლიკა, თბილისი
23. **ჩიქოვანი, 1956:** - ჩიქოვანი მ., ქართული ხალხური ზეპირსიტყვიერების ისტორია, თბილისი
24. **ხახუტაიშვილი, 1964:** - ხახუტაიშვილი დ., უფლისციხე I, თბილისი
25. **ხიდაშელი, 2001:** - ხიდაშელი მ., სამყაროს სურათი არქაულ საქართველოში, თბილისი
26. **Арнхейм, 1974:** - Арнхейм Р., Искусство и визуальное восприятие, Москва
27. **Асланов..., 1950:** - Асланов Г., Ваидов Г., Ионе Г. Древний Мингечаур, Баку
28. **Бардавелидзе..., 1939:** - Бардавелидзе В., Читая Г. Хевсурский орнамент, Тбилиси
29. **Бардавелидзе, 1957:** - Бардавелидзе В. Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство Грузинских племен, Тбилиси
30. **Вулли, 1961:** - Вулли Л. Ур халдеев, Масква
31. **Есаян..., 1988:** - Есаян С.А., Калантарян А.А. Археологические раскопки в Армении, Ереван
32. **Иванов, 1973:** - Иванов В.В., очерки по истории семиотики, Москва
33. **Иерусалимская... 1963:** - Иерусалимская А.А., Козенкова В.И. Крупнов Е.И. Древние поселения у с. Сержен-юрт в Чечно-Ингушетии,- КСИА, вип. 94, Москва
34. **Керлот, 1994:** - Керлот Х.Э., Словар символов, Москва
35. **Комороци, 1981:** - Комороци Г.К., символика дерева и искусстве Древнего Двуречья.- Древний Восток и мировая культура, Москва
36. **Куфтин, 1941:** - Куфтин Б.А., Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси
37. **Кругликова, 1952:** - Кругликова И.Т., Глиняный штамп из Кимерика.-КСИИМК, вип. XLIII, Москва

38. **Крупнов, 1947:** - Крупнов Е. И., Археологические памятники верховьев р. Терека и бассейна р. Сунжи.- Тр. ГИМ, вып. XVII, Москва
39. **Крупнов, 1960:** - Крупнов Е. И., Древняя история северного Кавказа, Москва
40. **Крупнов, 1965:** - Крупнов Е.И., Новые «пинтадеры» из сел. Сержсень-юрт (Чечено-Ингушетия),.-Новое в Советской Археологии, Москва
41. **Ламберг..., 1990:** - Ламберг-Карловский К.К., Модели взаимодействия в III тысячелетии до н.э. от Месопотамии до долины Инда.-ВДИ, №1, Москва
42. **Леви-Строс, 2001:** - Леви-Строс К., Структурная антропология, Москва
43. **Лосев, 1991:** - Лосев А.Ф., Философия, мифология, культура, Москва
44. **Масимов, 1976:** - Масимов И.С., Новые находки печатей эпохи бронзы с низовий мургаба.-СА, №2, Москва
45. **Масимов, 1981:** - Масимов И. С., Новые находки печатей эпохи бронзы Мургаба.,-СА, №1, Москва
46. **Массон, 1964:** - Массон В. М., Средняя Азия и древний Восток, Москва-Ленинград
47. **Массон, 1963:** - Массон В. М., Средняя Азия и Иран II I тысячелетие до н.э.-КСИА, Москва
48. **Мерперт, 1962:** - Мерперт Н. Я., Раскопки Сержен-Юртского поселения в 1960 г.-КСИА, вып. 88, Москва
49. **Мунчаев, 1962:** -Мунчаев Р.И., Памятники маикопской культуры в Чечено-Ингушетии.-СА, №3, Москва
50. **Пиотровский, 1952:** -Пиотровский Б., Кармир-Блуг I, Ереван.
51. **Пиотровский, 1952:** - Пиотровский Б., Кармир-Блур, II, Ереван.
52. **Рибаков, 1965:** -Рибаков Б.А., Космогония и мифология земледельцев энеолита.-СА, №1, Москва
53. **Рибаков, 1965:**-Рибаков Б.А., Космогония и мифология земледельцев энеолита.-СА, №2, Москва
54. **Сарианиди, 1967:** - Сарианиди В.И., Протогородская цивилизации Юга Средней Азии.-СА, №3, Москва
55. **Сарианиди, 1973:** - Сарианиди В.И., Древности низовий мургаба.,- АО.,-1972, Москва
56. **Сарианиди, 1975:** - Сарианиди В.И., новые открытия в дельте р. мургаба.-1974, Москва
57. **Сарианиди, 1976:** - Сарианиди В.И., Печати-Амулеты мургабского стилия.- СА, №1, Москва
58. **Сарианиди, 1986:** - Сарианиди В.И., Месопотамия и Бактрия во II тыс. до н.э.-СА, №2, Москва

59. **Сарианиди, 1989:** - Сарианиди В.И., Сиро-хетские божества в Бактрийско-Маргианском пантеоне-СА, №4, Москва
60. **Сарианиди, 1990:** - Сарианиди В.И., Сельский храм Тоголок -1 в Маргеана.-ВДИ, №2, Москва
61. **Топоров, 1972:** - Топоров В.Н., К происхождению некоторых поэтических символов; Ранние формы искусства, 1, Москва
62. **Халимов, 1960:** - Халимов Д.А., Поселения на Холме Сара-Тепе. -СА, №4, Москва
63. **Хлопин, 1962:** -Хлопин И.Н., Изображение креста в древне земледельческих лугулах южной Туркмении, КСИА, 91, Москва
64. **Чайльд, 1959:** - Чайльд Г., Древнейший восток в свете новых раскопок, Москва
65. **Шелов, 1959:** -Шелов Д.Б., Раскопки Танаиса в 1952 г.-КСИИМК, вип.74, Москва
66. **Штернберг, 1936:** - Штернберг Л.Я., Первобытная религия в свете этнографии, Ленинград
67. **Юнг, 1955:** - Юнг К.Г., Душа и миф. Шесть архетипов, Москва
68. **Amiet, 1986:** - Amiet P. L, Age des exchange inter-iraniens, 3500-1700 avant J. C. P.
69. **Pottier, 1984:** - Pottier M. H., Material funeraire de la Bactriane Meridionale de L, Age du bronze
70. **Troia, 1997:** - Der schatz aus Troia, Schliemann und der Mythos des Priamos-Goldes, Mit Textbeiträgen von Wladimir P.Tolstikow und Michail J. Trejster Übersetzung aus dem Russischen :Christian König, Stuttgart Zurich
71. **Matr, 1928:** - Matr F., Die fruhkretischen Siegel, Berlin

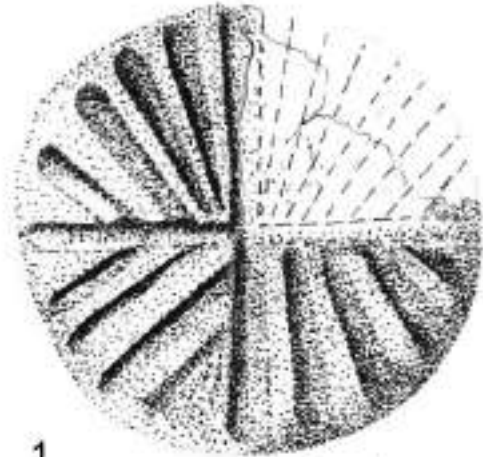
**STAMP SEALS AND DISCOID OBJECTS DISCOVERED ON THE
TERRITORY OF SOUTH-WESTERN GEORGIA**

Summary

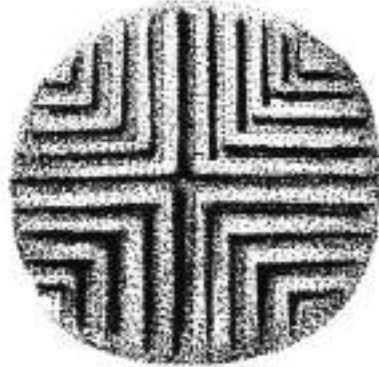
In recent years a number of interesting stamp seals have been unearthed during the archaeological study of the Late Bronze/Early Iron Age and Classical period settlements in Adjaristkali and the lower part of Chorokhi river basins. The paper presents the stamp seals and discoid objects discovered on the settlements of Kvashta, Makhvilauri and Charnali. The majority of them depicts a cross motif, but there are also representations of the Tree of Life on some of them. The motifs should have had a deep symbolical meaning, which played an important role in inter-personal communication. These symbols are a good representation of religious beliefs and folkways of the ancient population on the territory of South-western Georgia. They suggest that some exogenous symbols or even respective beliefs and folkways penetrated the local culture.

I

1

2

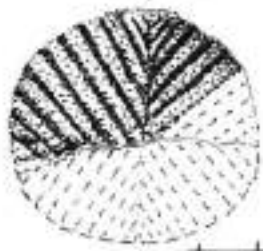
3

4

5

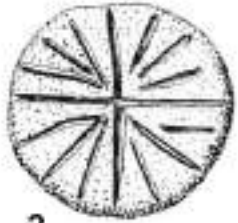

6

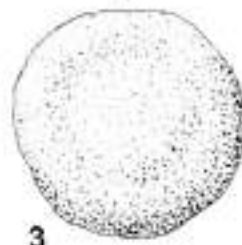
II

1

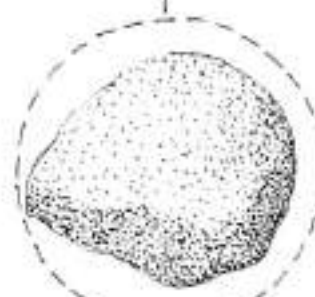
2

3

4

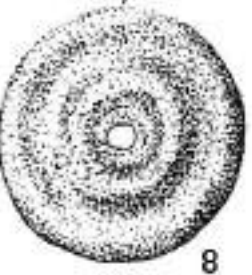
5

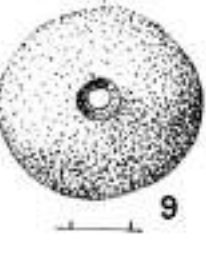
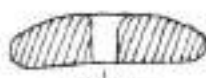
6

7

8

9

III

1

2

3

4

5

6

IV

1

2

3

4

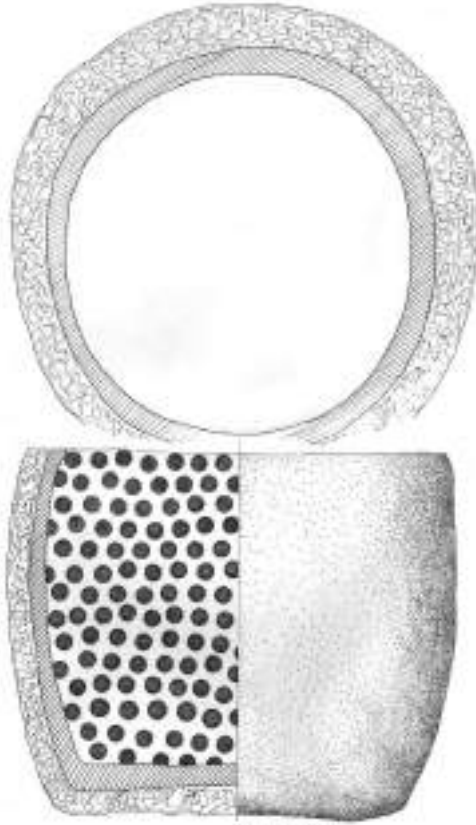

5

6

V

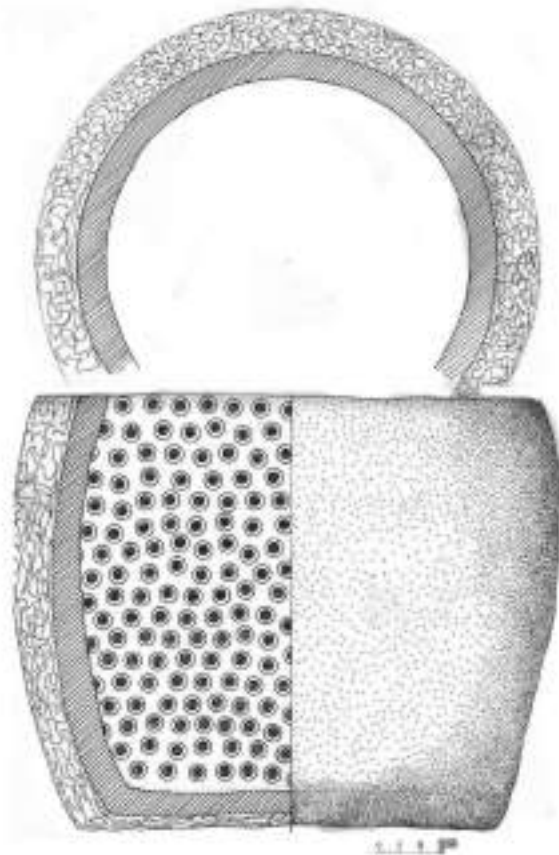

1

2

VI

1

2

VII

გონიო-აფსაროსის ციხის მეოთხე ხოჯის ბარე ტარიტორიაზე აღმოჩენილი მასალების არქეოლოგიური და არქეობოტანიური ანალიზი

გონიო-აფსაროსის მუზეუმ-ნაკრძალის მუდმივმოქმედი არქეოლოგიური ექსპედიცია 1995 წლიდან დღემდე ძირითად არქეოლოგიურ სამუშაოებს ციხის შიდა ტერიტორიაზე აწარმოებს (ვრცლ. იხ. კახიძე...2002; კახიძე...2004: 4-73; კახიძე..., 2016; მამულაძე..., 2007; სულავა, 2009; მინდორაშვილი..., 2008: 116-128; მინდორაშვილი..., 2009:25-58; მამულაძე..., 2013:187-221; მამულაძე..., 2014:201-218; მამულაძე..., 2017: 239-258; მამულაძე..., 2017: 207-238; Plontke-Lüning..., 2002: 87-97; Plontke-Lüning..., 2003: 17-34; Plontke-Lüning..., 2005: 133-145; Kakhidze..., 2002: 251-262; Mamuladze..., 2010: 455-465; Mamuladze..., 2013: 355-362; Mamuladze...,2016: 533-552; Kaxidze..., 2014;K arasiewicz-Szczypiorski..., 2015: 179-198; Karasiewicz-Szczypiorski..., 2016: 521-532; karasiewicz-Szczypiorski..., 2018: 485-526; karasiewicz-Szczypiorski..., 2019: 63-76; Mamuladze..., 2019: 125-134 და სხვ.).

ობიექტური მიზეზების გამო ჯერ კიდევ ვერ მოვახერხეთ ნაქალაქარის ტერიტორიაზე სამუშაოების ფართოდ გაშლა. ციხის შემოგარენში მცირე მასშტაბის საველე სამუშაოები 2000 წლიდან დავიწყეთ. განსაკუთრებით საინტერესო გამოდგა ციხის დასავლეთი გალავნის კედლის გარეთ წარმოებული გათხრები. ამ უბნებზე აღმოჩნდა ციხის მშენებლობამდელ ნაგებობათა ნაშთები და შესაბამისი არქეოლოგიური მასალები. ეს სიახლეები საშუალებას იძლევა ახლებურად იქნეს გააზრებული როგორც ციხის მშენებლობის, ისე სხვა საინტერესო საკითხები (ვრც. იხ. მამულაძე..., 2005; მამულაძე..., 2006).

ამჯერად მოკლედ გავამახვილებთ ყურადღებას ციხის გარეთ #4 კოშკის მიმდებარე და გზის გადაღმა მარჯვენა მხარეს 2005 და 2008 წლებში გავლებულ საცდელ თხრილებზე. ჩანაფიქრის განხორციელება რამდენადმე დააჩქარა 2005 წლის მაისში ბათუმი-სარფის საავტომობილო გზის მარჯვენა მხარეს, სატელეფონო კაბელისათვის განკუთვნილმა მიწის სამუშაოებმა. აქ მოულოდნელად დაფიქსირდა მონუმენტური ნაგებობის ნაშთები. შევაჩერეთ მშენებლები და დავიწყეთ აღმოჩენილი ნაგებობის შესწავლა. გზის გადაღმა სამუშაოები საკმაოდ ინტენსიურად წარიმართა. ზედაპირიდან 50-60 სმ. სისქის ფენის მოხსნის შემდეგ, მთელს პერიმეტრზე, ჩვენს წინ გადაიშალა საკმაოდ მოზრდილი ნაგებობის ნაშთები (ტაბ.VI-VIII). ჩანს, რომ იგი მოგვიანო პერიოდის შენობაა. არაა გამორიცხული საზოგადოებრივი დანიშნულე-

ბის ნაგებობა (მაგ. ქარვასლა?) იყოს. მისი მშენებლობა ოსმალური მმართველობის პერიოდს უნდა დაუკავშირდეს. დადასტურდა, რომ ჩვენს მიერ შესწავლილი ნაშთები წარმოადგენდა დიდი ზომის ნაგებობის დასავლეთ ფასადს. მისი გვერდითი კედლების გაგრძელება ციხისკენ მიემართება. ფაქტიურად მთლიანი ნაგებობა (42,5 X 40 მ) მიდგმული იყო გვიანშუასაუკუნეებში ციხის დასავლეთი კედლის ჩრდილო დასავლეთ მონაკვეთზე. ნაგებობის, როგორც ეს სასინჯმა თხრილებმაც დაადასტურა, სამხრეთი კედელი მიშენებული იყო ციხის #4 კოშკს (ტაბ. XIII/1; ტაბ. XIV/1; ტაბ. XV/1), ხოლო ჩრდილოეთი კედელი - #5 კოშკს. მთლიანი ნაგებობის ძირითადი ნაწილი ბათუმი-სარფის სამანქანე გზის ქვეშაა განთავსებული. ამიტომ სამუშაოების ფართოდ გაშლა ვერ მოხერხდა. მისი მთლიანი სიგრძე 42 მ-ია, სიგანე კი 40 მ. იგი დამხრობილია დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ. საკუთრივ ნაგებობის დასავლეთი კედელი შედგება ორი - გვერდითი აღმოსავლეთით, ციხის გალავნისაკენ მიმართული მზლუდავი კედლების, ოთხი ბურჯისაგან და ბურჯებს შორის დამაკავშირებელი კედლებისაგან (ტაბ. VI-VIII; ტაბ. X-XI). ჩრდილოეთი კედელი მხოლოდ 4 მ-ის სიგრძეზე გაინმინდა (ტაბ. VI/1). იგი შემდეგ სამანქანე გზის ქვეშ ექცევა და როგორც 5 კოშკთან დადებულმა საცდელმა თხრილმა დაადასტურა, უშუალოდ ციხის კოშკზეა მიშენებული. მისი საერთო სიგრძე დაახლოებით 40 მ-ია, სიფართო კი 1,40 მ-ს აღწევს, გადარჩენილი ნაწილის სიმაღლე 1,50 მ-ია. კედელში, ბურჯების გასწვრივ მონაკვეთზე დატანილია 20-25 სმ დმ-ის ხვრელი (ტაბ. IX/1-2; ტაბ. X/1; ტაბ. XI/1). იგი როგორც ქვემოთაც ვნახავთ, თბილი ჰაერის მასის მოძრაობისათვის იყო განკუთვნილი. ხვრელი კედლიდან გრძელდება ჩრდილოეთით 80 სმ-ზე და შემდეგ გაუთხრელ ფართობში შედის (ტაბ. IX). ჩრდილოეთის მზლუდავი კედლიდან პირველ ბურჯამდე 5,45 მ-ია. ბურჯის მაქსიმალური სიმაღლე 1,50 მ-ია. სიგანე ზედა ნაწილში 1,70 მ-ია, საძირკვლის დონიდან 45 სმ-ზე, მის ორივე მხარეს, წყობაშივე დატანილია იატაკისათვის განკუთვნილი საფეხურები (მარცხენა-60 სმ, მარჯვენა-30 სმ). ამიტომაც ამ მონაკვეთში საფეხურების ჩათვლით მისი სიგანე უკვე 2,60 მ-ს აღწევს (ტაბ. VI; ტაბ. X/1). ბაზა ძირითადად შედგენილია რიყისა და ნაგლეჯი ქვებით დუღაბის გამოყენებით. გვხვდება ბაზალტისა და ტუფობრეგჩის დამუშავებული კვადრებიც. ასეთივე ტექნიკითაა გამართული მეორე ბურჯიც (ტაბ. VI; ტაბ. XI/1). I და II ბურჯს შორის დაცილება 5,46 მ-ია. მისი სიმაღლე საძირკვლის დონიდან 1,45 მ-ია, ზედა ნაწილში იგი თითქმის კვადრატული ფორმისაა (1,60 X 1,55 მმ). ამასაც საძირკვლის დონიდან 40 სმ-ზე დატანილი აქვს როგორც მარცხენა (სიფართო-45 სმ), ისე მარჯვენა მხარეს (სიფართო-40 სმ) იატაკისათვის განკუთვნილი საფეხურები. მესამე ბურჯი (ტაბ. VI; ტაბ. XI/2) მეორისაგან 5,40 მ-ითაა დაცილებული. შემორჩენილი ნაწილის სიმაღლე საძირკვლის დონიდან 90 სმ-ია. მისი სიგრძე სიგანე ზედა ნაწილში თითქმის ერთნაირია და 1,30-1,35 მ-ს შორის მერყეობს. ამასაც საძირკვლის დონიდან 75 სმ-ზე დატანილი აქვს იატაკისათვის განკუთვნილი საფეხურები (მარცხენა-65 სმ. მარჯვენა-50 სმ სიფართის). აქაც წყობაცა და მასალაც ისეთივეა, როგორც ზემოთ აღწერილი ბურჯებისა: შედარებით კარგად დამუშავებული ქვებით გარე ზედაპირია დაფარული. მესამე და მეოთხე ბურჯებს შორის მანძილი 5,80 მ-ია. ამ ბურჯის (ტაბ. VI; ტაბ. X/2) გადარჩენილი ნაწილის სიმაღლე 95 სმ-ია. მისი ზომებია ზედა ნაწილ-

ში: სიფართე 1,60 მ, სიგანე-1,70 მ. ამასაც საძირკვლის დონიდან 65 სმ-ზე, მარცხენა მხარეს დატანილი აქვს 40 სმ, ხოლო მარჯვენა მხარეს 35 სმ. სიფართის იატაკისათვის განკუთვნილი საფეხურები. მშენებლობის ტექნიკა აქაც ანალოგიურია ზემოთ აღწერილებისა. ამ ბურჯის, ისევე როგორც სხვა დანარჩენების თავზე, შემორჩენილია დუღაბის კონსტრუქციის კვალი. მეოთხე ბურჯიდან სამხრეთის მზლუდავ კედლამდე 5,50 მ-ია. ამ კედლის შემორჩენილი ნაწილის მაქსიმალური სიმაღლე 1,20 მ. სიგრძე საავტომობილო გზის გვერდით შემაკავებელ თანამედროვე კედლამდე-3,50 მ, ხოლო კედლის სიფართე 1,60 მ-ია. ეს კედელი, როგორც დანარჩენი, ნაგებია რიყისა და დაუმუშავებელი ქვიშაქვით. წყობა კი წარმოადგენს შერეული წყობის (ოპისმი-გსტუმ) გვიანდელ ვარიანტს - რიგებს შორის ვიწრო ჰორიზონტალურ ჩანართებად აგურის მაგივრად რიყის წვრილი ქვებია გამოყენებული, ხოლო შემაკავშირებლად - დუღაბი. ამ კედლის ძირითადი ნაწილი აღმოსავლეთით მიემართება, 3,50 მ-ის შემდეგ ტრასის ქვეშ ექცევა და როგორც სასინჯმა თხრილმაც გვიჩვენა, ებმის ციხის 4 კოშკს (ტაბ. XIII/1; ტაბ. XIV/1; ტაბ. XV/1). იგი რომაული პერიოდის კოშკის ჩრდილოეთი კედლის სამსაფეხურიან ცოკოლზეა უშუალოდ მიშენებული. ქვის წყობაცა და მშენებლობის ტექნიკაც ზემოთ აღწერილის მსგავსია. კედლის შემორჩენილი სიმაღლე ამ მონაკვეთში 2,25 მ-ია. სიფართე კი-1,60. საინტერესოა ისიც, რომ გვიანდელი ნაგებობის კედლის შიდა მხარეს დაფიქსირდა კედელზე მიშენებული ორი შედარებით არც თუ ისე პატარა ზომის ბურჯები (ტაბ. VII/2; XIII/1). პირველი მათგანი რომაული და ოსმალური პერიოდის კედლების გადაბმის ადგილას იყო მიდგმული. მისი სიმაღლე 80 სმ. ზედა ნაწილის სიგრძე სიგანე თითქმის ერთნაირია და 75-80 სმ-ს შორის მერყეობს. მსგავსი ბურჯია ასევე მიშენებული მისგან 3,35 მ-ის დაცილებით კედელზე. ეს ბურჯები ერთ დონეზეა განლაგებული და არაა გამორიცხული ნაგებობის იატაკის საყრდენებად იყოს გამოყენებული. მითუმეტეს ამ ტერიტორიაზე 10-12 სმ. სისქის დუღაბიანი იატაკის ნარჩენები დაფიქსირდა მთელს პერიმეტრზე.

გზის მარჯვენა მონაკვეთის გათხრებმა ასევე დაადასტურა, რომ ნაგებობას დასავლეთით ქონდა მზლუდავი კედელი, რომელიც ბურჯებს შორისაა გამართული (ტაბ. VI; VIII/2; IX/1). დაკვირვებით ჩანს, რომ ბურჯებს შორის კედლების და ბურჯთა საძირკვლები სხვადასხვა დონეზე მდებარეობს და არ ქმნიან ერთიან ნიველირებულ ლენტურ სტრუქტურას, რაც ბუნებრივია გვაფიქრებინებს, რომ ეს კედლები ნაგებობის ფუნქციონირების მეორე პერიოდს განეკუთვნება. ამათი მშენებლობის ტექნიკაც სრულიად განსხვავებულია. წყობაში დიდი რაოდენობითაა გამოყენებული ციხის მშენებლობისათვის განკუთვნილი კვადრებიც (ტაბ. VI/4). ნაგებობის აღნიშნულ მონაკვეთში, იატაკის კვალი არ დასტურდება. სამაგიეროდ დადგინდა, რომ თითოეული ბურჯის ქვეშ შექმნილია სადინარები (არხები?). კარგად ჩანს, ბურჯების ქვეშ ამ არხების განტოტებანიც (ტაბ. IX/2; ტაბ. XI/1). მოვიტანთ ერთ-ერთი მათგანის მოკლე დახასიათებას. სადინარები განთავსებულია ბურჯების იატაკისათვის განკუთვნილი საფეხურების ქვეშ. ცენტრალური სადინარი ბურჯის ცენტრალურ ნაწილშია დატანილი. იგი აქედან ორივე მიმართულებით (აღმოსავლეთითა და დასავლეთით) ოთხ ნაწილად იტოტება. ხვრელების ფორმა ძირითადად ოთხკუთხა კვადრატული ფორმისაა და მათი დმ. 25-30 სმ-ია, ყველა ხვრელის დასავლეთი მხარე

დაგმანული იყო ხის საცობით. ვფიქრობთ, რომ ბურჯებს ქვეშ შექმნილი არხები წარმოადგენდა არა წყლის სადინარებს (ტაბ.VI/1,3), არამედ ეპიკაუსტუმის ნაწილს - ცხელი ჰაერის ჰორიზონტალური მიმართულებით გავრცელებისათვის შექმნილს, რაც ჩვეულებრივ შენობის ზოგიერთ ნაწილში გარკვეული სითბური რეჟიმის შექმნას ემსახურებოდა. მითუმეტეს თუ დაუკვირდებით მათ, ისინი სწორედ იატაკის ქვედა დონეზეა განთავსებული. ყველა ნიშნის მიხედვით ცხელი ჰაერი ნაგებობის იატაკის ქვეშ ვრცელდებოდა ჩრდილოეთის მხრიდან. ამაზე მიგვანიშნებს ნაგებობის ჩრდილოეთ ნაწილში მზლუდავი კედლის გარეთ დულაბშივე დატანილი არხის ნაშთი, რომელიც შემოდის კედელში და სამხრეთისაკენ მიემართება; აქვე დადასტურდა ჰიდრაულიკური ხსნარის დეფორმირებული მასები (ტაბ.IX/1-2). გათხრებისას ჩრდილოეთი კედლის გარეთ დაფიქსირდა კარგად დამუშავებული ქვის არქიტექტურული დეტალებიც (ტაბ.VI/4). რაც შეეხება არქეოლოგიურ მასალას, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ მოგვიანო პერიოდის მოჭიქული კერამიკისა და ფაიანსის თითო-ოროლა ფრაგმენტს, არ დაფიქსირებულა. აღნიშნული ნაგებობა, როგორც ჩანს, და როგორც ზემოთაც აღინიშნა, ოსმალთა აქ დამკვიდრების შემდეგაა აშენებული. იგი დაახლოებით შეიძლება XVII საუკუნის პირველი ნახევრით დათარიღდეს.

როგორც ზემოთაც აღინიშნა, იძულებული ვავხდით გვიანშუასაუკუნეების დიდი ზომის ნაგებობის (ქარვასლის?) გვერდითი მზლუდავი კედლების გასწვრივ ბათუმი-სარფის საავტომობილო გზის მარცხენა მხარეს, #4 და 5 კოშკების წინ დაგვედო პატარა ზომის თხრილები, რათა გაგვერკვია ამ კედლების მიმართება ციხესთან. აღმოჩნდა, რომ ორივე კედელი მიდგმულია აღნიშნულ კოშკებზე. მე-4 კოშკის წინა ტერიტორიაზე გათხრების პროცესში დადასტურდა ასევე, რომ სიღრმეში ჩვენ საქმე გვექონდა უფრო ადრეული - რომაული პერიოდის კულტურულ ფენებთან. ამიტომ იძულებული ვავხდით შესაძლებლობის ფარგლებში გაგვეფართოვებინა თხრილი ჩრდილოეთით. აქ სამუშაოები ძირითადად გაიშალა SW სექტორის X დიდი კვადრატის 21-ე, 31-ე, 41-ე და NW სექტორის 31-ე დიდი კვადრატის 21-ე, 31-ე და 41-ე კვადრატებში (ტაბ.V). მთელს ფართობზე ზედაპირიდან 30-35 სმ-ის ჰუმუსოვანი ფენის მოხსნის შემდეგ (ტაბ. XII, ჭრილი I, 1; ჭრილი II, 1), დავედით თიხატკეპნილიან იატაკზე, რომლის სისქეც დაახლოებით 15-20 სმ-ია. იატაკის ზედაპირი მდინარეული ქვებითაა დაფარული. ეს ტერიტორია ოსმალურ პერიოდში იყო მოზინული და ზედაპირმოგებული ფართობი წარმოადგენდა სავალ ნაწილს (ტაბ.XII, ჭრილი I, 2, ჭრილი II, 2). ან კიდევ არაა გამორიცხული იგი გვიანდელი დიდი ზომის ნაგებობის (ქარვასლის?) იატაკის ნაწილიც იყო. მითუმეტეს, იგი გვიანდელი ნაგებობის სამხრეთ კედელზე იატაკისათვის განკუთვნილი ბურჯების დონეს შეესატყვისება. ამ ფენის გათხრებმა თურქული პერიოდის საკმაოდ საინტერესო მასალები მოგვცა. მათგან განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს სხვადასხვა სახის ჩიბუხების, ფაიანსის, სადა თუ მოჭიქული კერამიკის ნატეხები. შეიძლება გამოიყოს ხელაღების, დოქების, ჭრაქების მოზრდილი ნიმუშები თუ ფრაგმენტები. ისინი სრულიად მსგავსია ციხის შიდა თუ გარე ტერიტორიაზე აღმოჩენილი თანადროული მასალებისა და კარგად თარიღდებიან XVII- XVIII სს.

აღსანიშნავია მოჭიქული ჯამების ნატეხები. ესენი ადრეული პერიოდის მოჭიქული ჭურჭლის ნიმუშებისაგან რამდენადმე განსხვავდებიან და რიგი თავისებურებებით ხასიათდებიან. ეს განსაკუთრებით ითქმის საღებავის ფერების, მოხატვის სახეებისა და ხერხების შესახებ. მათი კეციც შედარებით უხეშია, უფრო ცუდადაა დამუშავებული და გამომწვარიც კი. ასევე საღებავების ფერების შეხამება და თვით მოხატვა, მოჭიქვის ტექნიკა ადრეულთან შედარებით უხეშია, უფრო დაბალ დონეზეა შესრულებული. უმეტესობა მუქი მწვანე თუ ცისფერია. ორნამენტი შესრულებულია ამოკანვრის წესით ანგობზე და უმთავრესად გეომეტრიული სახისაა. როგორც ჩანს უმეტესობა შემოტანილია თურქეთის სხვადასხვა სანარმოო ცენტრებიდან, ან არაა გამორიცხული მათი ადგილზე წარმოებაც. ისინი ძირითადად XVI-XIX საუკუნეებით თარიღდება (გონიოში აღმოჩენილი მსგავსი მოჭიქული კერამიკის შესახებ ვრც. იხ. აფხაზავა..., 1998: 269-278; კახიძე, 2002: 44-70; ქამადაძე, 2014ბ; ქამადაძე, 2016ა; ქამადაძე, 2016 გ). ასევე შეგვხვდა თითო-ოროლა ცალი ჩიბუხის ნატეხიც. ამათი ფორმა და ორნამენტი მრავალფეროვანია. არის ფაიანსის ფრაგმენტებიც, მათი ძირითადი ნაწილი ფინჯნისებრი ჭურჭლის ნატეხებია, როგორც აქ, ისე მთლიანად ციხის ტერიტორიაზე აღმოჩენული ამ ტიპის ჭურჭელი ძირითადად ორი ოსმალური ცენტრის - იზნიკის და ქუთა(ჰ)იას ნაწარმი უნდა იყოს (ვრცლ. იხ. აფხაზავა, 1998: 269-278; ქამადაძე, 2014ა:223-232 ქამადაძე, 2014ბ: 325-328; ქამადაძე 2016ა: 48-41; ქამადაძე 2016 ბ: 245-251; ქამადაძე, 2016გ; Камададзе, 2016:220-225...). აქედან პირველში ხელოსნობის ამ დარგის აყვავება XVI-XVII სს-ში იწყება, მეორეში კი XVIII-XIX სს-ის დასაწყისში (ანე, 1957; Мюллер, 1972; Öney, 1993; Öney, 2003: 699-735; Belgin, 2007: 329-334; Carswell, 1998; Гусач, 2017: 581-600 და სხვ.).

თიხატკეპნილიანი ფენის მოხსნის შემდეგ მთელს ფართობზე იწყება ზღვის მიერ მოტანილი წვრილმარცვლოვანი ქვიშისა თუ სილის საკმაოდ სქელი ფენა. მისი სიფართე ციხის კედელთან შედარებით ვიწროა (20-25 სმ), ხოლო დასავლეთით ზღვისკენ, თანდათანობით ფართოვდება და 60-70 სმ-ია (ტაბ. XII, ჭრილი I/3; ჭრილი II-5-6; ტაბ. XIV/1; XV/1). ანალოგიური სიტუაცია დაფიქსირდა წინა წლებში წარმოებული გათხრებისას ციხის დასავლეთი კედლის გარეთ სამხრეთ-დასავლეთით მთელს ფართობზე. როგორც იქ, ისე ჩვენს შემთხვევაშიც ზღვიური მასა უშუალოდ რომაული პერიოდის (I-III სს) კულტურულ ფენებს ზემოთაა განთავსებული და ისინი თავისებურად დააკონსერვა. საინტერესოა ის, რომ წინა წლების თხრილში ზღვის დანატოვარი მასის ალებისას აქა-იქ დაფიქსირდა ამფორისა და სხვადასხვა სახის ჭურჭლის ნატეხები, წყალგაყვანილობის მილების თუ კრამიტის ნამტვრევები. მათი შესწავლისას გაირკვა, რომ მასალები ძირითადად რომაული თუ ბიზანტიური პერიოდისაა (კახიძე, 2004). წინა და ამ წლის გათხრებმა გვიჩვენა, რომ ციხის დასავლეთი კედლის გასწვრივ იყო როგორც რომაული (I-III სს) ისე ბიზანტიური ეპოქის (VI-VII სს) კულტურული ფენები. სწორედ ზღვის შემოტევის შემდეგ აქ არსებული მასალების მცირე ნაწილი, კედელთან ახლოს, ზღვისავე მოტანილ ფენაში განიმარხა. ამიტომაც შეიძლება ზღვის მოქცევის ქვედა თარიღად VI-VII საუკუნეების შემდგომი პერიოდი მივიჩნიოთ. შესაძლებელი ხდება ზედა თარიღის დადგენაც. საქმე იმაშია, რომ ციხის მე-4 კომპთან გავლებული საკონტროლო

თხრილის ნაზღვეურ ფენაში კარგად ჩანს და შესანიშნავად იკითხება ოსმალური პერიოდის მონუმენტური ნაგებობის (ქარვასლის) საძირკვლისათვის ჩაჭრილი ზოლი. შევსილი მონაკვეთი შავი ფერისაა და მკვეთრად განსხვავდება ზღვის დანატოვარი ფენისაგან. ნაგებობა კი, როგორც ზემოთაც აღინიშნა XVII ს-ის პირველ ნახევარში უნდა იყოს აგებული. ასე რომ ზღვის შემოტევა-უკანდახევის პროცესები VI-VIII სს ან XVII ს-ის პირველ ნახევრამდე უნდა მომხდარიყო. თუ კონკრეტულად როდის, ამას მომავალი სპეციალური კვლევის შედეგები გვიჩვენებს.

ზღვის დანატოვარი მასის ალების შემდეგ გვხვდება 15-20 სმ სისქის სტერილური ფენა (ტაბ. XII, ჭრილი I/4). მას აგრძელებს 20-25 სმ-ის სიმაღლის ხელოვნურად მოზვინული კენჭნარი შრე, რომელიც აქა-იქ კერამიკის ნამტვრევებსაც შეიცავს (ტაბ. XII, ჭრილი II/7). იგი უშუალოდ რომაული პერიოდის კულტურულ ფენაზეა ზემოდან დაფენილი. როგორც ჩანს მოზვინვის პროცესი მიზნად ისახავდა ახალი სამშენებლო მოედნის შექმნას, მაგრამ ნაგებობა აღარ გაუმართავთ. მსგავსი სურათი, უფრო სრულყოფილი სახით დადასტურდა წინა წლებში ციხის დასავლეთი გალავნის კედლის გარეთ, უკიდურეს სამხრეთ-დასავლეთ მონაკვეთში გავლებულ საცდელ თხრილშიც (ტაბ. XII). III ს-ის მეორე ნახევრიდან აქაც და ჩვენს საცდელ თხრილშიც, ამას როგორც ქვემოთაც ვნახავთ, კარგად ჩანს აქაური სამოსახლოების ნგრევის თუ გადანვის ძლიერი კვალი. ამის გამოა, რომ მთელს ფართობზე შეიქმნა საკმაოდ მძლავრი დანახშირებული ფენა (ტაბ. XII, ჭრილი I/10, ჭრილი II/11; ტაბ. XIV-XV/1). ასეთივე სიტუაცია დასტურდება ციხის შიგნითაც. III ს-ის მეორე ნახევრის დასაწყისში, როგორც წინა და მოგვიანო წლების გათხრებმაც დაადასტურა, ძველი ნაგებობების ქვის საძირკვლებსა თუ დანახშირებულ ნარჩენებზე მოუზვინავთ საკმაოდ სქელი (20-30, ზოგან 50-55 სმ) მასა. შიგა სივრცისაგან განსხვავებით, ციხის გარეთ ზედ ახალი ნაგებობანი აღარ გაუმართავთ. ანალოგიური სურათი დადასტურდა წინა წლებში ციხის სამხრეთ დასავლეთ გარე მიმდებარე ტერიტორიაზეც, სადაც მხოლოდ პირველი ეტაპის (I-III ს -ის პირველი ნახევარი) კულტურული ფენები თანმხლებ ნაგებობათა ნაშთებითა და მასალებით დაფიქსირდა, ხოლო შიგნით გალავნის კედლების მშენებლობისას ჩაჭრილი ადრეული და მომდევნო პერიოდის ნაგებობათა ნაშთები და შესაბამისი არტეფაქტები (ტაბ. XIX/1). ე.ი. ადრეული პერიოდის ნაგებობის ნაწილი გალავნის კედლის გარეთაა, ხოლო მეორე ნაწილი შიგნით. ასე, რომ აქ კარგად იმიჯნება ერთმანეთისაგან I-III ს პირველი ნახევრისა და III ს-ის მეორე ნახევრის საამშენებლო დონეები საკმაოდ მძლავრი შრით, ორი საამშენებლო პერიოდითა და შესაბამისი არქეოლოგიური მასალებით. (ვრც. იხ. კახიძე, 2004; 2005). ყველაფერი იმისთვის დაგვჭირდა, რომ ჩვენს თხრილშიც სწორედ მსგავს სიტუაციასთან უნდა გვექონდეს საქმე. აქაც I-III ს-ის პირველი ნახევრის ნაგებობათა ნანგრევებსა თუ დანახშირებულ მოზვინულ ფენაზე, ნაგებობის გამართვა ვეღარ მოუხსნიათ. სამაგიეროდ კოშკის საძირკვიდან 1,5 მ-ის დაცილებით მთელს სიგრძეზე ჩაუჭრიათ 70 სმ სიღრმის თხრილი, რომელიც როგორც ჩანს კოშკის საამშენებლო მოედნისა თუ საძირკვლების გამართვისათვის იყო განკუთვნილი (ტაბ. XII/1; ტაბ. XV). თხრილი 70 სმ სიღრმის შემდეგ შედარებით ვიწროვდება და საძირკველს მიუყვება მთელს სიღრმეზე. აშკარად ჩანს რომ იგი კოშკის მშენებლობის დროსაა ჩაჭრილი და დაზიანებული-

ლია მანამდე არსებული რომაული ხანის (I-III ს-ის პირველი ნახევრის) კულტურული ფენები. საძირკვლების გამართვის შემდეგ თხრილი შეუვსიათ ჩანაჭრიდანვე ამოღებული მიწის ფენით. ამიტომაცაა, რომ მისი პრეპარაციისას დიდი რაოდენობის კერამიკული მასალა (ძირითადად კრამიტის ნატეხები) დაფიქსირდა საძირკვლის კედლებამდე მთელს ფართობზე (ტაბ.XII, 1/7; ტაბ.XV). თხრილის კონტურები შესანიშნავად იკვეთება და იგი სრულიად განსხვავებულია ხელუხლებელი ფენებისაგან. ე. ი. ჩაჭრილია I-III ს-ის შუა ხანებამდე არსებული კულტურული ფენა. როგორც ჩანს თანამედროვე ციხის გალავნის კედლებისათვის სწორედ, III ს-ის პირველი ნახევრის შემდგომ პერიოდში ჩაუჭრიათ საძირკვლები. ამიტომაცაა რომ ერთი და იგივე ნაგებობის ერთი ნაწილი გარეთ დარჩა, ხოლო მეორე შიგნით. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამჟამინდელი ციხე შედარებით გვიან, მესამე საუკუნის შუა ხანების შემდგომ - მესამე საუკუნის ბოლომდე პერიოდში უნდა იყოს აშენებული. რაც შეეხება დახანძრულ ფენებს, იგი ვფიქრობთ სკვითურ-სარმატული მოდგმის ტომების, ბორანების ახ.წ. 257 წლის გამანადგურებელ შემოსევებთან უნდა იყოს დაკავშირებული (ვრც.იხ. მამულაძე...2019). აქაც მეოთხე კოშკის წინა თხრილშიც, მოზინული ფენის ქვეშ (ტაბ.XII, ჭრილი I; ჭრილი II, 12; ტაბ.XIV/1; ტაბ.XV/1), ადრეული ნაგებობის ნაშთები დაფიქსირდა. ჩანს რომ ნაგებობას ჰქონდა ქვის საძირკველი. შესწავლილი მონაკვეთის მიხედვით, ირკვევა, რომ იგი მოზრდილი მდინარეული თუ ნაგლეჯი ქვითაა შედგენილი. საძირკვლის სიფართო 1 მ-ს აღწევს, შემორჩენილი სიგრძე კი-3,60 მ-ია. იგი ჩრდილოეთით გრძელდება და გაუთხრელ ფართობში შედის. ნაგებობის ზედა ნაწილი აქაც ხის უნდა ყოფილიყო. ეს კარგად ჩანს ქვის საძირკველსა და კრამიტის სახურავის ჩამონოლილ ნაწილს შორის მთელს ფართობზე მოქცეული საკმაოდ სქელი (40-50 სმ) დანახშირებული ფენითა და ხის ფრაგმენტების ნარჩენებით (ტაბ. XIV/1; ტაბ.XV/1). ნაგებობის კედლები, როგორც აღმოჩენილი ნაშთების მიხედვით ჩანს, შედგენილი იყო ხით, თიხით და ქვით. სავარაუდოდ ხის კარკასის მიერ წარმოქმნილი უჯრედები შევსილი იყო თიხისა და ქვის ნარევით. აღმოჩნდა ცეცხლში მოხვედრილი ბათქაშის ფრაგმენტებიც. ნახანძრალმა ფენამ (ნაგებობის შიდა სივრცე) საკმაოდ საინტერესო სურათი მოგვცა. სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში დაფიქსირდა მარცვლეულის საკმაოდ სქელი დანახშირებული ფენა (ტაბ.XII ჭრილი 1/10; ჭრილი II/11; ტაბ.XIV). აქვე აღმოჩნდა ამფორის ნატეხებიც. საყურადღებოა რომ ამ ჭურჭლის პირი და ყელი საკმაოდ ფართეა. როგორც ჩანს იგი სამარცვლე ჭურჭელია და არა საღვინე. ნაგებობის შიდა სივრცეში დაფიქსირდა საკმაოდ ბევრი 8 სმ სისქის მოზრდილი Opus Cementikum- კირისა და წვრილმარცვლოვანი ნაერთისაგან შედგენილი ფილები. ისინი მთელს ტერიტორიაზე უსისტემოდაა მობნეული და როგორც ჩანს იატაკისათვის იყო განკუთვნილი. აქვე აღმოჩნდა სხვადასხვა სახის კერამიკული ნაწარმი, მათ შორის დიდი რაოდენობით კრამიტის მოზრდილი თუ მცირე ნატეხებიც. განსაკუთრებით საყურადღებოა ის, რომ მარცვლეულთან ერთად აღმოჩნდა ვერცხლის კარგად დაცული მონეტაც. ნაგებობის დიდი ნაწილი ჩრდილოეთით გაუთხრელ ფართობში ექცევა. აქ აღმოჩენილი მასალებიდან განსაკუთრებით ყურადღებას იქცევს წითელლაკიანი კერამიკა (ტაბ.XIII). როგორც სხვა კერამიკული ნაწარმი, იმპორტული კერამიკის ეს სახეობაც მცირე რაოდენობითაა წარმოდგენი-

ლი. პატარ-პატარა ფრაგმენტებია. მათში შესაძლებელი ხდება რამოდენიმე მათგანის გამოყოფა. ნითელლაკიანი თეფშისებური ჭურჭლის პირის ფრაგმენტი (გ.ა.2005.48). კიდე დაბალი, პირი გარეთკენ გადაშლილი და ტანისაგან რელიეფური ნიბოთი გამოყოფილი. მსგავსი ფორმის ჭურჭლები გარკვეულ ვარიანტებს ქმნიან. კერძოდ, ტანისა და პირის გამოყოფი რელიეფური ნიბო ზოგზე მკვეთრადაა გამოხატული, ზოგზე კი ნაკლებად. მათ მრავალრიცხოვანი პარალელი ეძებნებათ. მსგავსი ნიმუშები განსაკუთრებით ჩრდ. შავიზღვისპირეთის არაერთი ნაქალაქარის ტერიტორიაზეა აღმოჩენილი. ასევე ათენის აგორაზე, პერგამონის ნაქალაქარზე და სხვ. (ვრცლ. იხ. ებრალიძე, 2005). მსგავსი ფორმები არსებობენ ახ.ნ. I საუკუნიდან. გვხვდება II საუკუნის მასალებთან ერთადაც (ებრალიძე, 2004:108-109). მათ შორის უნდა აღინიშნოს ჯამის პირის ფრაგმენტი (გ.ა.2005.132). ისინი სწორპირიანი, დაბალქუსლიანი მოზრდილი ჯამებია. გონიო-აფსაროსის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ანალოგიური ფორმის რამოდენიმე ჯამის აღდგენაც კი მოხერხდა (ებრალიძე, 2005: 43). ბიჭვინტაში ასეთ ჯამებს ქ. ბერძენიშვილი ახ. ნ. III საუკუნით ათარილებს. თუმცა ჩვენთან I-II სს დათარილებულ ფენაშიც გვხვდება. მსგავსი ნიმუშები აღმოჩნდა სოხუმის ძველი ციხის ტერიტორიაზეც (ბერძენიშვილი, 1963: 107-125). ფენაში წარმოდგენილი იყო ასევე ქუსლის ფრაგმენტი (გ.ა.2005.144). მოყვითალო-მოჩაღისფრო კეცის. დაბალქუსლიანი ჯამის ძირის ნატეხი (გ.ა.2005.151), ფინჯნის მარყუჟისებრი ყურის ფრაგმენტი (გ.ა.2005.163) და სხვა. მოცემული იმპორტული კერამიკის, კერძოდ, ნითელლაკიან ჭურჭელთა ნიმუშები, კეცის, ლაკის ხარისხის, პარალელური მასალის და რაც მთავარია აღმოჩენის ადგილის მიხედვით ახ.ნ. I, უფრო კი II საუკუნის პირველი ნახევრითაა დათარილებული (ებრალიძე, 2005. იქვე შესაბამისი ლიტერატურა).

გათხრებისას აღმოჩნდა მცირე რაოდენობის მინის ჭურჭლის ფრაგმენტებიც. გამოყოფთ ზოგიერთს. მინის ჭურჭლის კედლის ფრაგმენტი (გ.ა.05.31,159), შერჩენილი აქვს მხოლოდ ნიბოს ნაწილი. მინა გამჭვირვალე ღია ცისფერია. ვერტიკალურნიბოიანი ფიალები ე.წ. მილეფიორის ტექნიკითაა დამზადებული. მათ დას. ევროპულ სამეცნიერო ლიტერატურაში „Rippenschale“-ს (Сорокина, 1962: 215) უწოდებენ. გერმანელი მკვლევარი ბ. რუტი მიუთითებს, რომ ახ.ნ. I ს ბოლოსა და ადრეული II საუკუნისათვის ამ ტექნიკით მზადდებოდა თითქმის მინის ჭურჭლის დიდი ნაწილი (Beat Rütli, Bond13\1, August, 1991:28). საწარმოო ცენტრებთან დაკავშირებით ფიქრობენ, რომ თავდაპირველად ისინი კეთდებოდა აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთში, კერძოდ სირიაში. არ გამორიცხავენ კვიპროსსაც. უფრო მოგვიანებით, მათ ამზადებდნენ ახ.ნ. I ს-ის მეორე და მესამე მეოთხედებში დასავლეთ ევროპის საწარმოო ცენტრებში. გონიო-აფსაროსში აღმოჩენილი ფრაგმენტებიც ამავე პერიოდისა და საწარმოო ცენტრისა ჩანან (კახიძე..., 2009; შალიკაძე, 2000: 56-61). აქ აღმოჩენილი უსახო ამფორის ფრაგმენტებიც (ტაბ. XVI) ძირითადად I-III სს ნაწარმია, რომლებიც სხვადასხვა საწარმოო ცენტრებშია დამზადებული (მსგავსი ნიმუშების შესახებ ვრცლად იხ. მ.ხალვაში, 2002, იქვე ლიტერატურა).

განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს დანახშირებულ ფენაში, მარცვლოვანი ნაშთების გვერდით აღმოჩენილი ვერცხლის მონეტაც. იგი კარგადაა დაცული და ამ ფენის დათარილებისათვის სხვა მასალებთან ერთად საკმაოდ საინტერესო

ინფორმაციას იძლევა. მონეტა ვერცხლისაა კესარიული. V: ტრაიანეს (98-117 წწ) პროფილია გამოსახული. მარჯვნივ, ირგვლივ აქვს წარწერა AVTOKP KAIC NEP IPAIA NOC CEP I. ღ: ჰერაკლეს კვერთხია მოცემული, ირგვლივ შემოუყვება წარწერა-ΥΠΑΓΟΣΓΠΑΤΗΡΙΑΤΡΙΔΟΣ. კესარიული მონეტები აღმოჩენილია გონიოში, ციხისძირში, ურეკში, სუფსაში, ნოქალაქევიში, ნებელდაში, სოხუმში, ბიჭვინტაში, ეკში, ნაბაკევიში, ლურბელში. II-III სს-ის I ნახ. კესარიული მონეტები გონიოში მიმოიქცეოდა III საუკუნის ბოლომდე (ვარშალომიძე, 2001; 2009).

აქვე მოკლედ გავამახვილებთ ყურადღებას იმ მარცვლეულ კულტურებზე, რომლებიც აღმოჩნდა თხრილში (ტაბ. XII, ჭრილი I/9, ჭრილი II/.13).

2005 წელს გონიო-აფსაროსის ციხის დასავლეთი გალავნის კედლის გარეთ გათხრები დროებით შევაჩერეთ და მთლიანი დანახშირებული ფენა დავაკონსერვეთ. მოგვიანებით, 2008 წლის აგვისტოში პალეობოტანიკური კვლევისთვის ავიღეთ ნიმუშები. დანახშირებული ფენიდან სინჯში დიდი რაოდენობით მარცვლეულია აღმოჩენილი, ძირითადად შიშველმარცვლიანი რბილი (ნამდვილი) ხორბალი (*Triticum aestivum s.l.*) დომინანტობს. რბილი ხორბლის 2 სახეობაა დაფიქსირებული: 1. შიშველმარცვლიანი რბილი ხორბალი (*Tr. aestivum s. l. (Tr. durum - /Tr. turgidum-* ინდექსით B/L X 100<65) და 2. ქონდარა ხორბალი (*Tr. aestivum ssp.compactum* ინდექსით B/L X 100 >65-70). გამოვლენილია კილიანმარცვლიანი ხორბლები: ასლის (*Tr. dicocum indeqsiT* B/L X 100 >65-70) და ზანდური (*Tr. monococum*) ერთეული დანახშირებული მარცვლები. განამარხებულ კარპოლოგიურ ნიმუშში აგრეთვე უმნიშვნელო რაოდენობით გვხვდება: კილიანმარცვლიანი ქერი (*Hordeum vulgare*) შიშველმარცვლიანი ორმწკრივა ქერი (*H. distichum var. nudum*), შვრია (*Avena sativa*) და ფეტვი (*Panicum miliaceum*). პარკოსნი კულტურებიდან: ოსპი (*ens culinaris*), ბარდა (ისუმ სატივუმ), უგრეხელი (*Vicia ervilia*), ცულისპირა (*Lathyrus sativus*). შედარებით უხვადაა ოსპის დანახშირებული მაკრონაშთები. კარპოლოგიურ კომპლექსში ზემოთ აღნიშნული კულტურების განამარხებულ მაკრონარჩენებთან ერთად გვხვდება მათი თანმდევი სარეველა მცენარეთა თესლები, ბუნებრივი სავარგულების და რუდერალურ სახეობათა ნაშთები. შესწავლილ მასალაში 35 მდე ველურად მოზარდ მცენარეთა ნაშთები დაფიქსირდა. მათ შორის უხვადაა მარცვლეული კულტურების, განსაკუთრებით კი ხორბლის ნათესთა სარეველები: ყვითელი ძურნა (*Setaria glauca*), ნამდვილი ძურნა (*Setaria verticilata*), ბურჩხა (*Panicum. crus-galii*), ბენვიანი ცერცველა (*Vicia hirsuta*), უფხო ღვარზლი (*Lolium arvense*), წივანა (*Festuca communis*), მელიკა (*Melica nutuns*), თაგვიყანა (*Hordeum murinum*), ენდრონიკა (*Gallium aparine*), ჭიოტა (*Agrostemma githago*), ფხუნა (*Asperula arvensis*), ქინძარა (*Bifora radians*), ოსპისებრი ცერცველა (*Vicia tetrasperma*), ქვაპურა (*Bufleurum rotundifolium*). თეთრი მდოგვი (*Sinapis alba*), ქოთანა (*Silene dichotoma*). აღსანიშნავია სათოხნი და ბაღჩა-ბოსტნის კულტურათა სარეველები: ძაღლის ქინძი (*Aethusa cynapium*), ტკაცუნა (*Androsace maxima*), თიმელია (*Thymelaea passerina*), შავთეთრა (*Fumaria officinalis*), ასევე სანელებელი და საკაზმები, როგორცაა ნიახური (*Apium graveolens*), კვლიავი (*Carum carvi*), ქინძი (*Coriandrum sativum*). კარპოლოგიურ კომპლექსში გამოვლინდა რუდერალურ ჰაბიტატებისთვის დამახასიათებელი მცენარეთა ნაყოფების ნაშთები: მინდვრის ნარი (ჩირსიუმ არვენ-

სე), ნარი (*C. setosum*), თერო (*Lathyrus tuberosus*), ტყის ჟუნჭრუკი (*Stellaria media*), ჭეჭველა (*Vaccaria segetalis*), აგრეთვე კოფრჩხილა (*Falcaria vulgaris*), მინდვრის გვირილა (*Leucanthemum vulgare*), მინდვრისნემსა (*Galium verum*), თავის ცერცველა - (*Vicia sepium*).

შესწავლილ მასალაში შიშველმარცვლიანი რბილი ხორბალი დომინანტობს. ოსპის შემცველობა ნიმუშებში საგრძნობლად მცირეა, ერთეულია ბარდის და უგრეხელის მაკრონარჩენები. მცირე რაოდენობა შვრიისა და ქერის ნაშთების არსებობა გვაფიქრებინებს, რომ შესაძლებელია ეს მცენარეები იზრდებოდა, როგორც სარეველა ხორბლის ნათესებში. თუმცა ნიმუშში ქერის ორივე სახეობის თანაარსებობის გამო დასაშვებია, რომ მოჰყავდათ როგორც საკვები კულტურა, იყენებდნენ ცხენის გამოსაკვებად და ლუდის დასამზადებლადაც. საკაზმ-სანელებლები – ქინძი, კვლიავი, ოხრახუში, როგორც ჩვეულებრივი შემადგენელი ნაწილი რომაული სამზარეულოსი, სავარაუდოდ ადგილზევე მოჰყავდათ გარნიზონის მკვიდრთ, რაზეც ირიბად მიგვანიშნებს ნიმუშში გამოვლენილი სათოხნი და ბაღჩა-ბოსტნის კულტურათა სარეველები.

ლიბერატურა

1. **აფხაზავა, 1998:** - აფხაზავა ნ, მამულაძე შ., გვიანი შუასაუკუნეების არქეოლოგიური მასალა გონიოდან// ბჰრსუშ II. 269-278, ბათუმი
2. **ბერძენიშვილი, 1963:** - ბერძენიშვილი ნ., ბიჭვინტის წითელლაკიანი თიხის ჭურჭლის შესწავლისათვის// მსკა, III. 107-125 თბილისი
3. **ებრალიძე, 2004:** - ებრალიძე ტ., იმპორტული კერამიკა// გონიო-აფსაროსი IV. 108-119, თბილისი
4. **ებრალიძე, 2005:** - ებრალიძე ტ., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთი გვიანელინისტურსა და რომაულ ხანაში (სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობანი იმპორტული კერამიკის მიხედვით)// გონიო-აფსაროსი VI. თბილისი
5. **ვარშალომიძე, 2001:** - ვარშალომიძე ი., სამონეტო მიმოქცევა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში ახ.წ. პირველი საუკუნიდან 1453 წლებამდე, ბათუმი
6. **ვარშალომიძე, 2009:** - ვარშალომიძე ი., მონეტები გონიო-აფსაროსიდან// გონიო-აფსაროსი VII, ბათუმი
7. **კახიძე, 2002:** - კახიძე ა, მამულაძე შ, ებრალიძე ტ., 2000 წელს გონიო-აფსაროსის ციხის სამხრეთი კარიბჭის გარეთ წარმოებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების ანგარიში// გონიო-აფსაროსი III, 44-70. ბათუმი
8. **კახიძე, 2004:** - კახიძე ა, მამულაძე შ., სამხრეთ კარიბჭისა და აბანოთუბნის ტერიტორიაზე 1995-1999 წლებში წარმოებული კვლევა-ძიების ძირითადი შედეგები// გონიო-აფსაროსის IV, ბათუმი
9. **კახიძე, 2005:** - კახიძე ა, მამულაძე შ, ებრალიძე ტ., 2004 წელს გონიო-აფსაროსის ციხის დასავლეთი კედლის გარეთ წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიში, ბათუმი (ხელნაწერი)
10. **კახიძე, 2009:** - კახიძე ა, შალიკაძე თ., მინის ნაწარმი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოდან// ფიჭვნარი IV, გონიო-აფსაროსი IX, ბათუმი-ოქსფორდი
11. **კახიძე, 2016:** - კახიძე ა, მამულაძე შ., აჭარის არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი
12. **მამულაძე, 2007:** - მამულაძე შ, კახიძე ა, კახიძე ე., გონიო-აფსაროსი, თბილისი
13. **მამულაძე, 2013:** - მამულაძე შ, შალიკაძე თ, ასლანიშვილი ლ., გონიოს ციხის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მონაკვეთში 2012 წელს წარმოებული გათხრების მოკლე ანგარიში// აჭარა წარსული და თანამედროვეობა I, 187-221, ბათუმი

14. **მამულაძე, 2014:** - მამულაძე შ, სურმანიძე ნ., 2014 წელს გონიო-აფსაროსის ციხის სამხრეთი კარიბჭისა და აბანოთუბნის მიმდებარე ტერიტორიაზე წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების ძირითადი შედეგები// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო IV მასალები, 201-218, თბილისი
15. **მამულაძე, 2017:** - მამულაძე შ, შალიკაძე თ, ქამადაძე კ., 2015 წელს გონიო-აფსაროსში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების ძირითადი შედეგები// აჭარა წარსული და თანამედროვეობა III, 239-258 ბათუმი
16. **მამულაძე, 2017:** - მამულაძე შ, შალიკაძე თ, სურმანიძე ნ, ქამადაძე კ., გონიო-აფსაროსში 2014 წელს წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში// აჭარა წარსული და თანამედროვეობა III, 207-238. ბათუმი
17. **მამულაძე, 2019:** მამულაძე შ, კარასევიჩ სციპიოპსკი რ., ქამადაძე კ, მამულაძე ს, მამისეიშვილი თ., გონიო-აფსაროსში 2019 წელს წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში, ბათუმი (ხელნაწერი)
18. **მინდორაშვილი, 2008:** - მინდორაშვილი დ, მამულაძე შ., გონიო-აფსაროსის №20 კოშკის არქეოლოგიური გათხრები// საქართველოს შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები. 116-128, თბილისი
19. **მინდორაშვილი, 2009:** მინდორაშვილი დ, მამულაძე შ., გონიო-აფსაროსის №10 კოშკში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების ძირითადი შედეგები// გონიო-აფსაროსი VIII.25-58, ბათუმი
20. **სულავა, 2009** - სულავა ნ., გონიო-აფსაროსის მუდმივმოქმედი არქეოლოგიური ექსპედიციის 2004-2005 წლების კვლევა-ძიების შედეგები SW სექტორში (აბანოთუბანი)// გონიო-აფსაროსი VIII, ბათუმი
21. **ფუთურიძე, 1965:** - ფუთურიძე რ., ნითელლაკიანი კერამიკა ძველი ციხის ტერიტორიიდან. - მსკა IV, თბილისი
22. **ქამადაძე, 2014ა:** - ქამადაძე კ., გვიანი შუა საუკუნეების იზნიკური კერამიკა გონიო-აფსაროსიდან// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო IV (ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია) მასალები, 223-232, თბილისი
23. **ქამადაძე, 2014ბ:** - ქამადაძე კ., გვიანი შუასაუკუნეების ერთფერად მოჭიქული კერამიკა გონიო-აფსაროსიდან// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის: „ჰუმანიტარული მეცნიერებები ინფორმაციულ საზოგადოებაში – II“ მასალები. ნაწილი III, 325-328, ბათუმი
24. **ქამადაძე, 2016ა:** - ქამადაძე კ., ოსმალური ფაიანსი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოდან// ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ნიკო ბერძენიშვილის კვლევითი ინსტიტუტის შრომები XII, 48-61, ბათუმი
25. **ქამადაძე, 2016ბ:** - ქამადაძე კ., მარმარილოსებრი კერამიკა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლებიდან// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფე-

- რენციის-სამხრეთ დასავლეთ საქართველო VI (ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია) მასალები, 245-251, თბილისი
26. **ქამადაძე, 2016გ:** - ქამადაძე კ., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო (აჭარა) გვიან შუასაუკუნეებში წერილობითი წყაროებისა და არქეოლოგიური მასალების მიხედვით). დისერტაცია. ბათუმი
  27. **შალიკაძე, 2000:** - შალიკაძე თ., ვერტიკალურნიბოიანი მინის ფიალები გონიო-აფსაროსიდან// ბამ I, 56-61, ბათუმი
  28. **ხალვაში, 2002:** - ხალვაში მ., კერამიკული ტარა გონიო-აფსაროსიდან. - გონიო-აფსაროსი II, ბათუმი
  29. **Камададзе, 2016:** - Камададзе К., Турские Фаянсовые Кофейные Чашечки в Памятниках Юго-Западной Грузии// Стародавние Причерномор'я, Выпуск XI, 220-225, Одеса
  30. **Гусач, 2017:** - Гусач И.Р., Малоазийская поливная керамика XV—XVIII вв. из раскопок в турецкой крепости Азак// Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X-XVIII ВВ. Том.2, 581-600, Казан-Кишинев
  31. **Сорокина, 1962:** - Сорокина Н.П., Стекло из раскопок Пантикапея.-МИАБ 103, М
  32. **Мюллер, 1972:** - Мюллер Ю., Художественная керамика Турции, Л
  33. **Carswell, 1998:** - Carswell J., Iznik Pottery. London
  34. **Kakhidze..., 2002:** - Kakhidze A, Mamuladze S, Inaishvili N, Tavamaishvili G, Khalvashi, M, Ebralidze T, Varshalomidze I., Recent archaeological finds in Gonio-Apsarus//Pont Euxin et commerce: la genèse de la 'route de la soie'. Actes du IXe Symposium de Vani (Colchide, 1999), 251-262 Besançon
  35. **Kakhidze..., 2014:** - Kakhidze E, Mamuladze Sh., Romanart ant civilization – a common language in antiquity, Romania, Tulcea
  36. **Karasiewicz-Szczypiorski, 2015:** - Karasiewicz-Szczypiorski R, Kakhidze E., Gonio (Apsarus) in Adjara – Excavations of Roman fort. First Polish-Georgian archaeological mission// Pro Georgia: Journal of Kartvelological Studies 25, 179-198
  37. **Karasiewicz-Szczypiorski..., 2016:** - Karasiewicz-Szczypiorski R, Mamuladze S, Jaworski P, Wagner M., Gonio (Apsarus): Excavation of Roman fort. Interim report on the first season of the Polish-Georgian archaeological expedition// Polish Archaeology in the Mediterranean 25, 521-532
  38. **Karasiewicz-Szczypiorski..., 2018:** - Karasiewicz-Szczypiorski R, Shota Mamuladze Sh, Aslanishvili L, Daszkiewicz M., Ceramic building material from the Roman forts on the Colchis coasts: archaeology and archaeoceramological analysis// Polish archaeology in the Mediterranean, 27/1, 485-526
  39. **Karasiewicz-Szczypiorski..., 2019:** - Karasiewicz-Szczypiorski R, Mamuladze Sh., Early fortifications at the Apsarus fort (Gonio, Georgia). New discoveries// Pro Georgia journal of Kartvelological studies #29, 63-76

40. **Lane, 1957:** - Lane A., Late Islamic Pottery. London
41. **Mamuladze..., 2010:** - Mamuladze Sh, Kakhidze E., Specimens related to cult from the fort of Apsarus//Ancient sacral monuments in the Black Sea, Thessaloniki, 455-465
42. **Mamuladze..., 2013:** - Mamuladze S, Vardmanidze J., Recent archaeological finds in Apsarus//The Bosphorus: Gateway between the Ancient West and East (1st Millennium BC-5th Century AD).Proceedings of the Fourth International Congress on Black Sea Antiquities Istanbul, 14th-18th September 2009, 355-362.Oxford
43. **Mamuladze..., 2016:** Mamuladze S., Karasiewicz-Szczypiorski R, Shalikadze T, Surmanidze N, Kakhidze E., Interim report on the Polish-Georgian excavation of a Roman fort in Gonio (Apsaros) in 2014// Polish Archaeology in the Mediterranean 25, 533-552
44. **Mamuladze..., 2019:** - Mamuladze Sh., Kamadadze K., A brief report on the archaeological excavations in Gonio-Apsarus, 2014-2017// Settlements and nekropoleis of the Black Sea and hinterland in Antiquity, 125-134, Oxford
45. **Plontke-Lüning..., 2002:** - Plontke-Lüning, A, Fellmuth, N, Geyer A., Arbeiten in der Nordwestecke der Festung, nördlich der Festung und im Bereich des modernen Friedhofs// Gonio-Apsarus 3, 87-97. Tbilisi
46. **Plontke-Lüning..., 2003:** - Plontke-Lüning A, Geyer A., Archäologische und naturwissenschaftliche Arbeiten in Apsaros in den Jahren 2000 bis 2002// Neue Forschungen in Apsaros (2000-2002), 17-34, Tbilisi
47. **Plontke-Lüning..., 2005:** Plontke-Lüning A., Neue Forschungen in Apsaros (1.-8. Jh. n. Chr.)'. Metalla 12.1/2, 133-145
48. **Öney, 1993:** - Öney G., Baslahgicnidan bugüne Türk Sanati. Ankara
49. **Öney, 2003:** - Öney Ö.,Çini ve Seramikleri. In İnalçık H., Renda G. (haz.). Osmanlı Uygarlığı 2, 699-735, Istanbul
50. **Belgin, 2007:** - Belgin D.A., Kütahya Çiniciliği// Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik sanatı. Editörler Öney G., Çobanlı Z., 329-334. İstanbul
51. **Rütti, 1991:** - Beat Rütti, Bond. 13\1, August

**ARCHAEOLOGICAL AND ARCHAEOBOTANICAL
STUDY OF THE MATERIALS DISCOVERED OUTSIDE
TOWER N 4 IN GONIO-APSAROS FORT**

Summary

In 2005 outside the western fort wall of the Gonio-Apsaros fortress, to the left of the central entrance, the remains of a building were unearthed from a test trench, which was dug through in front of the tower N4 into a cultural layer of the Roman period. Fragments of a solene type of tiles, amphorae, red slip pottery and glassware were revealed. In the charred layer of cereals we found a silver coin of Trajan (AD 98-117). This cereal layer was studied archaeobotanically in 2008. The charred layer is dated of the second half of the 1st and the first half of the 2nd century AD, according to the finds of pottery, glassware and the silver coin. The total volume sediment studied was 400 litres. In the carpological (seed) sample, among the crops appeared: naked wheat, *Triticum aestivum* s l., *T. dicoccum*, a few remains of *Hordeum sativum* ssp. *vulgare* as well as *Avena sativa*, *Lens culinaris* and *Lathyrus sativus*. About 30 wild plant species were present. Among them are cereal weeds: *Setaria glauca*, *Galium aparine*, *Agrostemma githago*, *Asperula arvensis*, *Bifora radians*, *Vicia tetrasperma* and *Sinapis alba*. Ruderals or weeds are: *Cirsium arvense*, *Lathyrus tuberosus*, *Stellaria media* and *Vaccaria segetalis*. Common ruderals are: *Falcaria vulgaris*, *Leucanthemum vulgare*, *Galium verum* and *Vicia sepium*. Weeds of arable fields and gardens or ruderals are: *Aethusa cynapium*, *Androsace maxima*, *Thymelaea passerina* and *Fumaria officinalis*. Spices and condiments are: *Apium graveolens*, *Carum carvi* and *Coriandrum sativum*. Naked wheat seems to be the most important crop, represented only by grain, therefore it was not possible to determine its ploidy level, and it could have been used and cleaned before storing. The role of lentils was very minor. Barley as well as rye could have been grown as crops, but the quantity of remains is very small and therefore they could also represent ruderal weeds. Common condiments, that are well known for culinary uses should have been cultivated at spot as well. This is indicated by the presence of ruderal plant remains.

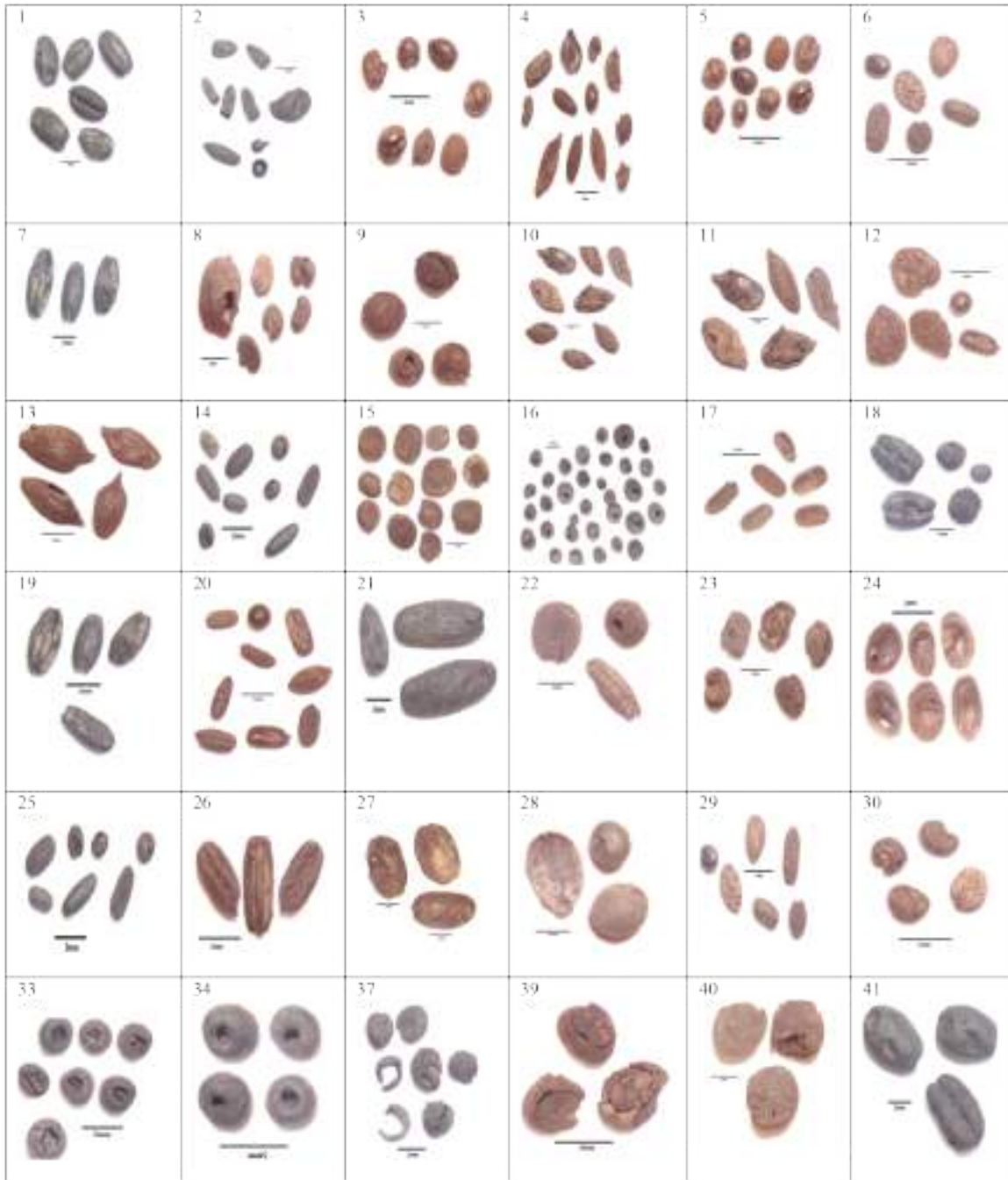
ილანტიფიცირებულ მცენარეთა ლათინური და ქართული სახელწოდებები

GEORGIAN AND LATIN NAMES OF IDENTIFIED PLANT SPECIES

ტაბ./Tab. I – III

Galium aparine L. ბელგიურა (33); *G. moluggo* L. ენდრონიკა (34); *G. tricornes* Stokes. ხოვერა (35); *Asperula arvensis* Grossh. ყანის ჩიტისთავა (36); *Triticum aestivum* s.l. (= *Tr. aestivum* / *Tr. durum* Desf. / *Tr. turgidum* L.) შიშველმარცვლიანი, რბილი ხორბალი (41-47); *Tr. compactum* Host. რბილი, ქონდარა ხორბალი (48-49); *Tr. dicoccum* Schubl. ასლი (50-51); *Tr. monococcum* L. ერთმარცვალა, ზანდური (52-53); *Hordeum vulgare* L. emend Lam. კილიანმარცვლიანი ქერი (54-55); *H. distichum* var. *nudum* Lam. შიშველმარცვლიანი ორმწკრივა ქერი (56-57); *Avena sativa* L. შვრია (58, 58ა); *Lens culinaris* Medic. ოსპი (59); *Pisum sativum* L. ბარდა (60); *Vicia ervilia* (L.) Willd. უგრეხელი (61); *Panicum miliaceum* L. ფეტვი (62, 102); *P. crus-galii* L. ბურჩხა (63); *Setaria verticillata* (L.) P.B. ნამდვილი ძურნა (64); *Thymelaea passerina* (L.) Coss. & Germ თიმელია (66); *Lathyrus odoratus* L. ბალის არჯაკელი (68); *L. tuberosus* L. თერო (69); *Vicia hirsuta* (L.) Gray ბენვიანი ცერცველა (70); *V. sepium* L. ცერცველა (71); *Sinapis alba* L. თეთრი მდოგვი (72); *Lolium arvense* With. უფხო ღვარძლი (73); *Festuca communis* (L.) Trin. ნივანა (74); *Setaria glauca* (L.) P.B. ყვითელი ძურნა (75); *Setaria* sp. ძურნა (76); *Melica nutans* L. მელიკა (77); *Hordeum murinum* auct. თავიყანა (78); *Rubus fruticosus* Ldb. მაყვალი (79); *Stellaria media* (L.) Cyr. ფუნჯრუკი (80); *Fumaria officinalis* L. სამკურნალო შავთარა (81); *Carex remota* L. ისლი (82); *Bifora radians* M.B. ქინძარა (83); *Ornithogalum umbelatum* L. ძაღლ ნიორა (84); *Coriandrum sativum* L. ქინძი (85); *Rumex* sp. ღოღო (87); *Silene dichotoma* Ehrh. ქოთანა (88); *Androsacea maxima* L. ტკაცუნა (89); *Agrostemma Githago* L. ჭიოტა (92); *Carum carvi* L. კვლიავი (93); *Cirsium arvense* (L.) Scop. მინდვრის ნარი (95); *C. setosum* L. ნარი (96); *Bufleurum rotundifolium* L. ქვაპურა (97); *Meniocus linifolius* L. წვრილფოთოლა მინიოკუსი (100); *Fabaceae* პარკოსნები (101).

I

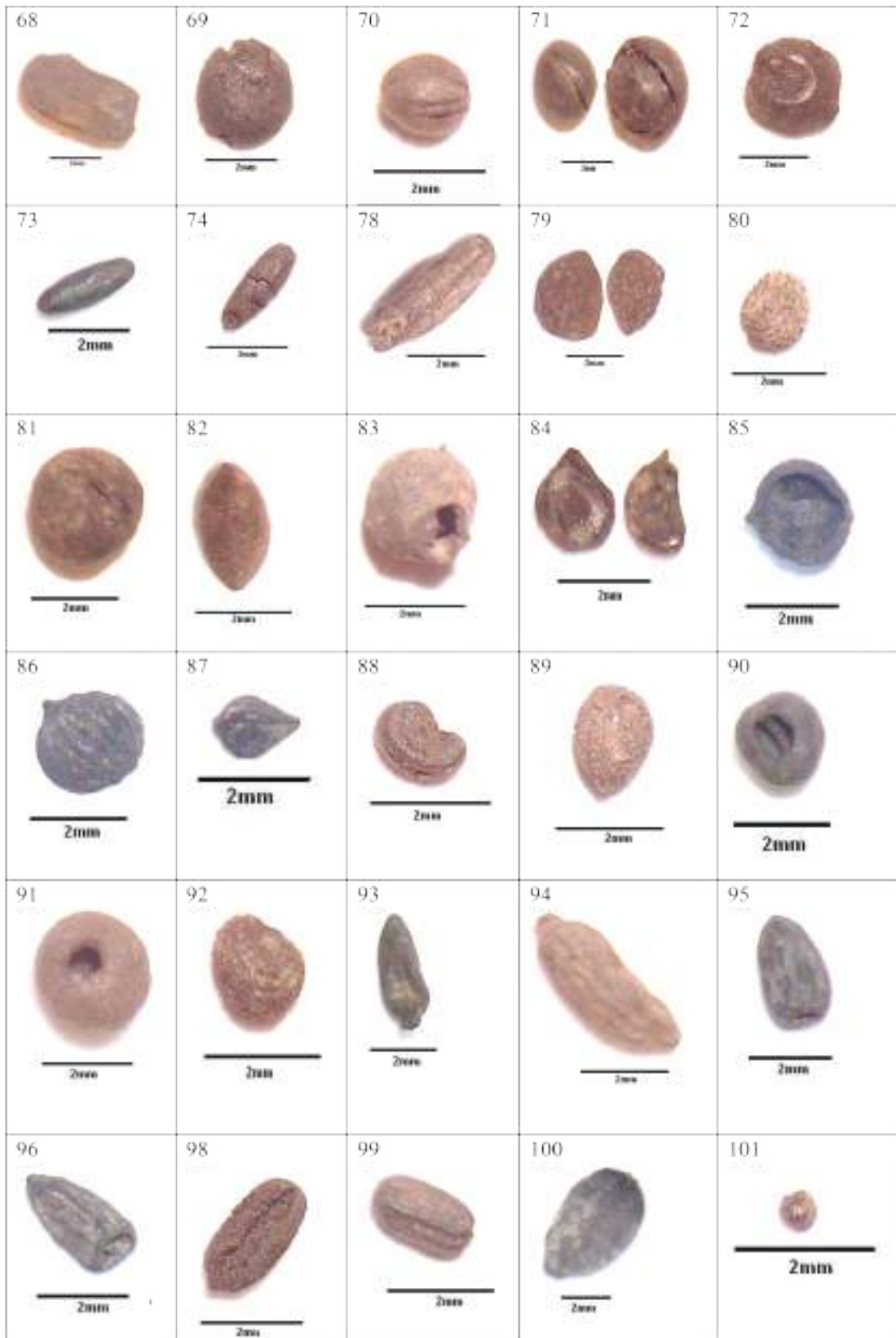

II

III

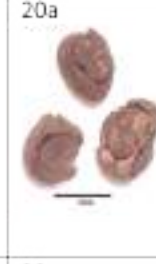

ტაბ. / Tab. IV

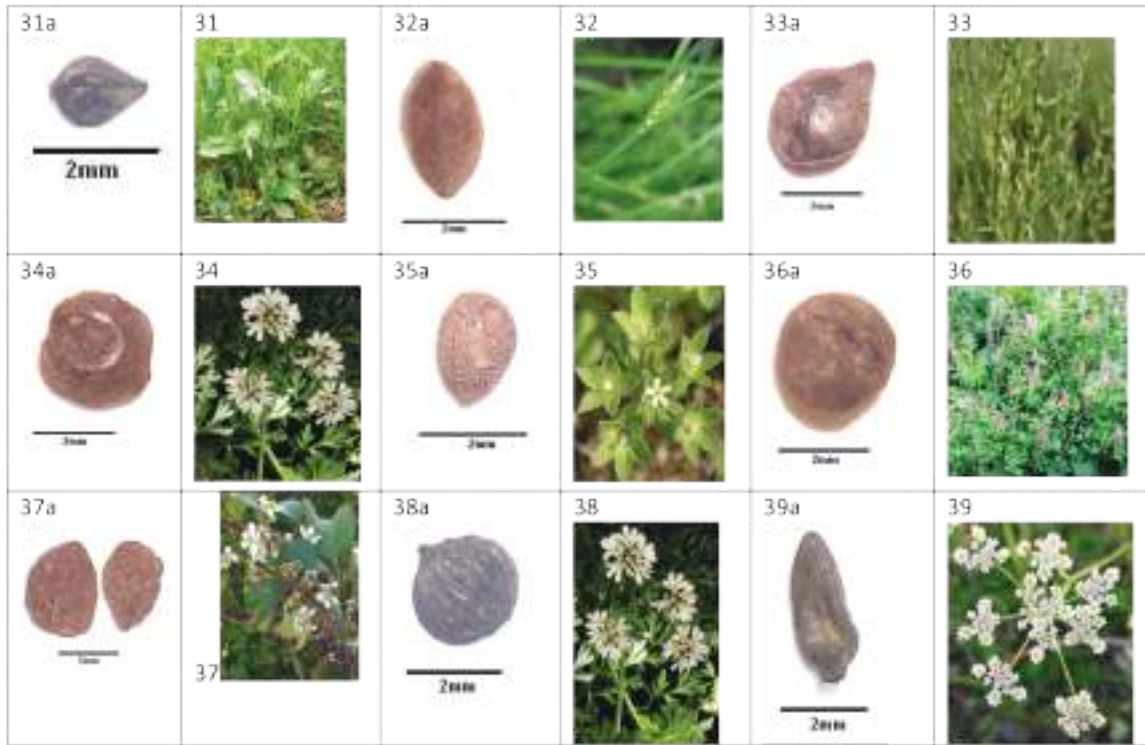
მარცვლოვანი კულტურები /Cereals: შიშველმარცვლიანი ხორბალი *Triticum aestivum* s.l. naked wheat – 1, 2, 3 (ქონდარა ხორბალი club wheat *Tr.aestivum/compactum* Host. - 3); ასლი *Tr. dicoccum* Schubl. emmer-4; ერთმარცვალა, ზანდური *Tr. monococcum* L. einkorn – 5; კილიანმარცვლიანი ქერი *Hordeum vulgare* Lam. *distichum* L. hulled barley – 6; შიშველმარცვლიანი ორმწკრივა ქერი *H. distichum var. nudum* Lam. naked barley - 7; შვრია *Avena sativa* L. common oat - 8; ფეტვი *Panicum miliaceum* L. broomcorn millet - 9; **პარკოსანი კულტურები Pulses:** ბარდა *Pisum sativum* L. garden pea - 10; ოსპი *Lens culinaris* Medic. lentil – 11 ; უგრეხელი *Vicia ervilia* (L.) Willd.) bitter vetch - 12; **მარცვლოვანი და პარკოსანი კულტურების სარეველები Crop weeds:** თავიყანა *Hordeum murinum* L. mouse barley, barley grass - 13; მელიკა *Melica nutans* L. common bent grass -14; წივანა *Festuca communis* (L.) Trin. rat-tail fescue -15; ყვითელი ძურნა *Setaria glauca* (L.) P.B. yellow bristlegrass, pearl millet - 16; ნამდვილი ძურნა *Setaria verticillata* (L.) P. Beauv. Rough bristle-grass - 17; ბენვიანი ცერცველა *Vicia hirsuta* (L.) Gray hairy tare - 18; თერო *Lathyrus tuberosus* L. tuberous pea, earthnut pea – 19; ყანის ჩიტისთავა *Asperula arvensis* Grossh. blue woodruff - 20; ჭიოტა *Agrostemma githago* L. common corncockle - 21; ქინძარა *Bifora radians* (wild bishop *Bifora radians* M.B. - 22; ქოთანა *Silene dichotoma* Ehrh. Ehrh. forked catchfly -23; ბეგიაური *Galium aparine* L. goose grass - 24; **სარეველა და ველური მცენარეები: Ruderals and weeds:** ხოვერა *Galium tricorne* Stokes. three-horned bedstraw - 25; ენდრონიკა *Galium mollugo* L. white bedstraw, wild madder - 26; ყანის ცერცველა *Vicia sepium* L. - 27; ბალის არჯაკელი *Lathyrus odoratus* L. sweet pea - 28; მინდვრის ნარი *Cirsium arvense* (L.) Scop. creeping, field thistle - 29; ჟუნურუკი common chickweed *Stellaria media* (L.) Cyr. - 30; ლოლო *Rumex* sp. Sorrel - 31; ისლი *Carex remota* L. walter hood, fitch remote sedge - 32; თიმელია *Thymelaea passerina* (L.) Coss. & Germ *spurge flax* - 33; თეთრი მდოგვი *Sinapis alba* L. white mustard - 34; ტკაცუნა *Androsacea maxima* L - 35; შავთარა *Fumaria officinalis* L. common fumitory, earth smoke - 36; მაყვალი *Rubus fruticosus* Ldb. blackberry – 37; **სანელებლები spices and condiments:** ქინძი *Coriandrum sativum* L. coriander - 38; კვლიავი *Carum carvi* L. black caraway - 39.

IV

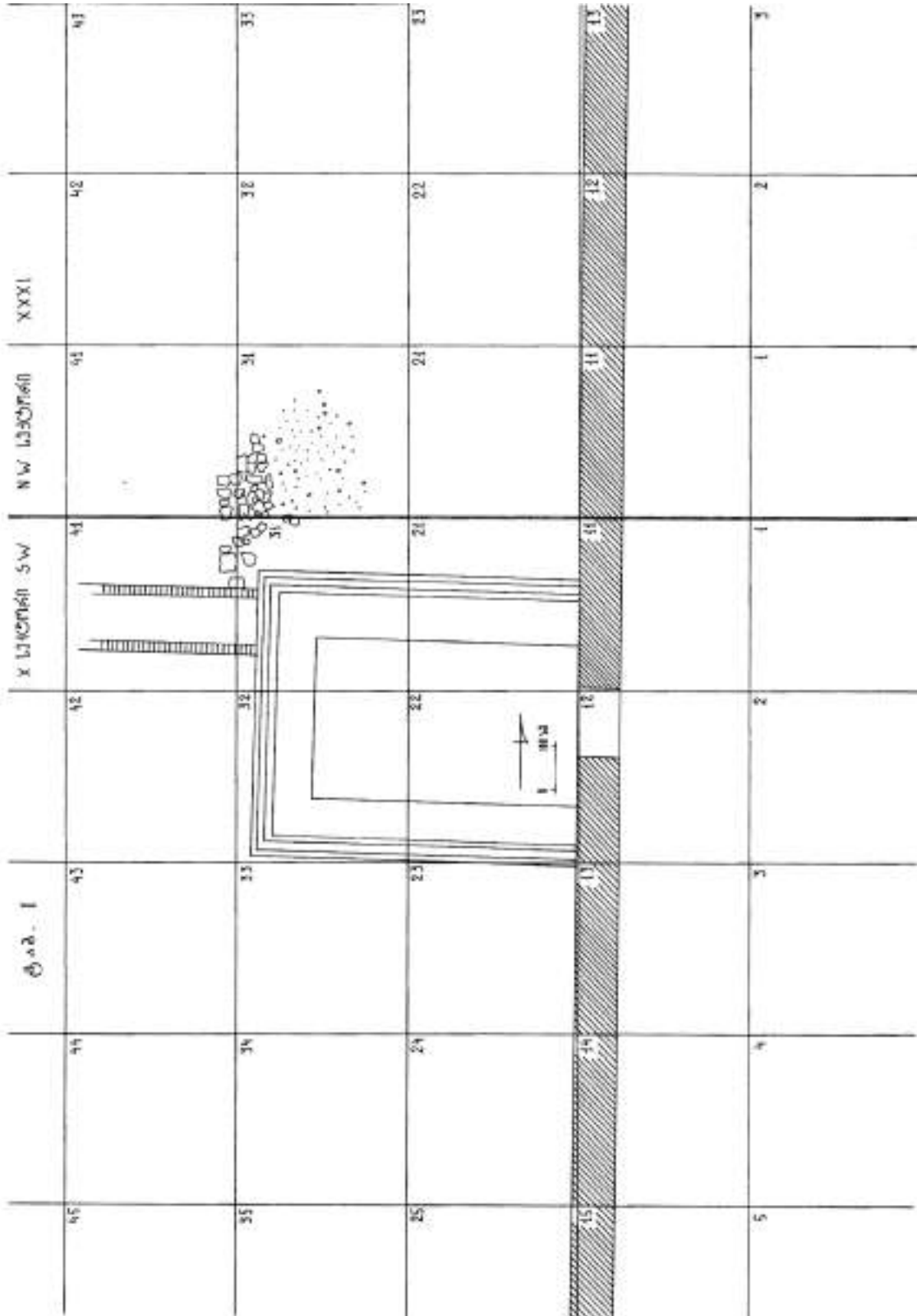
განამარხებულ მცენარეთა ნაშთები
FOSSILIZED PLANT MACROREMAINS

1a 	1 	2a 	2 	3a 	3
4a 	4 	5a 	5 	6a 	6
7a 	7 	8a 	8 	9a 	9
10a 	10 	11a 	11 	12a 	12
13a 	13 	14a 	14 	15a 	15

16a 	16 	17a 	17 	18a 	18
19a 	19 	20a 	20 	21a 	21
22a 	22 	23a 	23 	24a 	24
25a 	25 	26a 	26 	27a 	27
28a 	28 	29a 	29 	30a 	30

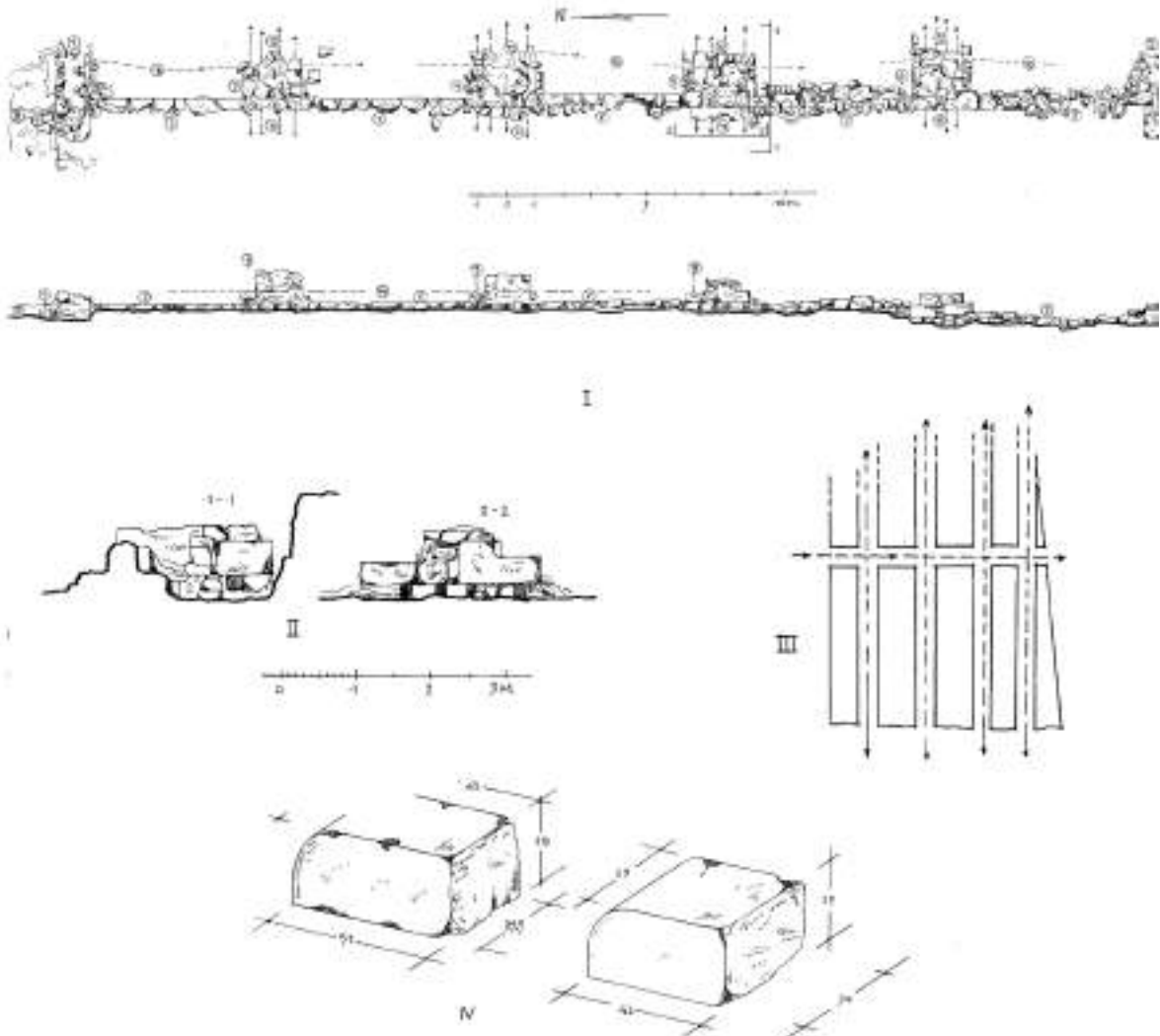

V

4 კოშკის გარე მიმდებარე ტერიტორიის გეგმა.

VI

I - გვიანშუასაუკუნეების დიდი ნაგებობის ნაშთები, სავარაუდოდ თურქული ქარვასლა, მისი საიატაკე ბურჯები და შიპოკაუსტის სისტემა. I-გეგმა, ჭრილი.

1 - ნაგებობის ჩრდილოეთი კედლის ნაშთი. 2-ნაგებობის სამხრეთი კედლის ნაშთი.

3-6-ბურჯები. 7- გვიანდელი, რესტავრაციის (და რეკონსტრუქციის) შედეგად წარმოშობილი კედელი. 8-თბილი (ცხელი) ჰაერის მასის ტრასის გრძივი ტრასა. 11-12-გამანაწილებელი ბურჯებიდან თბილი ჰაერის მასის განივი ტრასები. 13-იატაკის საყრდენი. 14-იატაკის სავარაუდო დონე.

II - ბურჯი #5 გრძივი (1-1) და განივი (2-2) ჭრილები.

III - ბურჯი #5-ის მაგალითზე. ცხელი ჰაერის გამანაწილებელი არხების სისტემა.

IV - არქიტექტურული დეტალები-არქსონომეტრია

VII

1

2

3

1. ოსმალური ეპოქის ნაგებობის (ქარვასლის?) დასავლეთი კედლის ხედი სამხრეთიდან
2. ოსმალური ეპოქის ნაგებობის ჩრდილოეთი კედლის მინაშენი მე-4 კოშკთან
3. ოსმალური ეპოქის ნაგებობის სამხრეთი კედლის მინაშენი მე-5 კოშკთან

VIII

1

2

1. ხედი ჩრდილოეთიდან
2. ბურჯებს შორის დამაკავშირებელი კედლის ნაშთები

IX

1

2

3

1. ბურჯებს შორის დამაკავშირებელი კედლის ნაშთები
2-3. ჩრდილოეთი მზლუდავი კედლის უკიდურესი დასავლეთი მონაკვეთი

X

1

2

- 1. პირველი ბურჯი
- 2. მეორე ბურჯი

XI

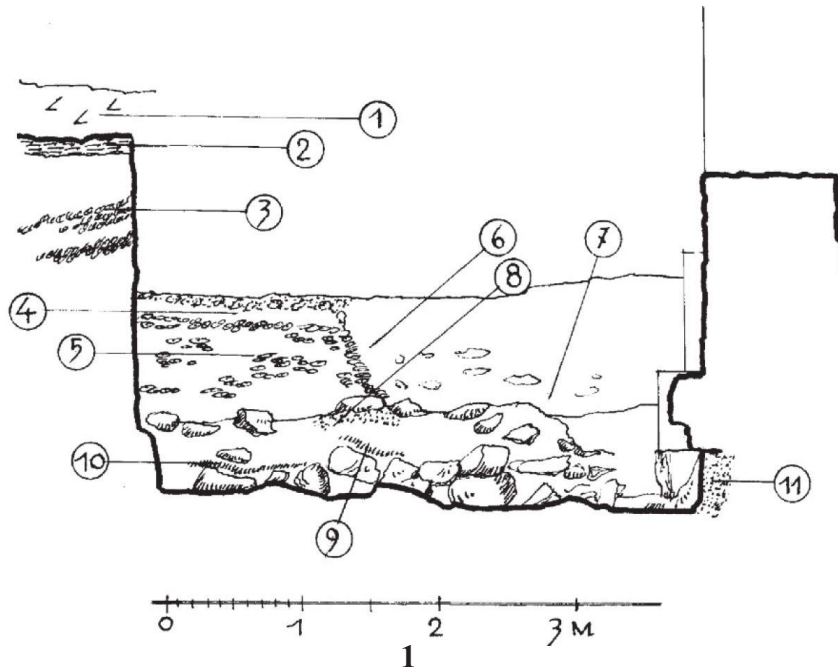
1

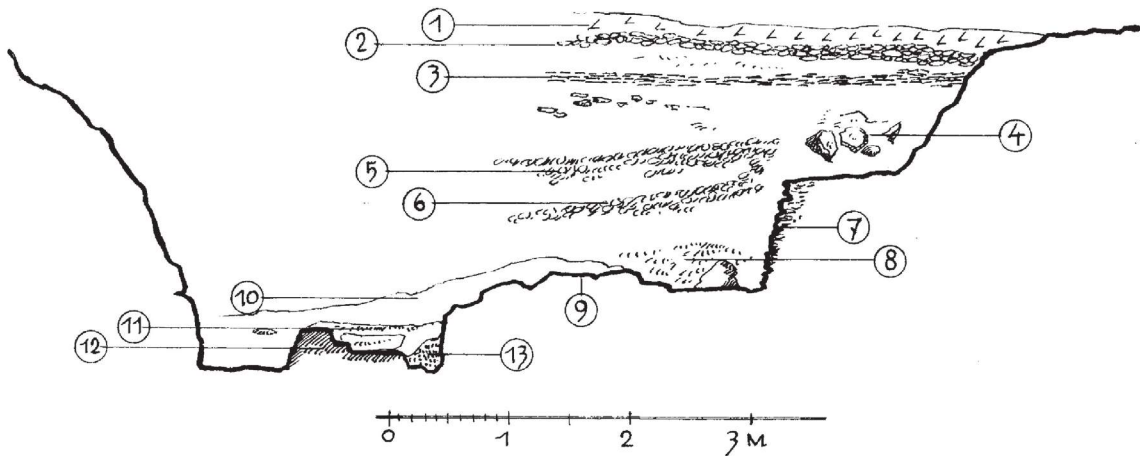
2

- 1. მესამე ბურჯი
- 2. მეოთხე ბურჯი

XII

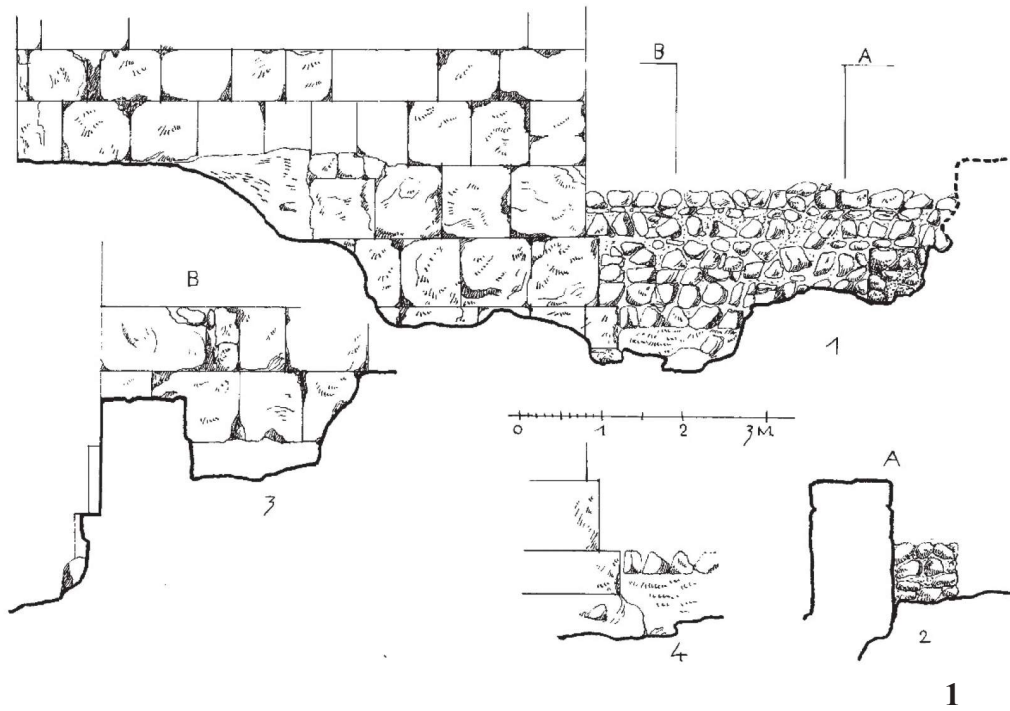

1- ქრილი კასტელუმის NW არეში NO საზზე; 1- ჰუმუსური ფენა. 2 - თიხატკეპნილი იატაკი. 3- ნაზღვაური კენჭნარი. 4 - სტერილური შრე. 5 - მოზვინული კენჭნარი. 6 - ორმო. 7 - კერამიკა და საამშენებლო მასალის ნარჩენები. 8 - *Opus caementicum*. 9- ხორბლის ნაშთი. 10 - დამწვარი შრე. 11 - ქვიშა.

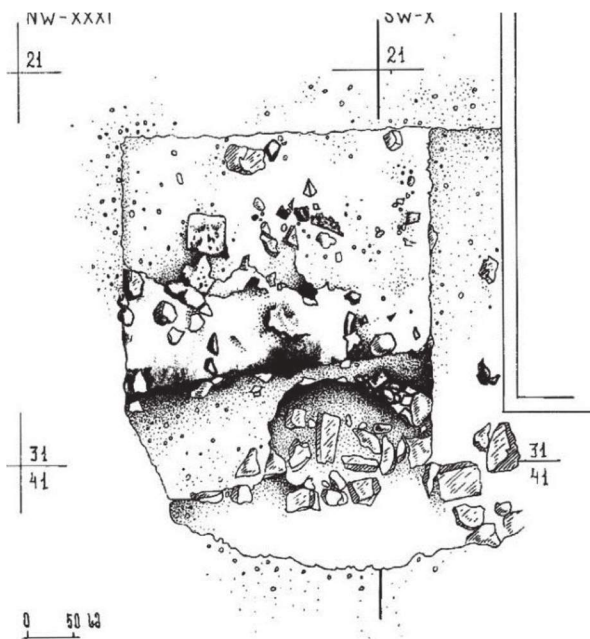

2- ქრილი NW არეში N-O საზზე; 1 - ჰუმუსური ფენა. 2 - მოზვინული კენჭნარი. 3- თიხატკეპნილი იატაკი. 4 - სამშენებლო ნარჩენები - ნაყარი. 5-6 ნაზღვაური კენჭნარი. 7 - მოზვინული კენჭნარი. 8 - ყავისფერი შრე კერამიკული ნამცეცებით. 9 - საამშენებლო ნარჩენები და იატაკის ფრაგმენტები. 10 - კერამიკული ფხვიერი მასა (დაშლილი იატაკი?). 11 - თიხისა და ხის დანახშირებული მასა. 12 - კედლის ფრაგმენტი (ქვა). 13 - დანახშირებული ხორბალი.

XIII

1-სიტუაცია კასტელუმის კოშკთან-დასავლეთიდან მიდგმული გვიანდელი კედელი და მისი ბურჯი. 2-გვიანდელი კედელი და მისი ბურჯი, განაკვეთი შ ხაზზე. 3-კასტელუმის კოშკის ფრაგმენტი და გვიანდელი კედლის განაკვეთი. 4-კოშკის უკიდურესი ქვედა სტრუქტურა.

4 კოშკის წინა თხრილი. რომაული ეპოქის კულტურული ფენა

XIV

1

2

1. რომაული ეპოქის კულტურული ფენა. ჩამოქცეული ნაგებობისა და დანახშირებული ფენის ნაშთები

2. დანახშირებული ფენის და მარცვლეულის ნაშთები

XV

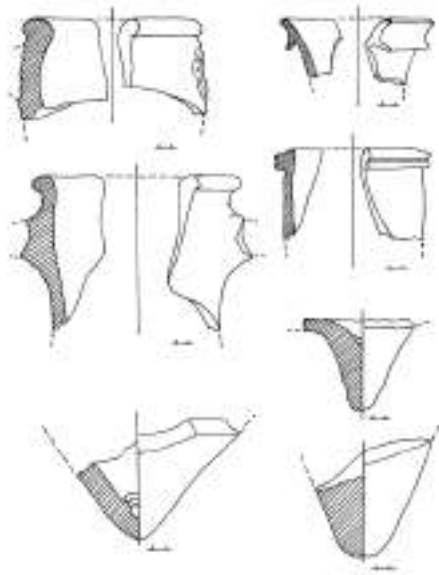
1

2

1. რომაული ეპოქის კულტურული ფენა. ჩამოქცეული ნაგებობისა და დანახშირებული ფენის ნაშთები
2. №4 კომპლექსის საძირკვლისათვის ჩაჭრილი რომაული ეპოქის კულტურული ფენა

XVI

1

2

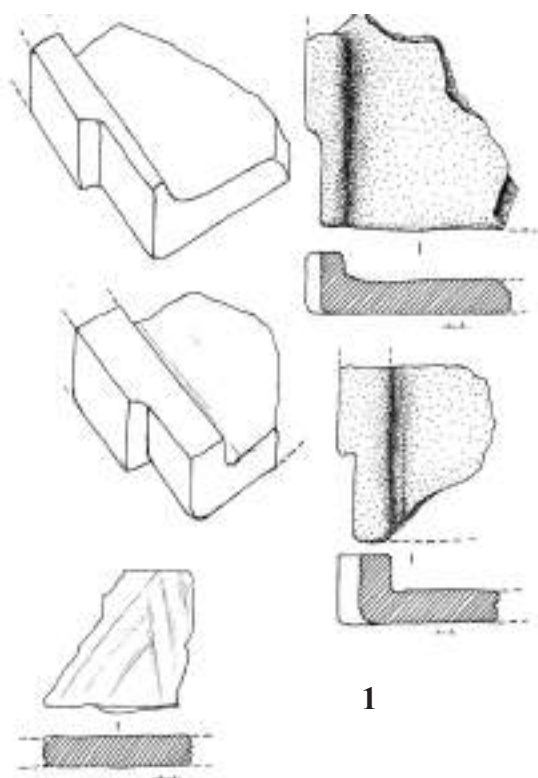
3

4

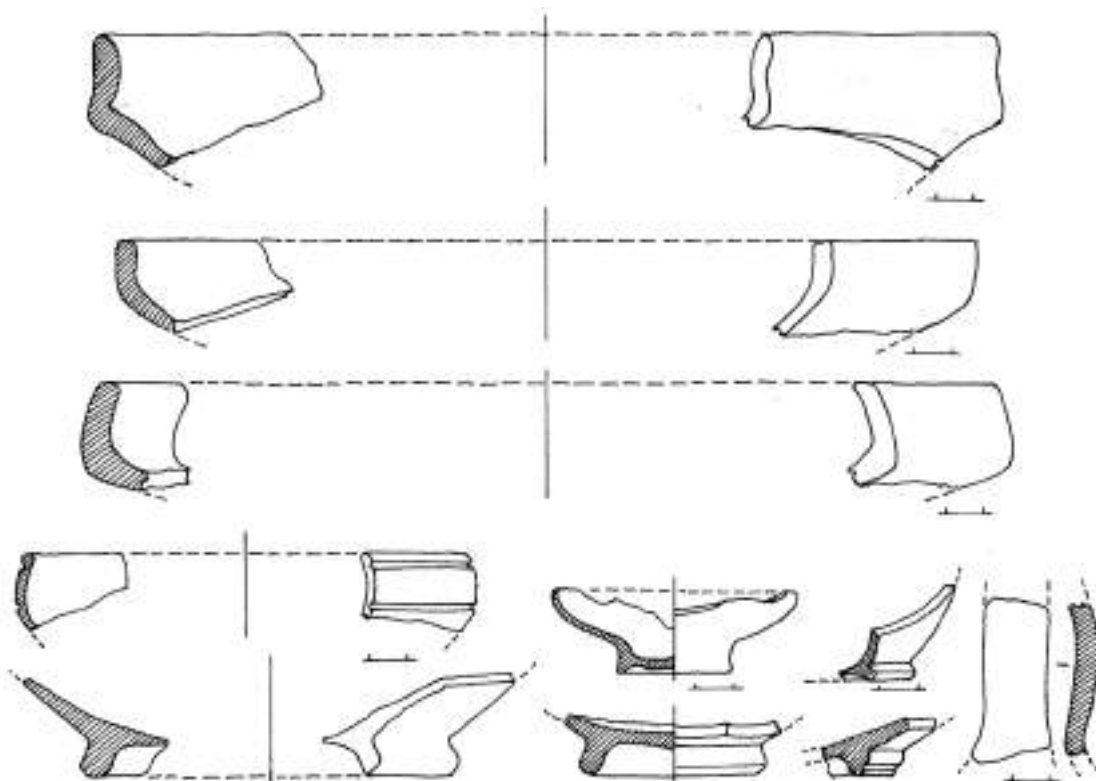
1-3. სხვადასხვა სახის ამფორების ფრაგმენტები
4. ვერცხლის მონეტა ტრაიანეს (98-117 წწ) გამოსახულებით

XVII

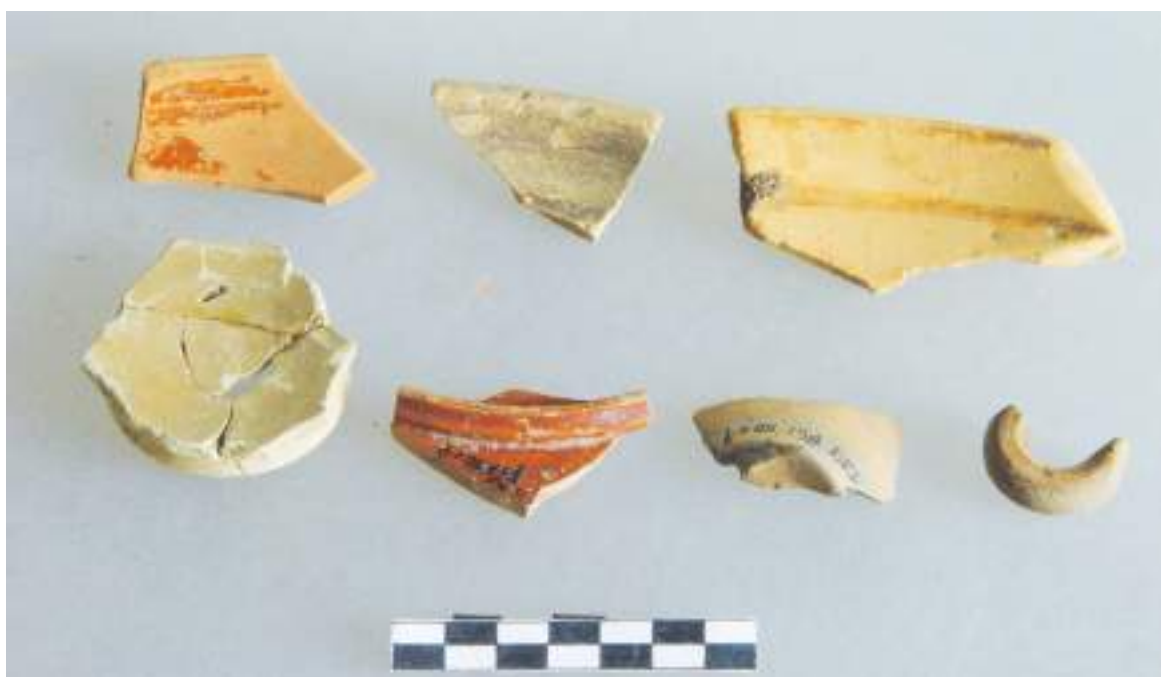

1-2. კრამიტის ნატეხები
3. ჭურჭლის ფრაგმენტები

XVIII

1

2

1-2. ნითელაკიანი კერამიკის ნატეხები

XIX

1

2

1-2. ციხის დასავლეთი გალავნის კედლის გარეთ და შიგნით აღმოჩენილი ერთიდაიგივე ნაგებობის ნაშთები

ROMAN GARRISONS IN APSARUS AND PETRA

Pontus-Caucasian frontier was formed in order to serve the purpose of reinforcement of Roman positions in Caucasus and to take the region under good control during the 70s of the 1st century AD. The Roman fort of Apsarus located at modern Gonio, close to Batumi was one of the most significant places of the Caucasus defensive line where auxiliary units of cohorts II Claudiana, I SAGI, C•COH(ors) AVR(elius) C(ivium)•R(omanorum), Coh(ortis)∞(milliariae) and probably vexilatio of Legio X Fretensis were served in the 1st-3rd AD. Another vexilatio of Phasis garrison, VEXFA was stationed at Petra (modern Tsikhisdziri, close to Kobuleti), eastern outpost of Apsarus.

Eastern edge of Pontus-Caucasian frontier located in eastern Black Sea littoral (fig.1) formed during the 70s of the 1st century AD when Rome had actually lost Armenia and there emerged an urgent necessity to concentrate much more troops along the frontier territories with the Armenia Major, Syria and even along the whole eastern frontier. As to the other one dividing Rome from Cappadocia and Armenia Minor, it was completely modernized and its terminal links were Melitene, i.e. the *XII Fulminatae* and Satala, i.e. the *XV Apolinaris* legions with their headquarters. These districts were regarded as the main distributors of Roman garrisons to Pontus, Colchis, Cappadocia and Armenia during the 1st-3rd centuries AD (Леквинадзе, 1969: 75-93; Speidel, 1986: 657-660; Mitford, 1977: 657-660; Кигурадзе 1987: 88-92; Лордкипанидзе, 1989: 347-348; Braund, 1994: 152-169; Mamuladze, 2001; Kakhidze, 2008: 303-314; Kakhidze..., 2016: 65-68; Zerbini, 2012; 49-55, გამყრელიძე..., 2006: 60).

The Roman forts built along the eastern Black Sea littoral played important role in the defense of the Caucasian border. Their aim was to defend the Roman territory from the barbarians and at the same time represented the base for conducting military operations beyond the boundaries of the Empire.

Apsarus was one of the most significant fortifications of the Caucasus defensive line. In AD 134 Arrian, the governor of Cappadocia, travelled around the Black Sea littoral and described the situation in the region in his *Periplus* (11). Arrian mentions five *στειραι* stationed in Apsarus.

Other sources also report on the Roman garrison at Apsarus. Thus, according to base inscription found at Abellae, Italy (fig. 2), patron of colony of Abellae, Marcio Plaetorio Celer decorated by Trajan for his participation in the Parthian war (113-117), had commanded the Roman numerorum stationed at Apsarus (Ельницкий, 1938: 310-311; შპაიდელი, 1985: 135–136; Speidel, 1986: 657).

A fragment of papyrus dated to the 2nd century AD found in Fayum, Egypt mentions Marcian, the veteran of the *cohors II Claudiana* (fig. 3). According to Michael Speidel this cohort represented the auxiliary cohort of the Roman army stationed in Cappadocia in the mid 2nd century AD (Speidel 1986, 658-659).

The presence of this cohort at Apsarus is confirmed by the two stamped bricks fragments found during the archaeological campaigns in 1995 and 2012 at the central part of the fort where the headquarters is suggested to be. The first reads CO (H) and the numeral II, on the other - (C) OH and the numeral II (fig. 4). These suggest have to be the abbreviation of *Cohors II Claudiana* (მამულაძე..., 2000: 91-92; Мамულაძე...2002: 35 fig. 2; Karasiewicz-Szczypiorski...2018: 501-502).

Apart from documental confirmation of the Fayum inscription, this find is also important in a way that it makes the above mentioned Speidel's conclusion more trustworthy. Namely, *Cohors II Claudia* or *cohors II Claudiana* is also known from one more inscription – Themenothyrai, Phrygia. From the *cursus honorum* of one of the Greek soldiers it becomes clear that he was eparcoz speiraz b (II) Klaudiaz. It is possible to connect this inscription to the *cohors II Claudiana* found in Fayum (Speidel, 1983: 29, note 41). It should also be taken into consideration that this cohort was stationed in Cappadocia in the 2nd century AD and Arrian does not name it among the cohorts enumerated for the battle against the Allani (RE, 1900: 273).

For the confirmation of the garrisons stationed at Apsarus two stamped bricks are also interesting found here (fig. 5). It reads SAGI backwards and numerical sign I that indicates the cohort of archers (*Sagittarius-Sagittariorum*).

The archers appear in the Roman army during the Punic Wars. There were famous archers from Sicily, Crete and Syria. Pompey was supported by the Pontus archers' units in the Civil War (RE, 1920, cl. 1744). Part of the Sagittarius is met in numeri as well. The number of the Sagittarius corps increased in the Diocletian's epoch. About 60 archers cavalry and 30 infantry units are mentioned in "Notitia Dignitatum". They were mostly stationed in eastern Roman provinces (RE, 1920, cl. 1745; 1972. cl. 446). It was a specifically armed auxiliary military unit. Such type of military units used to be stationed

in Syria, Danube line and other Roman provinces (Штаерман, 1946a: 259; 1946 b: 207; Johnson, 1987: 23-37).

Cohors I sagittarius was based in Dacia during the whole 1st-3rd centuries AD, but the inscriptions on the brick, outline of letters, size of stamp frames and shape are different and shows that these military units were not same (მამულაძე...,2000: 92; Мамуладзе..., 2002: 35 fig. 3). The inscriptions given on the stamps of the same legions or cohorts are almost identical. In most cases it did not matter in which fort they were stationed at what period. E.g. the width of the frames of their stamps varies from 1.9 to 2.2 whereas the width of the Apsarus stamp is 2.6. There is a vivid difference in letter outlines too. While, e.g. the stamps of *Legio XV Apollinaris* found in different forts of the Imperium Romanum are almost identical in size, stamp shape and letter outline (Кигурадзе...,1987: 90 fig. 4a; Brandl, 1999: 635 taf. 55)

The cohorts stationed at Apsarus are mainly brought from Cappadocia. As was mentioned above, there were several cohorts those Arrian did not use against the Allani. Among them was *Cohors III Syrorum Sagittariorum* as well. According to Michael A. Speidel's careful hypothesis, this cohort might have been stationed at Apsarus and the stamped brick with the inscription SAGI I was made by them in Apsarus. *Cohors III Syrorum sagittariorum* is mentioned in a diploma dated to AD 101 that was given to a Roman soldier from Cilician Anazarbos. It points to the existence of the garrison in Asia Minor or Syria. Speidel tries to connect *Cohors III Syrorum sagittariorum* with *cohors III sagittariorum* and concludes that if these cohorts are one and the same then the military units must have transferred to Cappadocia from AD 75/76 till 80 as far as they are not mentioned in any of the Syrian sources. The scholar considers that this cohort might have finally been stationed at Apsarus (Speidel, 2009: 619-620).

Overall, the archaeological evidence found in Apsarus shows that in Apsarus of the 1st-3rd centuries AD another auxiliary Roman troops also stood: *C•COH(ors) AVR(elius) C(ivium)•R(romanorum)*, *Coh(ortis)∞(milliariae)* and X-stamp discovered on water system pipes make us think that engineering forces of *Legio X Fretensis* worked in Apsarus to build a water system. As we consider the sign – X could be the brand of the workshop (Khalvashi...,2014; Khalvashi...,2018, 555; Karasiewicz-Szczypiorski...,2018: 504).

There are also two stamped tiles known from Apsarus. On one of them only two Latin letters have been preserved - CO while on the other – only C (fig. 1.5-6). In our opinion these letter should mean 'cohort'. One of the tiles is found in the central part of the fort whereas the other has no passport. Apart from this, some more stamped tiles

have been found but unfortunately the inscriptions have been erased. All the discovered stamps are of rectangular shaping. According to G. Spitzlberger, they belong to the A type of stamped tiles (Spitzlberger, 1968, taf. 3), while according to U. Brandl's typology they belong to type 1a (Brandl, 1999: 306).

An earlier fortification structure of Tsikhisdziri outpost seems to be built at the same time and it was quite near to Apsarus that perfectly coincides to the practice of fortifying the approaches of newly established strategic points even at the end of the 2nd century AD. A Roman stamped brick with the letters *VEXFA*, found at Tsikhisdziri, is especially noteworthy. It is dated to the 2nd-3rd centuries AD. Some of the scholars suggest that the last two letters of the inscription are abbreviated names of above mentioned XII and XV legions (Леквинадзе, 1969: 77-78; Mitford, 1974: 164, note 24). Others connect *FA* to Phasis, and correspondingly, to Cappadocian subdivision of *singularis* (Speidel, 1986: 659-660; Campbell, 1986: 126; Braund, 1994: 181; თოფუა 2003: 6).

There is almost all evidence for present day on the garrisons stationed on the edge of *Imperium Romanum*, i.e. Lazica, modern western Georgia. They are connected with Apsarus and Petra, which played important role in the defense of the southern part of Caucasian frontier.

BIBLIOGRAPHY

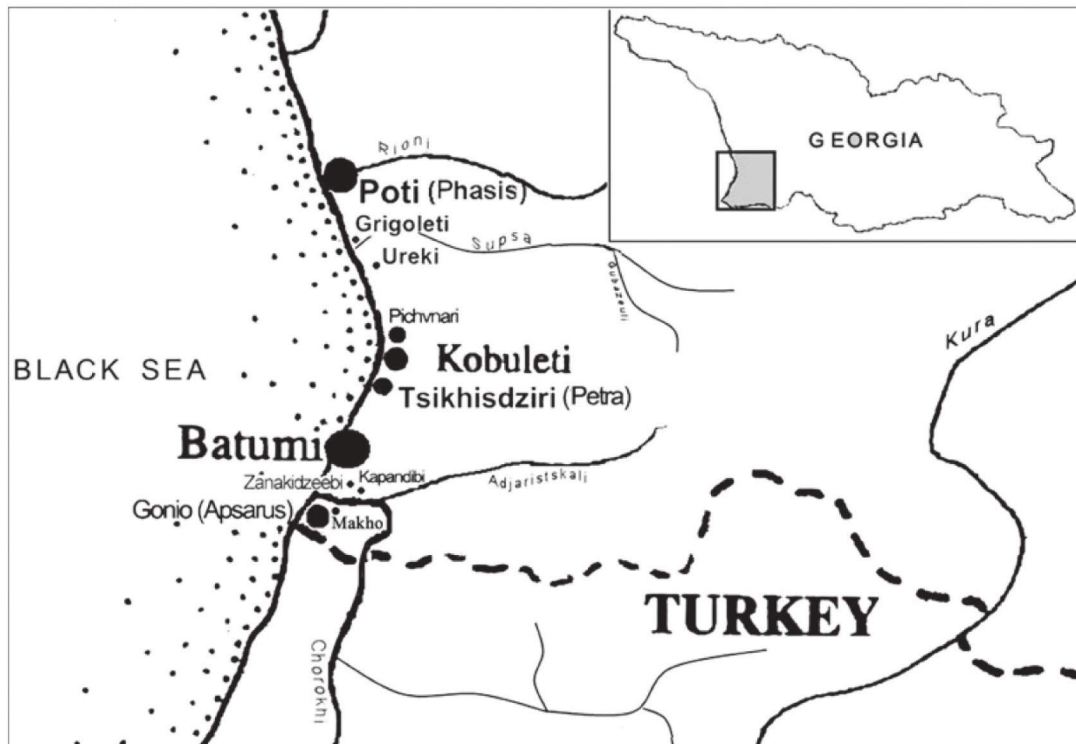
1. **Brandl, 1999:** - Brandl U., Untersuchungen zu den Ziegelstempeln römischer Legionen in den nordwestlichen Provinzen des Imperium Romanum, Passauer Univesitätsschriften zur Archäologie, Band 6. Rahden/Westf
2. **Braund, 1994:** - Braund D., Georgia in Antiquity , Oxford
3. **Johnson, 1987:** - Johnson A., Römische Kastelle: des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr. in Britannien und in den germanischen Provinzen des Römerreiches. Mainz am Rhein
4. **Kakhidze, 2008:** - Kakhidze E., Apsaros: A Roman Fort in Southwestern Georgia// Meetings of Cultures in the Black Sea Region: Between Conflict and Coexistence, Black Sea Studies, 8. Aarhus
5. **Kakhidze..., 2016:** - Kakhidze E, Burkadze L., Relations between Rome and Iberia-Colchis in the 1st century BC-1st century AD//Pro Georgia: Journal of Kartvelological Studies 126
6. **Karasiewicz-Szczypiorski..., 2018:** - Karasiewicz-Szczypiorski R, Mamuladze S, Aslanishvili L, Daszkiewicz M., Ceramic building material from the Roman forts on the Colchis coast: archaeology and archaeological analysis// Polish Archaeology in Mediterranean 27
7. **Khalvashi..., 2018:** - Khalvashi M, Aslanishvili L, Kakhidze E., Garrisons on the edge of Imperium Romanum// Proceedings of International Conference Ancient Black Sea 12 held to the Odessa State University
8. **Mamuladze..., 2001:** - Mamuladze S, Kakhidze E, Khalvashi M., Die Romer in Sudwestgeorgien// Georgica 24
9. **Mitford, 1977:** - Mitford, T.B., The Euphrates frontier in Cappadocia// Studien zu den Militärgrenzen Roms, II. Köln/Bonn
10. **Speidel, 1983:** - Speidel M.P., The Roman Army in Asia Minor: recent epigraphical discoveries and researches// Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia. BAR International Series, 156. Oxford
11. **Speidel, 1986:** - Speidel M.P., The Caucasus frontier: Second-century garrisons at Apsarus, Petra and Phasis// Studien zu den Militärgrenzen Roms, III. Stuttgart

12. **Speidel, 2009:** - Speidel M.A., The development of the Roman forces in northeastern Anatolia: New evidence for the history of the exercitus Cappadocicus// Heer und Herrschaft im Römischen Reich der Hohen Kaiserzeit, Stuttgart
13. **Zerbini..., 2012:** - Zerbini L, Gamkrelidze G, Todua T., I Romani nella Terra del Vello d'Oro: La Colchide e l'Iberia in età romana, Soveria Mannelli
14. **Ельницкий, 1938:** - Ельницкий Л.А., Из исторической географии древней Колхиды// Вестник древней истории, 2/3
15. **Кигურაძე..., 1987:** - Кигურაძე Н, Лордкиპანიძე Г, Тодუა Т., Клейма XV легиона из Пицундского городища// Вестник древней истории, 2
16. **Лекვინაძე, 1969:** - Лекვინაძე В.А. Понтийский лимес, Вестник древней истории, 2
17. **Лордкиპანიძე, 1989:** - Лордкиპანიძე О. Наследие древней Грузии. Тбилиси
18. **Мамულაძე..., 2002:** - Мамულაძე Ш, Халვაши М, Асланишвили Л., Римские гарнизоны Апсара// Вестник древней истории 1
19. **Штаерман, 1946а:** - Штаерман Е.М., Этнический и социальный состав римского войска на Дунае// Вестник древней истории, 3
20. **Штаерман, 1946б:** - Штаерман Е.М., Обзор открытий в области латинской эпиграфики за XX век// Вестник древней истории, 4
21. **გამყრელიძე, 2006:** - გამყრელიძე გ, თოდუა თ., რომაული სამხედრო-პოლიტიკური ექსპანსია საქართველოში. თბილისი
22. **თოდუა, 2003:** - თოდუა თ., რომაული სამყარო და კოლხეთი: I-IV სს. თბილისი
23. **მამულაძე, 2000:** - მამულაძე შ, ხალვაში მ, ასლანიშვილი ლ., აფსაროსის რომაული გარნიზონები// კავკასიის მაცნე 2
24. **შპაიდელი, 1985:** - შპაიდელი მ., კავკასიის საზღვარი: II ს გარნიზონები აფსაროსში, პეტრასა და ფაზისში, სსსრ მეცნ. აკად. მაცნე, ისტ., არქ., ეთნოგრაფ. და ხელოვნების ისტ. სერია 1
25. **ხალვაში, 2014:** - ხალვაში მ, ასლანიშვილი ლ., ფლავიუს არიანე და აფსაროსის რომაული გარნიზონები, ბსუ-ს საერთაშორისო კონფერენციის „ჰუმანიტარული მეცნიერებები ინფორმაციულ საზოგადოებაში 2“ მასალები

რომაული გარნიზონები აფსაროსსა და ჰებრაში (როზიუმა)

კავკასიაში რომაული პოზიციების გამყარების მიზნით ახ.წ. I საუკუნის 70-იან წლებში ე.წ. პონტოს-კავკასიური საზღვარი შეიქმნა. აფსაროსის რომაული ციხე-სიმაგრე, რომელიც განთავსებულია თანამედროვე გონიოში, ბათუმის მახლობლად, ამ თავდაცვითი ხაზის ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი ადგილი იყო. აქ II კლაუდიანა, I SAGI, C•COH (ors) AVR (elius)•R (romanorum), Coh (ortis) Ⅹ (milliariae) და, ალბათ, Legio X Fretensis-ის ვექსილაცია მსახურებოდნენ ახ.წ. IV ს-დე. ფაზისის გარნიზონის კიდევ ერთი ვექსილაცია-VEXFA განთავსდა აფსაროსის აღმოსავლეთის ფორპოსტ პეტრაში, რომელიც თანამედროვე ციხისძირში, ქ. ქობულეთთან ახლოს მდებარეობს.

I

1. Ancient and modern maps of eastern Black Sea area

II

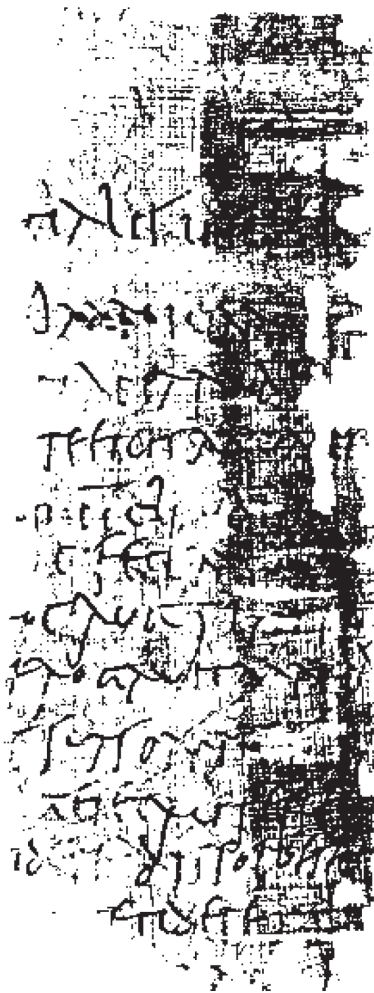
1202 [= 1947] basis. Abellae in foro.

N · M A R C I O
N · F · G A L
P L A E T O R I O · C E L E R I
Q V A E S T · · II · V I R · 7 L E G · VII
5 G E M I N · 7 L E G · XVI · F L · F I R M
D O N I S · D O N A T O · A · D I V O
T R A I A N · B E L L O · P A R T H I C
Hicrus CORONA · MURALI · TORQVIB simpatum
ARMILLIS · PHALARIS · 7 L E G · II etc
10 G A L L · 7 L E G · XIII · G E M · M A R T · V I C I
7 L E G · VII · C L · P · P · 7 L E G · I · A D I · P · F · P · P · L E G
E I V S D · P R A E P O S I T · N U M E R O R
T E N D E N T I Y M · I N · P O N T O essent
scripte AB
modi-
quior
S A R O · T R I B · C O H · III · V I G
15 P A T R O N · C O L O N
D D

N (umerio) Marcio/N (umeri) f(ilio) Gal(eria) /Plaetorio Celeri/quaest (ori) Ilvir(o) |
(centurioni) leg(ionis) VII/Gemin(ae)) | (centurioni) leg(ionis) XVI Fl(aviae)
Firm(ae)/donis donato a divo/Traian(o) bello Parthic(o)/corona murali
torquib(us)/armillis phalaris (centurioni) leg(ionis) II/Gall(icae) (centurioni) leg(ionis)
XIII Gem(inae) Mart(iae) Vectr(icis)/(centurioni) leg(ionis) VII Cl(audiae) P(iae) F(idelis)
(centurioni) leg(ionis) I Adi(utricis) P(iae) F(idelis) p(rimo) p(ilo) leg(ionis)/eiusd(em)
praeposit(o) numeror(um)/tendentium in ponto Ab/saro trib(uno) coh(ortis) III
vig(illum)/patron(o) colon(iae)/d(ecreto) d(ecurionum) (CIL. X. 1202; ILS. 2660

2. Inscription from Abellae, Italy

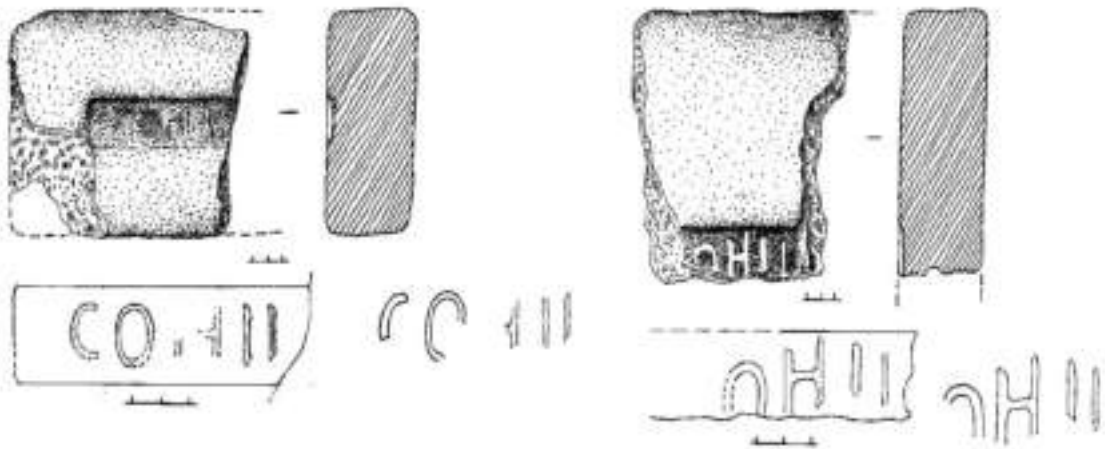
III

Martialis uet
eranus
Omnium
i Apsaro degen
re eius M Ualer
Coh-II Claudiana
proc –feci-M-Iulius.
erogauit manda
s suas omnes
get at auferre
id... S-disolueret
endere

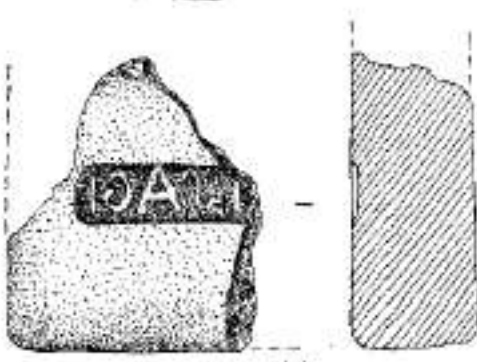
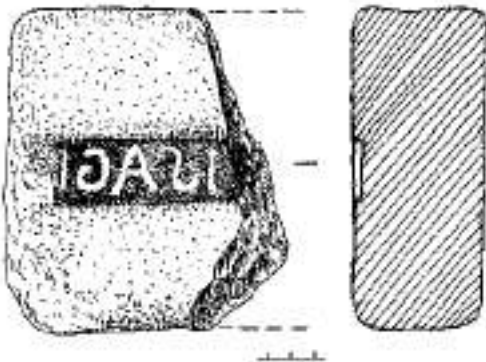
Papyrus fragment from faiyum (Egypt)

IV

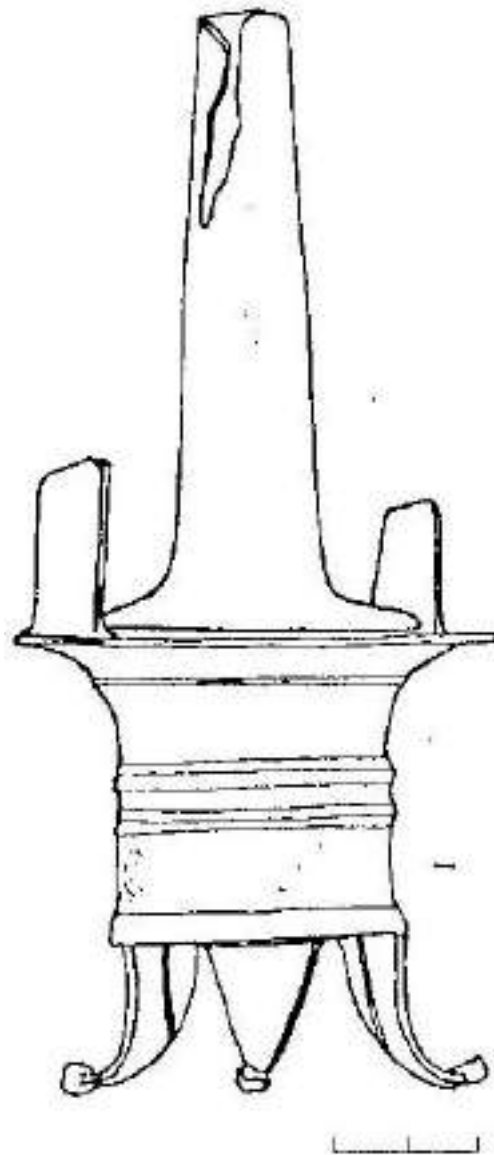
V

IAZI

IAZI

VI

Р(О)H A V P C . B

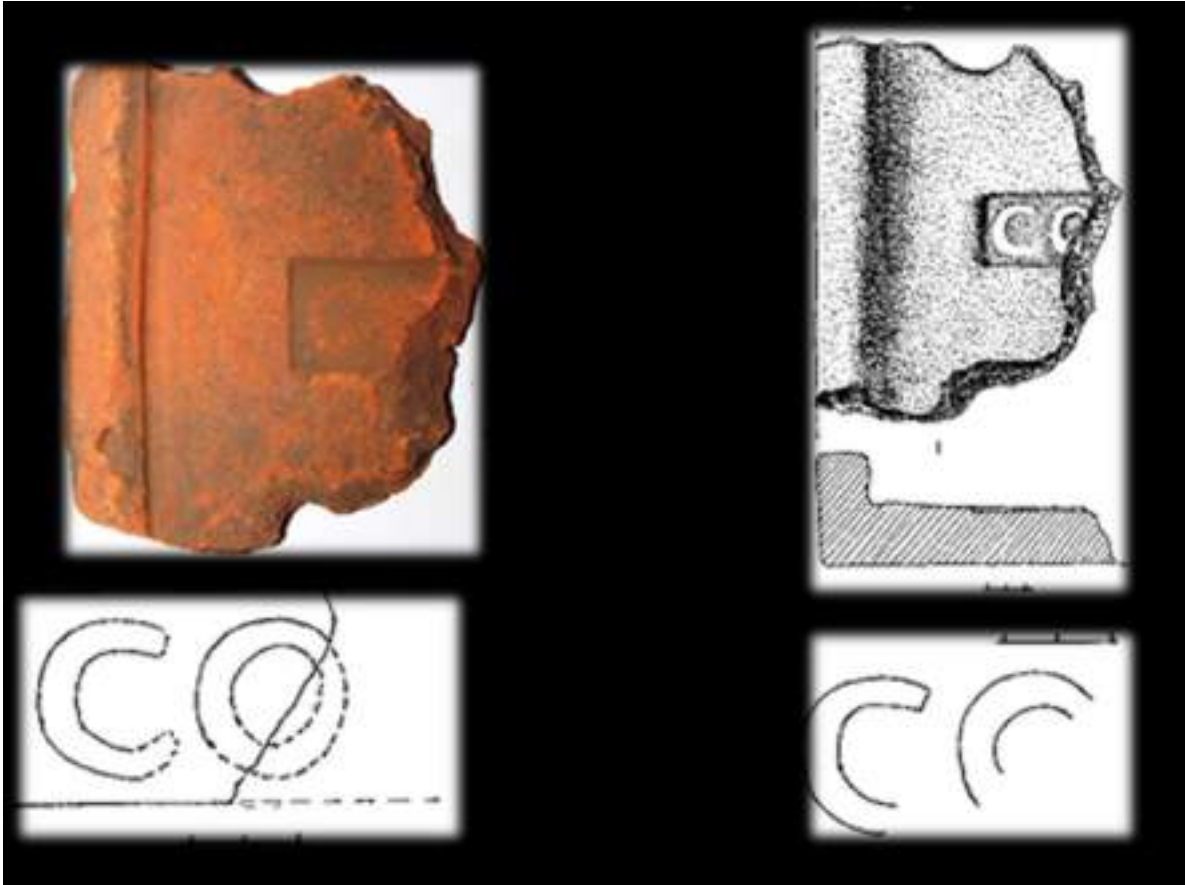
VII

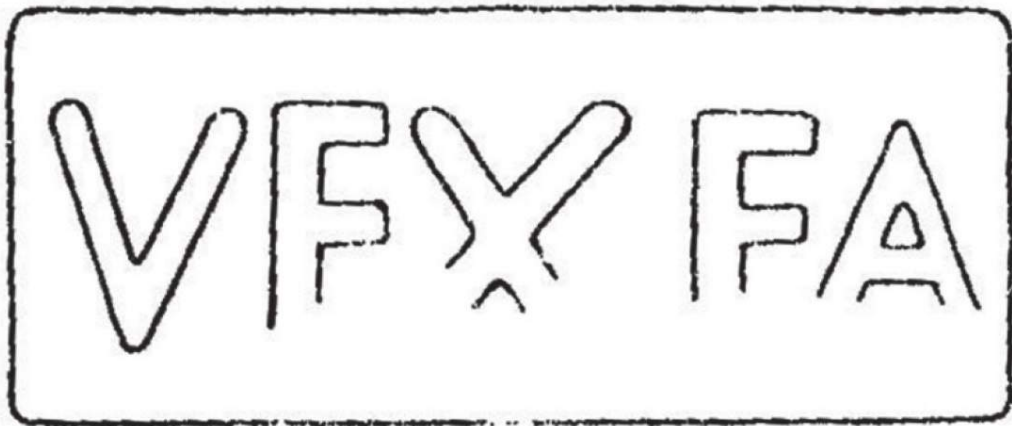
VIII

IX

X

„რომანიზებული“ სამხარეულო ხერხების ძირითადი ფორმები აფსაროსის ხასხალუმიდან (არქეომახრიული ანალიზი)¹

შესავალი. შავი ზღვის სამხრეთ-დასავლეთ სანაპიროზე მდებარე გონიო-აფსაროსის არქეოლოგიური ძეგლი ცნობილია თავისი მდიდარი მატერიალური კულტურით, რომელიც მოიცავს ვრცელ პერიოდს რკინის ხანიდან (ძვ. წ. 8-7 სს.) მე-19 საუკუნის ბოლომდე. თუმცა კი ყველაზე უფრო ინტენსიური ცხოვრების კვალი აქ იმ რომაელებთანაა დაკავშირებული, რომლებმაც ახ. წ. 1 საუკუნეში ამ ადგილას ციხე-სიმაგრე (კასტელუმი) ააგეს და აქ ახ.წ. მე-3 საუკუნის ბოლომდე, მე-4 საუკუნის დასაწყისამდე ცხოვრობდნენ (კახიძე..., 2016: 58-66). ამ პერიოდის მატერიალურ კულტურაში წამყვანი ადგილი უჭირავს ამფორებს (ხალვაში, 2002ა), წითელლაკიან ჭურჭელს, ლამპებსა და ლუთერიებს (ებრაღიძე, 2005): კერამიკას, რომელიც ზოგადად დამახასიათებელია რომაული გარნიზონებისათვის და გასულ წლებში უკვე მონოგრაფიული კვლევის საგანიც გახდა. მათგან განსხვავებით დღემდე შეუსწავლელია ყოველდღიური მოხმარების უხეშკეციანი კერამიკა (სხვადასხვა ზომის ქვაბ-ქოთნები, ტაფები, დოქები, დერგები და ქვევრები). სწორედ ამ ჯგუფის ერთ-ერთ დიდი ნაწილს წარმოადგენს ე.წ. რომანიზებული სამხარეულო კერამიკა.

მორფოლოგია და კეცის მაკროსკოპული თავისებურებები. ტერმინი „რომანიზებული“ ხაზს უსვამს იმ ფაქტს, რომ აღნიშნული ჭურჭლების მორფოლოგია განსხვავდება ტრადიციული კოლხური სამხარეულო კერამიკის ფორმებისაგან (იხ. ქვემოთ). „რომანიზებული“ სამხარეულო კერამიკის ძირითადი ფორმებისა და კეცების გამოსავლენად 2012-2013 წლებში გონიო-აფსაროსის ფონდებში პუბლიკაციებ-სა (კახიძე..., 2004: 30-31, სურ. 23/2; ლორთქიფანიძე..., 2002: 182, ტაბ. XI; ჯაფარიძე, 2002: 200, ტაბ. VI/1-2; ხალვაში, 2002ბ: 151, ტაბ. III/1-2) და გათხრების ანგარიშებში (ციხის სამხრეთ-დასავლეთ ..., 2005: 7, ტაბ. VIII/1; ტაბ. IX/4; 9, ტაბ. VI/3-4; კახიძე..., 2006: 20-21, ტაბ. 17/4; ტაბ. 17/6; კახიძე..., 2007: ტაბ. X) დაფიქსირებული ძირითადი ფორმების მიხედვით მოვიხილეთ ჭურჭლის ფრაგმენტები. ამან მთლიანობაში მოგვცა 83 ნატეხი, რომლებიც 6 ღია და 4 დახურულ ტიპად დაიყო (სტატისტიკისთვის იხილეთ: ტაბ. II/1, ტიპოლოგიისთვის: ტაბ. I). მათ გარდა კოლექციაში აღმოჩნდა 14 ფრაგმენტი, რომლებიდანაც თითოეული განსხვავებულ ფორმას წარმოადგენდა

10. სტატია წარმოადგენს ამავე წელს პოლონეთში კონფერენცია „Roman Transcaucasia – The Impact of Imperial Neighborhood“-ის ფარგლებში დაბეჭდილი სტატიის თარგმანს.

და შესაბამისად მოხდა მათი დანომვრა 1-დან 14-ის ჩათვლით („უნიკალური ფორმა 1 – 14“). 83 ფრაგმენტის მაკროსკოპულმა (შეუიარაღებელი თვალით და დაბალი გადიდების ქვეშ) შესწავლამ გვაჩვენა რომ მათი ძირითადი ნაწილი (83-დან 64 ნატეხი) ერთ გარკვეულ, პიროქსენით მდიდარ კეცს ეკუთვნის. მისი ფერი იცვლება მოჩალისფრო/ მოვარდისფრო-ღია ყავისფრიდან მონარინჯისფრო ყავისფრამდე. ამ კეცს პირობითაც კეცი A ვუწოდეთ. კეცს განატეხში ზოგჯერ ნაცრისფერი გული აქვს. იშვიათად გვაქვს განატეხები სქელი ნაცრისფერი გულით და თხელი მოღია-ვო ფერის კიდეებით (ტაბ. II/2). რაის მიხედვით ნაცრისფერი გული გამოწვეულია ჭურჭლის არასაკმარისი გამოწვით და/ან თიხაში არსებული ორგანული მასალის არასრული წვით ღია ღუმელში (ოქსიდაცია), ხოლო მოღია-ვო კიდეები ნაცრისფერ კეცზე გამოწვეული უნდა იყოს დახურულ (უჟანგბადო) ღუმელში ჭურჭლის გამოწვით (რედუქცია) და შემდგომ მის ჰაერზე გაგრილებით ან ორგანული მასალით მდიდარი თიხის ღია ღუმელში გამოწვით (ოქსიდაცია) (Rye, 1981: 115-117).

კოლექციაში არსებული დარჩენილი 19 „რომანიზებული“ კერამიკის ფრაგმენტი 12 სხვადასხვა კეცს მივაკუთვნეთ (ტაბ. II/1).

საინტერესოა რომ იდენტიფიცირებული 10 ტიპიდან რამდენიმე ტიპი ერთმანეთთან მორფოლოგიურად არის დაკავშირებული და ქმნის ორ ჯგუფს: პირველი ჯგუფი შედგება ღია ფორმის ქვაბ-ქოთნებისგან (ტიპები 1-დან 4-ის ჩათვლით და ტიპი 6). მათთვის დამახასიათებელია ჩაღრმავებული პირი (რომელიც ჭურჭელზე თავსახურის მოსარგებად უნდა ყოფილიყო გაკეთებული), რომლის დიამეტრია 21-29 სმ (ჯგუფი 1). მეორე ჯგუფს კი ქმნიან ტიპები 7, 8 და 9, რომლებიც დახურული ფორმის და პროფილირებული პირის მქონე ქვაბ-ქოთნებია, სამკუთხა ან მომრგვალებული ბაკოთი და შედარებით მომცრო, 14-დან 25 სმ-მდე პირის დიამეტრით (ჯგუფი 2). სტატისტიკურად ეს ორი ჯგუფი იდენტიფიცირებული ტიპების 93%-ს (69-დან 64 ფრაგმენტი), ხოლო მთლიანი კოლექციის დაახლოებით 77%-ს შეადგენს (ტაბ. II/1).

აღნიშნულ ორ მორფოლოგიურ ჯგუფში შემავალ ტიპებს პონტოსპირეთში ჯერ-ჯერობით ზუსტი პარალელები არ ეძებნება¹¹. აფსაროსში აღმოჩენილი ტიპის 1-თან ახლოს მდგომი ფორმები აღმოჩნდა იერუსალიმში, საერთაშორისო საკონფერენციო ცენტრის მშენებლობასთან დაკავშირებით წარმოებულ გათხრებში. ისინი ძირითადად ახ. წ. 2 საუკუნით თარიღდებიან. მიიჩნევენ რომ, ისინი აქ მდგომი მეთავე ლეგიონისათვის მომუშავე მეთუნეების მიერ არის დამზადებული (Magness, 2005: 92, 104-107, ფიგ. 22.6-7). აღნიშნული ტიპისთვის კიდევ ერთი კარგი პარალელი გვხვდება ათენის აგორაზე, რომელიც ახ. წ. 1 და 2 საუკუნის დასაწყისით თარიღდება (Robinson, 1959: პლ. 7, 195).

ლიტერატურაში არსებული პარალელური მასალის სიმცირიდან და „რომანიზებული“ სამზარეულო კერამიკის უნიკალური ფორმებიდან გამომდინარე ჩნდება კითხვები აფსაროსში აღმოჩენილი ამ სახის კერამიკის დამზადების ტექნოლოგიასა და წარმომავლობასთან დაკავშირებით. სად და რომელი ტექნოლოგიების გამოყენებით მზადდებოდა აღნიშნული, ტრადიციული კოლხური სამზარეულო კერამიკისაგან

11. ამის მიზეზი სავარაუდოდ შავი ზღვის რეგიონში მომუშავე მეცნიერებს შორის მეცნიერული ცოდნის არასაკმარისი მიმოქცევაა.

განსხვავებული, ფორმის მქონე ჭურჭლები? წინამდებარე ნაშრომი წარმოადგენს ამ კითხვებზე მეცნიერული პასუხის გაცემის პირველ მცდელობას.

სინჯები და კვლევის მეთოდოლოგია. როგორც ვნახეთ, „რომანიზებული“ სამზარეულო კერამიკის აღნიშნულ ორ მორფოლოგიურ ჯგუფს მთელს კოლექციაში სტატისტიკურად დომინანტური ადგილი უკავია. ამ მოცემულობის გათვალისწინებით გადავწყვიტეთ რომ კვლევის შემდგომი ეტაპი სწორედ აღნიშნულ ფორმებზე მიგვემართა და შემდგომი არქეომეტრიული ანალიზის მიზანი გახდა დომინანტური კეცი A-ს მქონე „რომანიზებული“ სამზარეულო ჭურჭლის ძირითადი ფორმების კვლევა. ამ სამიზნე ჯგუფიდან შეირჩა 25 „რომანიზებული“ ჭურჭლის ფრაგმენტი, რომელიც მოიცავდა ნატეხებს, 1-ლი, მე-2, მე-3, მე-4, მე-7 და მე-8 ტიპებიდან და მათგან დამზადდა როგორც პეტროგრაფიული შლიფები, ისე სინჯები პლაზმური ოპტიკურ-ემისიური სპექტროსკოპიული (ICP-OES) კვლევისათვის (მწვანედ მონიშნული სინჯები ტაბ. III-ში). აღნიშნულ სიაში მე-6 და მე-9 ტიპების გამოტოვება ანაზღაურდა დამატებითი 14 სინჯიან სერიაში სხვა ტიპების ფრაგმენტებთან ერთად მათი შეყვანით (თეთრად აღნიშნული სინჯები ტაბ. III-ში).

„რომანიზებულ“ კერამიკასთან შედარების მიზნით შევარჩიეთ ხუთი კერამიკული სინჯი, რომლებიც ასევე პეტროგრაფიული და ქიმიური მეთოდებით იქნა შესწავლილი: ერთი განსხვავებული კეცისა (კეცი C) და უნიკალური ფორმის მქონე „რომანიზებული“ ჭურჭლის ფრაგმენტი (GA14AR21), ორი წუნიანი კერამიკული ნივთის ნატეხი ციხის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში აღმოჩენილი კერამიკის გამოსაწვავი ღუმელის სანაგვე ორმოდან (GA14AR40 და GA14AR41) და ორი, ადგილობრივად მიჩნეული ჭურჭლის სინჯი მახოს ახ. ნ. 3 საუკუნის სამაროვნიდან (GA14AR38 და GA14AR39) (კახიძე, მამულაძე, 2016: 74) (ტაბ. IV/1-2).

კერამიკის წარმომავლობის განსაზღვრისათვის საჭირო თიხის სინჯების აღება მოხდა აფსაროსის ციხიდან 6-7 კმ-ის რადიუსში არსებული თიხის საბადოებიდან (სინჯები S1 – S4) (ტაბ IV/1-2). კერამიკასთან შედარების მიზნით კვლევაში ასევე გამოვიყენეთ სინოპთან არსებული დემირჩისა (DM98.rc, DM99.rc, DM100.rc, DM101.rc და DM102.rc) და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში შესწავლილი ე.წ. კოლხური თიხის სინჯების (Cc1.rc და Cc2.rc)¹² ქიმიური ანალიზების შედეგები (Türkmen, 2003: 80-81) (ტაბ. IV/1).

ჩვენს კვლევაში გამოყენებული შლიფების პეტროგრაფიული ანალიზი შეასრულა სტატისის ავტორმა ლეუვენის უნივერსიტეტის (ბელგია) გეო-ინსტიტუტის ბაზაზე, ხოლო პლაზმური ოპტიკურ-ემისიური სპექტროსკოპიული ანალიზი (ICP-OES) კი ამავე ინსტიტუტში შეასრულა ბ.-მა ს. ლუიპარსმა. აღნიშნული ქიმიური ანალიზის პროცედურა შემდეგნაირად გამოიყურება: თითოეული სინჯი შრება 105°C-ზე 48 საათის განმავლობაში, რის შემდეგაც ისინი იფქვება როგორც ხელის ისე მექანიკური საფქვავით. მიღებულ ფხვნილს ურევენ ლითიუმის ბორატს (Li₂B₄O₇) შემდეგი პროპორციით: 0,1 გ:0,5 გ. მიღებული ნარევი მასა იყრება პატარა გრაფიტის კონტეინერში და 10 წუთით თავსდება ღუმელში 1000°C-ზე. ამის შემდეგ სინჯი იხსნება ± 50 მლ

12. აღნიშნული კვლევის ავტორს სამწუხაროდ არ აქვს მითითებული ე.წ. კოლხური თიხის სინჯების აღების ზუსტი ადგილმდებარეობები.

რაოდენობის აზოტმჟავას 3%-იან ხსნარში. მიღებული ნარევის ± 1 მლ ისევე იხსნება 9 მლ-ის რაოდენობის აზოტმჟავას 3%-იან ხსნარში, რაც გვაძლევს სპექტროსკოპით გასაზომი სინჯის საბოლოო სახეს. აღნიშნული ქიმიური ანალიტიკური მეთოდის აკურატულობა ზოგადად 1-დან 10%-მდე მერყეობს. მოსალოდნელი უზუსტობის მინიმუმამდე დასაყვანად კვლევაში გამოვიყენეთ 11 ეტალონური (PRI1, GBW 7411, BCS 269, BCS 267, NIST 610, NIST 612, BR (7-2-14), SO2 და GBW 7311) და 2 ცარიელი სინჯი¹³.

ქიმიური ანალიზების საშუალებით გაიზომა 11 ძირითადი (Al_2O_3 , CaO, Fe_2O_3 , MgO, Na_2O , MnO, P_2O_5 , SiO_2 , TiO, ZnO, K_2O) და 15 კვალოვანი ელემენტი (Ba, Cr, Cu, La, Nd, Ni, Sc, Sr, V, Y, Zr, As, Cr, Pb და Sn), საიდანაც ანალიზში გამოყენებულ იქნა 11 ძირითადი და 11 კვალოვანი ელემენტი. ანალიზიდან ამოვიღეთ ის 4 კვალოვანი ელემენტი (As, Cr, Pb და Sn), რომლებიც ანალიზატორმა სინჯების დიდ ნაწილში უზრალოდ ვერ დააფიქსირა.

რაც შეეხება უკვე გამოქვეყნებული მონაცემების სიზუსტეს, ზემოთხსენებულ დემირჩისა და ე.წ. კოლხური თიხების სინჯებში შემავალი MgO და P_2O_5 -ს აკურატულობა ძალიან დაბალი აღმოჩნდა, რაც შედარებითი ანალიზის დროს გავითვალისწინეთ.

პეტროგრაფიული კვლევა. „რომანიზებული“ სამზარეულო კერამიკის პეტროგრაფიულმა ანალიზმა თითქმის მთლიანად დაადასტურა მაკროსკოპული კვლევიდან გამოტანილი დასკვნები (იხ. ზემოთ). თუმცა ამავე დროს მოგვცა უფრო დეტალური ინფორმაცია კეცების შესახებ. 30 შესწავლილი შლიფი 6 სხვადასხვა მიკროსკოპულ კეცად დაიყო. აქედან 23 „რომანიზებული“ კერამიკის სინჯი ერთ ჯგუფში გაერთიანდა, რომელსაც პირობითად კეცი 1 ეწოდა (ტაბ. III). პეტროგრაფიულმა კვლევამ აჩვენა რომ მაკროსკოპული დაკვირვების შედეგად კეცი A-ს საეჭვო წარმომადგენელი, სინჯი GA14AR18 (მე-4 ტიპის ქვაბ-ქოთნის ნატეხი) და მახოს სამაროვანზე აღმოჩენილი ქოთნის ფრაგმენტი (GA14AR39) ორივე კეცი 2-ს ეკუთვნის. გონიო-აფსაროსის ციხის კერამიკული ღუმელის სანაგვე ორმოდან აღებული ორი სინჯი (GA14AR40 და GA14AR41), როგორც მოსალოდნელი იყო, ერთად დაჯგუფდა (კეცი 3). ხოლო დარჩენილი კეცი 4, 5 და 6-ს მხოლოდ თითო-თითო წარმომადგენელი ყავს, შესაბამისად: GA14AR19 (მე-4 ტიპის ქვაბ-ქოთნის ფრაგმენტი), GA14AR38 (დოქის ფრაგმენტი მახოს სამაროვნიდან) და უნიკალური ფორმის მქონე „რომანიზებული“ ჭურჭლის ფრაგმენტი (GA14AR21) (ტაბ. III, IV/1).

იდენტიფიცირებული ექვსი კეცის თავისებურებებს ქვემოთ განვიხილავთ. შესაბამისი მიკროფოტოები წარმოდგენილია ტაბ. V-ში.

კეცი 1 - თიხის მატრიცის წილია 55-60%,¹⁴ მინარევეების — 35-40%, ხოლო კეცში

13. ეტალონურ სინჯში აბსოლუტური სიზუსტითაა ცნობილი ყველა მასში შემავალი ელემენტის რაოდენობა და შესაბამისად ქიმიური გაზომვების მიხედვით შეიძლება შემოწმდეს თვითონ ქიმიური ანალიზატორის აკურატულობა. ცარიელი სინჯი კი წარმოადგენს კაფსულას, რომელშიც არავითარი სასინჯე მასალა არაა მოთავსებული და შესაბამისად ქიმიური ანალიზატორის აკურატულობის შემოწმების კიდევ ერთ გზას წარმოადგენს.

14. პეტროგრაფიული მეთოდოლოგიის სპეციფიკიდან გამომდინარე შლიფების აღწერისას გამოყენებული პროცენტული რაოდენობის აღმნიშვნელი ყველა სიდიდე წარმოადგენს კომპონენტის მიახლოებით შეფასებას და არა ზუსტი რაოდენობის გამოთვლას.

არსებული ფორების — 5-10%. თიხაში არსებული წვრილი ზომის ფრაქცია, რომლის დიდი ნაწილიც ნედლი თიხის ბუნებრივ მინარევ მასალას უნდა წარმოადგენდეს, შედგება კვარცის (2-4%), ფელზიტური ქანის (0,5-1,5%) და მაფიტური მინერალებისაგან (მათ შორის პიროქსენის) (1%-მდე). როგორც ჩანს თიხის გასამჭლეველად გამოყენებულია პიროქსენით (8-11%) და ვულკანური ქანის ნატეხებით (1,5-6%) მდიდარი ქვიშა, რომელიც ასევე შეიცავს ფელზიტური (1-3%) ქანის ნამტვრევებს, კვარცის (1,5-3%), ამფიბოლის (1,5%-მდე) და იშვიათად ფელდშპატის (1,5%-მდე) მარცვლებს. მინარევებს შორის ასევე გარკვევით ჩანს შავი ანიზოტროპული მარცვლები (2-3%) (სავარაუდოდ მაგნეტიტი). მათი ნაწილი თიხის ბუნებრივ ნაწილს წარმოადგენს, ხოლო ნაწილი გასამჭლეველი მასალას ეკუთვნის. თიხაში დაჟანგული თიხის კოლტების (4-6%) არსებობა რკინის შემცველობის მაჩვენებელია, ხოლო ზოგადად ძალიან მცირე რაოდენობის დაუჟანგავი, მომწვანო თიხის კოლტების (0,5-2%) აღმოჩენა იმაზე მიანიშნებს, რომ გამოწვის წინ მომზადებული ცომი კარგად მოზილეს.

კეცი 2 - თიხის მატრიცის წილია 55-60%, მინარევების — 36%, ხოლო კეცში არსებული ფორების — 5-10%. თიხა შეიცავს 6-7% წვრილი ზომის მინარევებს, რომელთა დიდი ნაწილიც თიხაში ბუნებრივი გზითაა მოხვედრილი. ესენია: კვარცი (2-3,5%), კვარცი და/ან ფელდშპატი (2-2,5%) და ფელზიტური ქანის ფრაგმენტები (1,5%). გასამჭლეველი მასალა კი შედგება: ვულკანური ქანის (6-7%), პიროქსენის (4-5%), ფელდშპატის (2-4%), კვარცის (2-3%) და ფელზიტური ქანის (1,5-3%) ნატეხებისაგან. კეცი 1-ის მსგავსად, შავი ანიზოტროპული მინარევების (3-4%) ერთი ნაწილი ბუნებრივად იჩენს თავს თიხაში, ხოლო მეორე ნაწილი ხელოვნურ დანამატს უნდა წარმოადგენდეს. დაჟანგული თიხის კოლტების რაოდენობაც კეცი 1-ის მსგავსია (4-5%).

კეცი 3 - თიხის მატრიცის წილი 60%-ია, მინარევების — 31,5%, ხოლო თიხაში არსებული ფორების — 20%. წვრილი ზომის მინარევების რაოდენობა 3,5%-ია (0,5-1,5% კვარცი, 0,5% პიროქსენი, 1% მაფიტური მინერალები და 0,5% ფელზიტური ქანის ნატეხები) და მათი დიდი ნაწილი თიხაში ბუნებრივად გვხვდება. გასამჭლეველი მასალა შედგება ვულკანური (10,5%) და ფელზიტური ქანის (2,5-4,5%) ნატეხებისაგან, მაგრამ ასევე შეიცავს კვარცს (1-2%), პიროქსენს (1%) და კვალოვანი სახით ამფიბოლსაც (<0,5%). შავი ანიზოტროპული მინარევების წილი სხვა კეცებთან შედარებით დაბალია (1-2%), ხოლო თიხაში დაჟანგული თიხის კოლტების რაოდენობა — 5-10%.¹⁵

კეცი 4 - თიხის მატრიცის წილია 60%, მინარევების — 36%, ხოლო თიხაში არსებული ფორების — 5%. წვრილი ზომის მინარევების რაოდენობა (რომლის ძირითადი ნაწილიც თიხაში ბუნებრივადაა მოხვედრილი) მსგავსია კეცი 1-სა და 2-ის და 7%-ს შეადგენს. ის შედგება კვარცის (3,5%), პიროქსენის (1%), ფელზიტური ქანის ფრაგმენტებისგან (1%), ფელდშპატის და/ან კვარცის (1%), იშვიათად ამფიბოლის (<0,5%) და ფელდშპატის (0,5%) მარცვლებისაგან. გასამჭლეველ მასალაში კი გვხვდება: ვულკანური (5%) და ფელზიტური ქანის (4%), პიროქსენისა (4%) და კვარცის (2%)

15. სინჯი GA14AR41-ს ეტყობა ძალიან მაღალ ტემპერატურასთან კონტაქტის კვალი, რის გამოც შეუძლებელია ობიექტურად მისი მინერალოგიის აღწერა. თუმცა კი ზოგადი თავისებურებებიდან გამომდინარე ვფიქრობთ რომ ისიც კეცი 3-ს უნდა ეკუთვნოდეს.

ფრაგმენტები. შავი ანიზოტროპული მინარეგების რაოდენობა 4%-ია, ხოლო დაჟანგული თიხის კოლტების დაბალი მაჩვენებელი (2,5%) აღნიშნული თიხის ნედლეულის განსხვავებულ ხასიათზე მიუთითებს.

კეცი 5 - თიხის მატრიცის წილი 55-60%-ია, მინარეგების — 35%, ხოლო თიხაში არსებული ფორების — 5-10%. აღნიშნული კეცი სხვა კეცებისაგან ყველაზე მეტი რაოდენობის დაჟანგული თიხის კოლტებით გამოირჩევა, რაც მასში არსებულ რკინის განსაკუთრებულ მაღალ შემცველობაზე მიუთითებს. კეცში წვრილი მინარეგების წილიც შედარებით მაღალია (10%), რაც ბუნებრივი მინარეგების უფრო მაღალ შემცველობასაც ნიშნავს. აღნიშნული წვრილი ფრაქცია შეიცავს: კვარცს (3%), ფელზიტური ქანის ფრაგმენტებს (1,5%), ფელდშპატს (1%), ფელდშპატს ან / და კვარცს (2,5%) და მაფიტური მინერალების მარცვლებს (1%). თიხა გამჭლევებულია ვულკანური (6,5%) და ფელზიტური ქანების ნატეხების (1,5%), ფელდშპატის (1,5%), პიროქსენისა (1,5%) და ცოტა რაოდენობის სერპენტინის (0,5%) შემცველი მასალით. წვრილი და საშუალო ზომის შავი ანიზოტროპული მინარეგების რაოდენობა 3%-ია.

კეცი 6 - თიხის მატრიცის წილი 60%-ა, მინარეგების — 33,5%, ხოლო თიხაში არსებული ფორების — 5%. წვრილი ზომის მინარეგების ფრაქცია (9%) სხვა კეცებთან შედარებით უნიკალურია და შეიცავს უფრო მეტი რაოდენობის მაფიტურ მინერალებს (3%), ფელდშპატს ან/და კვარცს (3%), კვარცს (2%), ფელზიტურ (1%) და მცირე რაოდენობით ვულკანური ქანის (0,5%) ნატეხებს. გასამჭლევებელი მასალა შედგება ვულკანური (5%), ფელზიტური (4%) და დანალექური წარმოშობის სილიკატური ქანის (2%), პიროქსენისა (2%) და კვარცის (2%) ნატეხებისაგან. აღნიშნული კეცი ასევე შეიცავს შავ ანიზოტროპულ მინარეგებს (3%), რომლის ნაწილიც თიხაში ბუნებრივად გვხვდება, ხოლო მეორე ნაწილი გასამჭლევებელ მასალას უნდა ეკუთვნოდეს. დაჟანგული თიხის კოლტების რაოდენობა 3%-ია.

იდენტიფიცირებული კეცების ოპტიკურ აქტივობაზე დაკვირვებით შევძელით მიახლოებით გაგვერკვია გამონვის ტემპერატურა. კეცი 1, 2, 4, 5 და 6-ის თიხის მატრიცებს საშუალო - ძლიერი პლეოქროიზმი ახასიათებს, რაც მიაწინებს 800-850 °C-ზე დაბალი ექვივალენტური გამონვის ტემპერატურის გამოყენებაზე.¹⁶ კეცი 3-ის თიხის მატრიცის ოპტიკური აქტივობა კი ძალიან სუსტი ან არარსებელია, რაც მიუთითებს GA14AR40 და GA14AR41 სინჯების 800-850 °C-თან ახლოს მდგომ ექვივალენტური გამონვის ტემპერატურაზე, ან მასზე უფრო დაბალი ტემპერატურის ზემოქმედებაზე უფრო ხანგრძლივი დროის მანძილზე (Quinn, 2013: 190-191). სინჯების კონტექსტიდან გამომდინარე (წუნები) ორივე შესაძლებლობა ლოგიკურია.

ქიმიური ანალიზი. „რომანიზებული“ სამზარეულო კერამიკის ქიმიური ანალიზის შედეგები წარმოდგენილია ტაბ. VI და VII-ში, ხოლო შესადარებელი მასალისა კი ტაბ. VIII/1-2-ში. „სინჯებში 11 ოქსიდის პროცენტული შემცველობა გამოსახულია მასურ წილებში (წტ%), ხოლო კვალოვანი ელემენტების კი - პპმ-ში.¹⁷

გამომწვარი კერამიკისთვის SiO₂, Fe₂O₃, K₂O და MgO აღიარებულია ისეთ ელემენტებად.

16. ექვივალენტური გამონვის ტემპერატურა აღნიშნავს იმ სითბოს რაოდენობას რომელიც საჭიროა იმისათვის რომ ჭურჭელმა ერთ საათში მოცემულ (გამომწვარ) მდგომარეობამდე მიაღწიოს (Quinn, 2013: 190-191).

17. ppm - რაოდენობითი მეტრული სისტემის მიხედვით ერთი მემილიონედი ნაწილი.

მენტებად, რომლებიც სხვა ელემენტებისაგან განსხვავებით წარმატებით გამოიყენება სხვადასხვა წარმომავლობის მქონე თიხის ნედლეულების ერთმანეთისგან გასასხვავებლად (Rice 1987, 420). ამას გარდა K_2O და MgO ასევე გვხვდება პიროქსენსა და მაფიტურ თუ ულტრამაფიტური ქანის ნატეხებში, ზუსტად იმ ტიპის მინარევებში, რომლებსაც ასე მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავთ ზემოთ იდენტიფიცირებული კეცების უმრავლესობაში. აქედან გამომდინარე აღნიშნული ელემენტების გამოყენებით გრაფიკების აგება ერთ-ერთი საუკეთესო გზა უნდა იყოს იმისათვის რომ „რომანიზებული“, შესადარებელი კერამიკისა და თიხის სინჯებს შორის ქიმიური განსხვავებების დაჭერა შევძლოთ და ეს განსხვავებები დაუკავშიროთ თიხის საბადოებს. ქიმიური ანალიზის შედეგების უფრო ნათლად წარმოსაჩინად გრაფიკებიდან ამოვიღეთ სინჯი GA14AR41 (კეცი 3), რომელიც როგორც ზემოთ აღინიშნა, ზედმეტად გამომწვარი იყო, შესაბამისად დაკარგული ქონდა მისი თავდაპირველი მინერალოგიური შემადგენლობის დიდი ნაწილი და ამიტომ ანალიზის პროცესს უფრო შეუშლიდა ხელს.

ქიმიური ანალიზის ძირითადი შედეგები თანხვედრაში მოვიდა პეტროგრაფიული კვლევის შედეგებთან: თითქმის ყველა ის სინჯი რომლებიც მიკროსკოპის საშუალებით კეცი 1-ს მივაკუთვნეთ, და მე-6 და მე-9 ტიპის ჭურჭლების მხოლოდ ქიმიურად შესწავლილი სინჯები, გრაფიკზე ერთ გროვად დაჯგუფდა. ეს განსაკუთრებით კარგად ჩანს K_2O -ს და MgO -ს გრაფიკზე (ტაბ. VI/1). ამას გარდა ქიმიურმა ანალიზმა საშუალება მოგვცა პეტროგრაფიული კლასიფიკაცია კიდევ უფრო დაგვეზუსტებინა (ტაბ. III). კერძოდ აღმოჩნდა რომ სინჯები GA14AR35 და GA14AR20 ტიპიური კეცი 1-ის შემადგენლობისაგან განსხვავდება. აქედან მეორეს განსხვავებულობა სავარაუდოდ მოჭარბებული რაოდენობის პიროქსენის შემცველობას უნდა უკავშირდებოდეს, როგორც ეს შლიფში კარგად გამოჩნდა (ტაბ. VI/2). თუმცა როგორც კვალოვანი ელემენტები Zr და Sr გვიჩვენებენ, შესაძლოა აქ კეცი 1-სგან განსხვავებული თიხის მასალის გამოყენებასაც ჰქონოდა ადგილი (ტაბ. VI/1) და ამ შემთხვევაში აღნიშნული ჭურჭელი მე-7 ტიპის ერთგვარი მინაბადი შეიძლებოდა ყოფილიყო განსხვავებულ თიხაში. რაც შეეხება GA14AR35-ს, მაკროსკოპული და ქიმიური მონაცემების შეჯერების შედეგად აშკარაა რომ აქ საქმე გვაქვს კეცი 1-სგან განსხვავებულ კეცთან (ტაბ. III).

კვლევის ამ ეტაპზე ვერ გამოიკვეთა იდენტიფიცირებული კეცების წარმომადგენელ სინჯებსა და შესადარებელ თიხებს შორის დამაჯერებელი კავშირი. კეცები 2-6-ის შემთხვევაში წარმომავლობის ვერ განსაზღვრა სინჯების სტატისტიკურად ძალიან დაბალმა რაოდენობამაც განაპირობა. დარწმუნებით მხოლოდ ე. წ. კოლხური თიხის სინჯების გამორიცხვა შევძელით, რომლებიც მათი რადიკალურად განსხვავებული შემადგენლობის გამო ვერცერთ კერამიკულ კეცთან ვერ მოვიდნენ თანხვედრაში (ტაბ. VI/1). რაც შეეხება დემირჩისა და გონიოს ციხის გარშემო აღებულ ოთხ თიხის სინჯს, უნდა აღინიშნოს რომ უფრო დამაჯერებელი დასკვნების გასაკეთებლად სასურველი იქნებოდა მათი მაგ. ექსპერიმენტულად გამომწვარი ფორმით კერამიკასთან შედარება.

შედეგების განხილვა და დასკვნები. „რომანიზებული“ სამზარეულო კერა-

მიკის პირველი არქეომეტრიული კვლევის საფუძველზე, რომელიც აერთიანებდა ტიპოლოგიურ, მაკროსკოპულ და მიკროსკოპული ანალიზის მეთოდებს, შევძელით 83 ფრაგმენტისაგან შემდგარ კოლექციაში 4 სხვადასხვა მიკროსკოპული კეცის გამოყოფა: კეცი 1, 2, 4 და 6.

კეცი 1, რომელიც საკმაოდ მაღალი სიზუსტით ემთხვევა მაკროსკოპულ კეცი A-ს, დომინანტური პოზიცია უკავია. მისი თიხა გამჭლევებულია პიროქსენით მდიდარი ქვიშით, რომელიც ასევე შეიცავს ვულკანური ქანისა და სხვა მინერალების ფრაგმენტებს. ამგვარად მომზადებული ცომი როგორც ჩანს კარგადაა მოზეილილი და გამომწვარია ექვივალენტურ ტემპერატურაზე რომელიც 800-850 °C-ზე დაბალი უნდა ყოფილიყო. გამოწვა ძირითადად ოქსიდაციის პირობებში, ვენტილირებულ ლუმელში მიმდინარეობდა. „იქიდან გამომდინარე რომ აღნიშნულ კეცში ორგანული მასალის მნიშვნელოვანი შემცველობა არ დაფიქსირდა, განატეხში არსებული ნაცრისფერი გულები არასაკმარის გამოწვაზე უნდა მიუთითებდეს (ტაბ. II.2 ზედა მარჯვენა სურათი), ხოლო სქელი ნაცრისფერგულიანი განატეხები თხელი ღია ფერის კიდეებით დახურულ ლუმელში (რედუქციის პროცესი) გამოწვაზე მიუთითებს (ტაბ. II.2 ქვედა მარჯვენა სურათი), რის შემდეგადაც ლუმელს ხსნიდნენ და მასში ჰაერს უშვებდნენ.

აღნიშნული კეცი გამოყენებულია 1-ი, მე-2, მე-3, მე-6, მე-7, მე-8 და მე-9 ტიპის ჭურჭლების დასამზადებლად. რაც შეეხება მე-4 ტიპს, როგორც ჩანს ის მხოლოდ კეცი 2 და 4-ის გამოყენებითაა დამზადებული (სინჯები GA14AR18 და GA14AR19), ხოლო უნიკალური ფორმა N1 (GA14AR21) — კეცი 6-ის გამოყენებით. კეცი 2-ისათვის გამოყენებული თიხა შესაძლოა ასევე გამოყენებული ყოფილიყო მახოს სამაროვანზე აღმოჩენილი ქოთნის (GA14AR39) დასამზადებლადაც, თუმცა აღნიშნული ჭურჭლისა და GA14AR18-ს შორის არადაამაჯერებელი ქიმიური კავშირისა (ტაბ. VI/1) და სინჯების მცირე რაოდენობიდან გამომდინარე (ტაბ. III, IV/1) ამის მტკიცება ამ ეტაპზე არ შეგვიძლია.

კეცები 3 და 5 არ უკავშირდება „რომანიზებული“ სამზარეულო კერამიკის წარმოებას. კეცი 5-ის ცომი გამოყენებულია მახოს სამაროვანზე აღმოჩენილი დოქის (GA14AR38) დასამზადებლად და უნიკალური, რკინით განსაკუთრებით მდიდარი თიხისგანაა მომზადებული.

დასკვნის სახით შეგვიძლია ვთქვათ რომ „რომანიზებული“ სამზარეულო კერამიკის წარმომავლობის საკითხი ჯერ-ჯერობით ისევ ღიად რჩება. თუმცა შესაძლო სანდლეულე მასალების სიიდან დანამდვილებით შეგვიძლია გამოვრიცხოთ ე.წ. კოლხური თიხა (Türkmen, 2003: 80-81). ზოგადად, ხელთ არსებული პირველი მონაცემების მიხედვით ჯერჯერობით შეუძლებელია ექვს იდენტიფიცირებულ კეცსა და შესწავლილი თიხის სინჯებს შორის დამაჯერებელი კავშირების დადგენა (ტაბ. VI/1). „რომანიზებულ“ კერამიკას რაც შეეხება, ეს დასკვნა შეიძლება იმის მანიშნებელიც იყოს რომ აღნიშნული ტიპის კერამიკის საწარმოო ცენტრი თუ ცენტრები ჭოროხის შესართავის გარეთ უნდა ვეძებოთ. ავტორი იმედოვნებს რომ პონტოსპირეთში სამომავლო არქეოლოგიური სამუშაოები და ადგილობრივი კერამიკის არქეომეტრიული კვლევა „რომანიზებული“ სამზარეულო კერამიკის წარმომავლობის განსაზღვრის კუთხით უფრო მყარ არგუმენტებს მოგვცემს.

ლიტერატურა

1. **ებრალიძე, 2005:** - ებრალიძე ტ., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო გვიან-ე-ლინისტურ და რომაულ ხანაში (სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობანი იმ-პორტული კერამიკის მიხედვით)// გონიო-აფსაროსი VI, ბათუმი
2. **კახიძე, 2004:** - კახიძე ა, მამულაძე შ., სამხრეთ კარიბჭისა და აბანოთუბნის ტერიტორიაზე 1995-1999 წლებში წარმოებული კვლევა-ძიების უმთავრესი შედეგები// გონიო-აფსაროსი IV, 4-107, ბათუმი
3. **კახიძე, 2016:** - კახიძე ა, მამულაძე შ., აჭარის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი.
4. **კახიძე..., 2006:** - კახიძე ა, მამულაძე შ, ებრალიძე ტ, შალიკაძე თ., გონიო-აფ-საროსის ციხის სამხრეთ-დასავლეთ მონაკვეთში 2006 წელს წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების ძირითადი შედეგები (გათხრების ანგარიში)
5. **კახიძე..., 2007:** - კახიძე ა, მამულაძე შ, ებრალიძე ტ, მინდორაშვილი დ, შა-ლიკაძე თ., გონიო-აფსაროსის ციხის სამხრეთ-დასავლეთ მონაკვეთში 2007 წელს წარმოებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები (გათხრების ანგარიში)
6. **ლორთქიფანიძე., 2002:** - ლორთქიფანიძე გ, ნონეშვილი ა., გონიო-აფსარო-სის კასტელის 2 კოშკის გათხრების ძირითადი შედეგები// გონიო-აფსაროსი III, 168-183, ბათუმი
7. **ციხის სამხრეთ-დასავლეთ..., 2005:** - ციხის სამხრეთ-დასავლეთ მონაკვეთ-ში 2005 წელს წარმოებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები (გა-თხრების ანგარიში)
8. **ხალვაში, 2002ა:** - ხალვაში მ., კერამიკული ტარა გონიო-აფსაროსიდან// გონიო-აფსაროსი II, ბათუმი
9. **ხალვაში, 2002ბ:** ხალვაში მ., გონიო-აფსაროსის შიდაციხის ცენტრალური ნაწილის არქეოლოგიური გათხრების შედეგები// გონიო-აფსაროსი III, 134-167. ბათუმი
10. **ჯაფარიძე, 2002:** - ჯაფარიძე ვ., არქეოლოგიური სამუშაოები აფსაროსის ზღუდის სამხრეთის მონაკვეთში (სექტ. შჭ-IX)//გონიო-აფსაროსი III, 184-206. ბათუმი
11. **Braekmans, 2011:** - Braekmans D., The Archaic, Classical and Hellenistic ce-ramics in the later territory of Sagalassos and Düzen tepe: the petrographic and geochemical evidence, PhD diss. KU Leuven

12. **Magness, 2005:** - Magness J., The Roman legionary pottery' in B. Arubas and H. Godfus (eds.) Excavations on the site of the Jerusalem International Convention Centre (Binyanei Ha'uma): a settlement of the Late First to Second Temple Period, the tenth legion's kilnworks, and a Byzantine monastic complex – The pottery and other small finds. Portsmouth, R.I., 69-191
13. **Quinn, 2013:** - Quinn P.A., Ceramic petrography. The interpretation of archaeological pottery & related artefacts in thin section// Archaeopress, Oxford
14. **Rice, 1987:** - Rice M., Pottery analysis: a source book
15. **Robinson, 1959:** - Robinson H.S., Pottery of the Roman period, The Athenian Agora Vol. 5: The American School of Classical Studies at Athens, 42, pl. 7.
16. **Rye, 1981:** - Rye O., Pottery technology: principles and reconstruction (Manuals on archaeology), Washington: Taraxacum
17. **Türkmen, 2003:** - Türkmen I.R., Chemical characterization and provenance studies of archaeological samples (a thesis submitted to the Department of Chemistry and the Institute of Engineering and Sciences of Bilkent University in partial fulfilment of the requirements for the degree of Master of Science).

**MAIN FORMS OF “ROMANIZED” KITCHEN POTTERY FROM THE
CASTELLUM OF APSAROS: AN ARCHAEOOMETRIC ANALYSIS**

Summary

The “Romanized” kitchen pottery represents an intriguing category of the Roman material culture from the castellum of Apsaros (South-western Georgia): it is morphologically not connected with local Colchian pre-Roman plain wares and is dominated by vessels made in a distinctive pyroxene-rich fabric (macroscopic Fabric A). In order to shed light on the technology and provenance issues of this type of ceramics, the fragments of the most common and published forms discovered before 2013 were collected (n=83) and 25 representative samples were picked from this collection for petrographic and chemical analytical (ICP-OES) characterization. Besides, the author also analyzed 14 samples of the “Romanized” kitchen pottery only with the ICP-OES method. Comparative material necessary for provenancing consisted of: 1. five ceramic fragments (among them waste pit material from the ceramic workshop inside the fort), which were analyzed by the same techniques and 2. the chemical data of the clay samples from the immediate surroundings of Apsaros, Western Georgia and Demirci (Southern Black sea coast). Six different petrographic fabrics were identified within the studied 30 thin sections (Fabrics 1 to 6), although 23 of them, all representing “Romanized” vessel fragments, belong to one and the same fabric (Fabric 1) and almost entirely coincide with the macroscopically identified dominant pyroxene-rich Fabric A. Chemical analysis suggested similar patterns: the majority of the “Romanized” kitchen pottery samples group together to form a clear cluster. It becomes therefore clear that the macroscopic, petrographic and chemical classifications practically coincide with one another and demonstrate the distinctiveness of the pyroxene-rich fabric. Concerning the provenancing, at this stage of research it seems almost impossible to argue for a convincing link between the “Romanized” kitchen pottery and comparative ceramic and raw clay materials. The only accomplishment in this direction remains the exclusion of a single provenance area from the list.

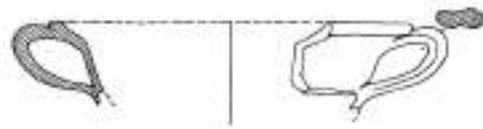
ტაბულაბის აღწერილობა

- I** – „რომანიზებული“ სამზარეულო კერამიკის ძირითადი ტიპები (2013 წლამდე აღმოჩენილი მასალების მიხედვით) (5 სმ-იანი მასშტაბი ეკუთვნის მე-7 ტიპის პირველ და მეორე ვარიანტებს. 10 სმ-იანი მასშტაბი-დანარჩენ ფორმებს) (გრაფიკა: გ. დუმბაძე და ა. როგავა).
- II/1** – კოლექციის სტატისტიკა 10 ტიპის (ტ1-ტ10) და უნიკალური ფორმებისთვის („უნ. ფ“), კეცების (A – L) მიხედვით.
- II/2** – კეცი A-ს სხვადასხვანაირად გამომწვარი ცალები (სურათები: ბ. ვერმეულენი და ი. ახვლედიანი).
- III** – „რომანიზებული“ სამზარეულო კერამიკის სინჯების სია. მწვანედ აღნიშნული სინჯები შესწავლილ იქნა პეტროგრაფიული და ქიმიური მეთოდით, ხოლო თეთრად აღნიშნული-მხოლოდ ქიმიური ანალიზის საშუალებით.
- IV/1** – შესადარებელი კერამიკისა და თიხის სინჯების სია. მწვანედ აღნიშნული სინჯები შესწავლილ იქნა პეტროგრაფიული და ქიმიური მეთოდით, ხოლო თეთრად აღნიშნული- მხოლოდ ქიმიური ანალიზის საშუალებით.
- IV/2** – აფსაროსის ციხის გარშემო აღებული თიხის სინჯებისა (S1-S4) და მახოს რომაული სამაროვნის მიახლოებითი ადგილმდებარეობა.
- V** – მიკროსკოპული კეცები ერთ ნიკოლში (მარცხენა სურათების რიგი) და ჯვარედინ ნიკოლში (მარჯვენა სურათების რიგი) (ფოტოები: ა. როგავა).
- VI/1** – ძირითადი (SiO_2 , Fe_2O_3 , K_2O , MgO) და კვალოვანი ელემენტების (Zr და Sr) გრაფიკები ყველა კერამიკული და თიხის სინჯებისათვის (გარდა სინჯი GA14AR41). ნომრებით შემოკლებულად აღნიშნულია განსხვავებული ქიმიური შემცველობის სინჯები.
- VI/2** – სინჯი GA14AR20 ერთ ნიკოლში (მარჯვნივ) და ჯვარედინ ნიკოლში (მარცხნივ) (ფოტო: ა. როგავა).
- VII** – „რომანიზებული“ სამზარეულო კერამიკის სინჯებში გაზომილი ძირითადი ელემენტები.
- VIII** – „რომანიზებული“ სამზარეულო კერამიკის სინჯებში გაზომილი კვალოვანი ელემენტები.
- IX/1** – შესადარებელი მასალის სინჯებში გაზომილი ძირითადი ელემენტები.
- XI/2** – შესადარებელი მასალის სინჯებში გაზომილი კვალოვანი ელემენტები.

I

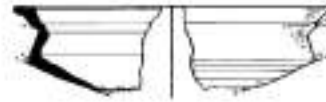
ტიპი 1

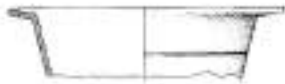
ტიპი 2

ტიპი 3

ტიპი 4

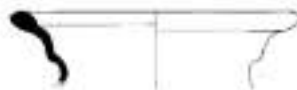
ტიპი 5

ტიპი 6

ტიპი 7

ტიპი 7, ვარიანტი 1

ტიპი 8

ტიპი 7, ვარიანტი 2

5 cm

5 cm ტიპი 9

ტიპი 10

10 cm

II

	ტ 1	ტ	ტ 3	ტ 4	ტ 5	ტ 6	ტ 7	ტ 8	ტ 9	ტ 10	უბ. ფ.	ჯამი
A	13	4	11			4	21	2	4	3	2	64
A(?)				1				1			1	3
B					1						1	2
C											1	1
D				1								1
E					1					1	1	3
F										1		1
G											3	3
H											1	1
I											1	1
J											1	1
K											1	1
L											1	1
ჯამი	13	4	11	2	2	4	21	3	4	5	14	83

1

2

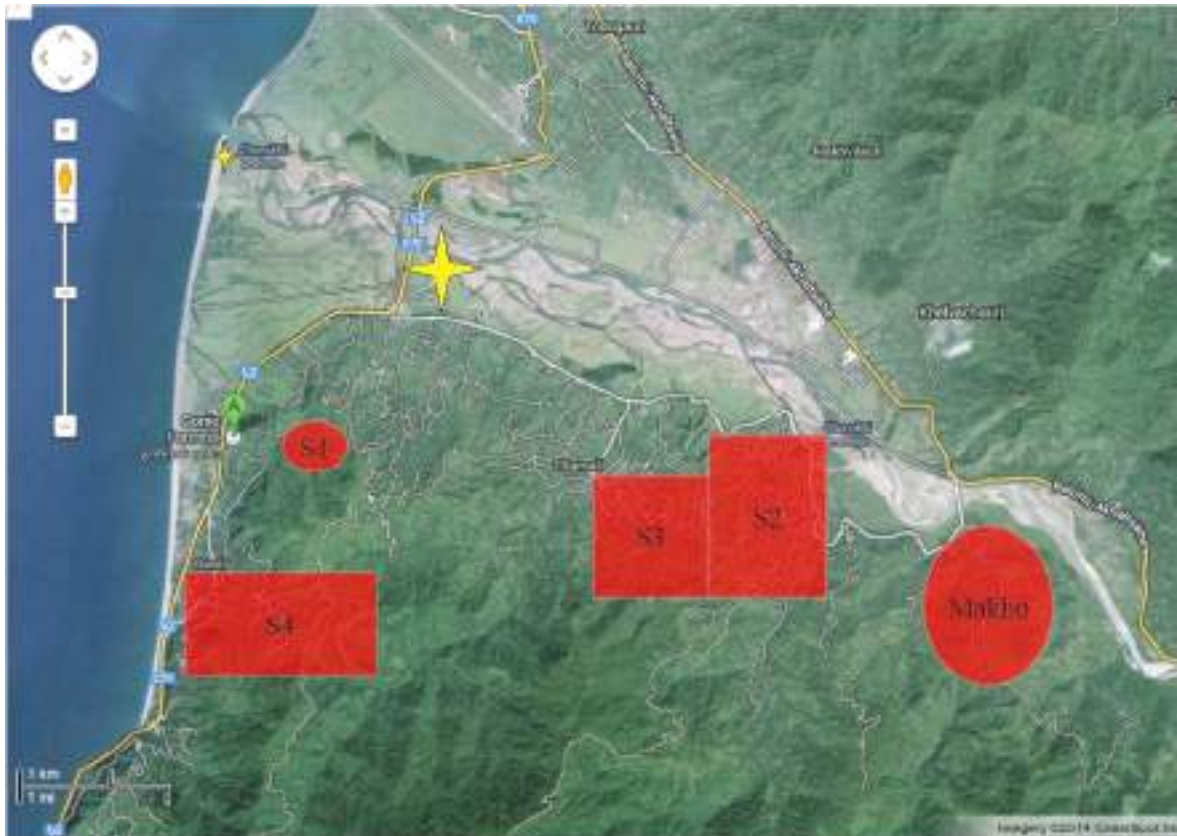
III

სინჯის ნომ.	ნივთის საფონდო ნომერი	ტიპოლოგია	მაკრ. კეცი	მიკრ. კეცი
GA14AR01	გ. ა. SW VI, 6222 [1]	ტიპი 1	A	
GA14AR02	გ. ა. 1999, [...], 5626	ტიპი 1	A	1
GA14AR03	გ. ა. 2007, SW XII, 316, C3	ტიპი 3	A	
GA14AR04	გ. ა. 1996, [...], 2096	ტიპი 1	A	1
GA14AR05	გ. ა. 2000, SW VI, 6222 [3]	ტიპი 7, ვარიანტი 1	A	
GA14AR06	გ. ა. 2008, SW XII, 87, C5	ტიპი 9	A	
GA14AR07	გ. ა. 2000, SW IX, 236	ტიპი 1	A	1
GA14AR08	გ. ა. 2008, SW XII, 16, C4	ტიპი 1	A	
GA14AR09	გ. ა. 2008, SW XII, 147, C5	ტიპი 1	A	1
GA14AR10	გ. ა. 2008, SW IX, 29, C4	ტიპი 7, ვარიანტი 2	A	
GA14AR11	გ. ა. 1999, (...), 1980	ტიპი 1	A	1
GA14AR12	გ. ა. 2000, SW IX, 588	ტიპი 1	A	1
GA14AR13	გ. ა. 2008, SW IX, 36, C4	ტიპი 3	A	
GA14AR14	გ. ა. 1996, SW IX, 3447	ტიპი 2	A	1
GA14AR15	გ. ა. 2007, SW V, 33	ტიპი 1	A	1
GA14AR16	გ. ა. 1998, NW I, 125	ტიპი 1	A	1
GA14AR17	გ. ა. 1998, SW IX, 3945	ტიპი 3	A	1
GA14AR18	გ. ა. 2005, SW IX, 36	ტიპი 4	A(?)	2
GA14AR19	გ. ა. 2007, SW XII, 17, C2	ტიპი 4	D	4
GA14AR20	გ. ა. 2000, SW VI, 6222 [2]	ტიპი 1	A	1
GA14AR22	გ. ა. 1999, (...), 1874 (1)	ტიპი 3	A	1
GA14AR23	გ. ა. 2011, SW IX, 277	ტიპი 7	A	1
GA14AR24	გ. ა. 2008, SW XII, 96, C5	ტიპი 7	A	
GA14AR25	გ. ა. 2012, SW IX, 438	ტიპი 7	A	1
GA14AR26	გ. ა. 2002, SW XIII, 500	ტიპი 7	A	1
GA14AR27	გ. ა. 1998, (...), 4072 (1)	ტიპი 7	A	1
GA14AR28	გ. ა. 2000, SW VI, 6244	ტიპი 7	A	1
GA14AR29	გ. ა. 2006, SW XII, 491	ტიპი 7, ვარიანტი 1	A	1
GA14AR30	გ. ა. 2007, SW IX, 92, C2	ტიპი 7	A	
GA14AR31	გ. ა. 1995, SW VI(4), 907	ტიპი 7	A	1
GA14AR32	გ. ა. 1998, SW VI, 5239	ტიპი 7	A	1
GA14AR33	გ. ა. 1998, SW III, 4062	ტიპი 7	A	1
GA14AR34	გ. ა. 2008, SW IX, 28, C4	ტიპი 9	A	
GA14AR35	გ. ა. 2007, SW XII, 318, C3	ტიპი 8	A(?)	
GA14AR36	გ. ა. 2000, SW XIII, 102	ტიპი 8	A	1
GA14AR37	გ. ა. 2008, SW XII, 17, C4	ტიპი 7	A	1
GA14AR42	გ. ა. 2000, SW IX, 61	ტიპი 6	A	
GA14AR43	გ. ა. 2008, SW IX, 60, C4 - C5	ტიპი 6	A	
GA14AR44	გ. ა. 2007, SW IX, 109, C5	ტიპი 6	A	

IV

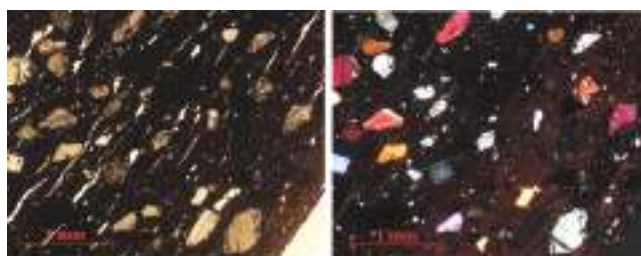
სინჯის ნომერი	ნივთის საფონდო ნომერი	ტიპოლოგია	მაკრ. კეცი	მიკრ. კეცი
GA14AR21	გ. ა. 2000, SW IX, 424	უნიკალური ფორმა N1	C	6
GA14AR38	მ. 2013, S6, 5	დოქის ფრაგმენტი	M	5
GA14AR39	მ. 2013, S6, 7	ქოთნის ფრაგმენტი	N	2
GA14AR40	-	დეფორმირებული კერამიკული ნუნი ზედ მიკრული თიხის გუნდით	O	3
GA14AR41	-	დეფორმირებული კერამიკული ნუნი	O(?)	3
S1	-	თიხის სინჯი	-	-
S2	-	თიხის სინჯი	-	-
S3	-	თიხის სინჯი	-	-
S4	-	თიხის სინჯი	-	-

1

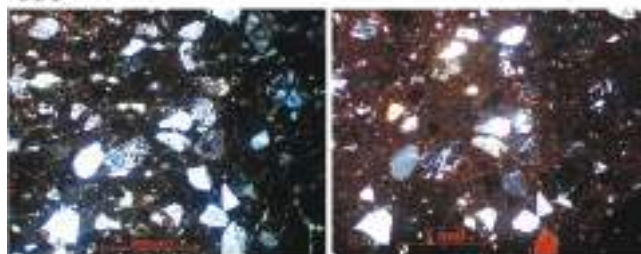

2

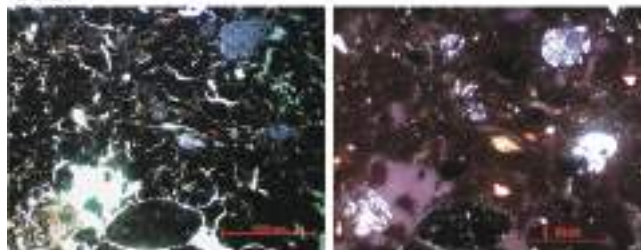
V

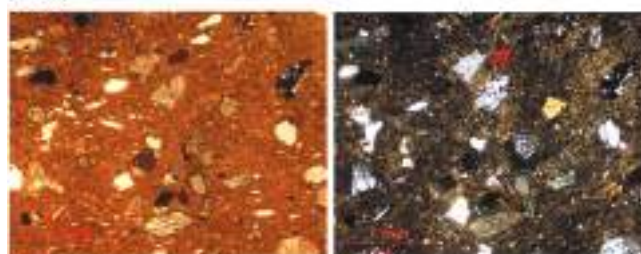
3060 1

3060 2

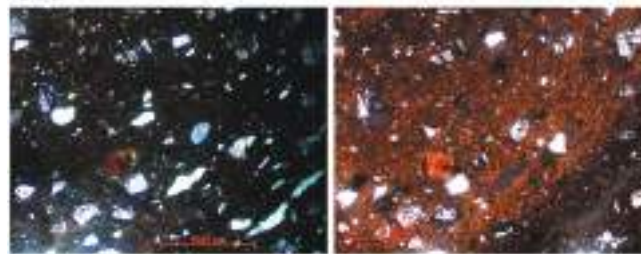
3060 3

3060 4

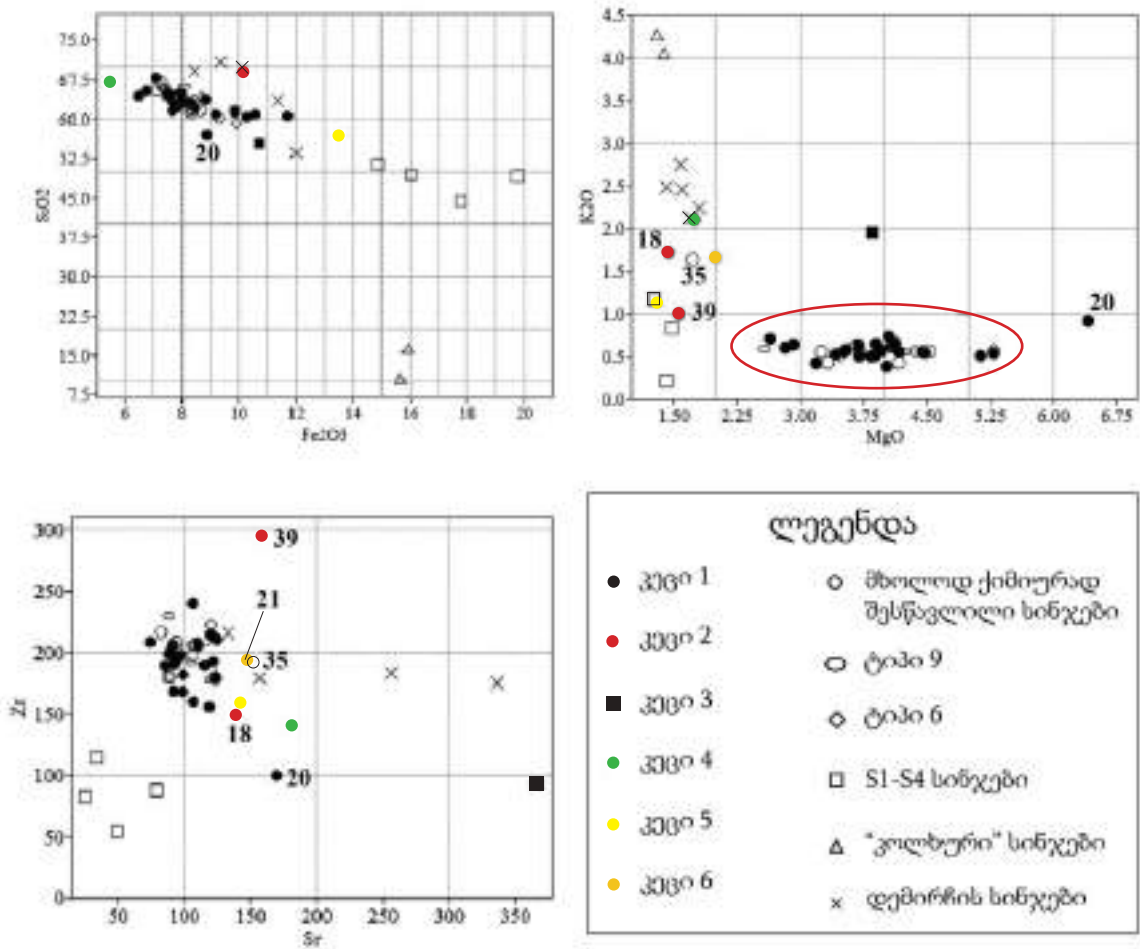

3060 5

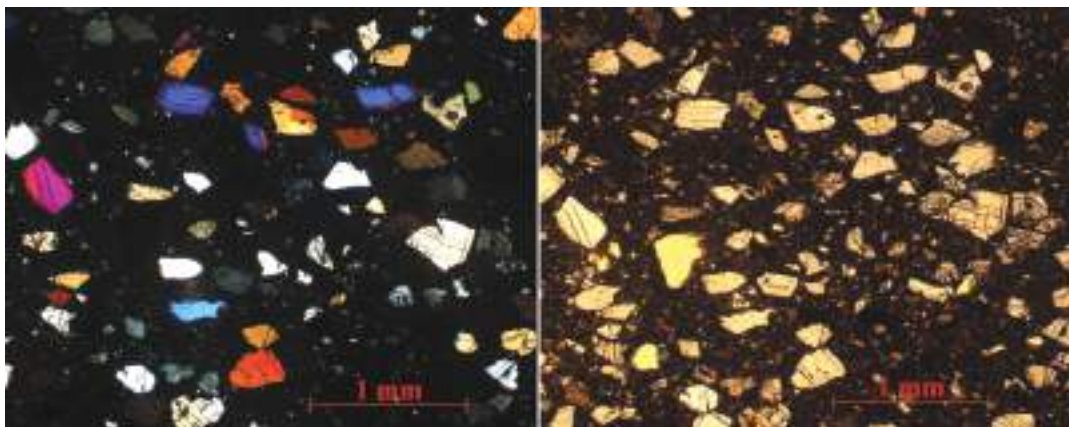

3060 6

VI

1

2

VII

სინჯის ნომერი	Al ₂ O ₃	CaO	Fe ₂ O ₃	K ₂ O	MgO	MnO	Na ₂ O	P ₂ O ₅	SiO ₂	TiO ₂	ZnO
GA14AR01	16.85	5.6	8.25	0.43	4.17	0.07	0.34	1.14	61.58	1.4	0.01
GA14AR02	16.34	5.47	7.96	0.5	3.84	0.05	0.3	0.75	63.21	1.4	0.08
GA14AR03	15.39	5.33	7.11	0.57	3.92	0.05	0.35	0.24	65.52	1.36	0.01
GA14AR04	16.13	5.24	6.48	0.56	3.52	0.06	0.3	1.71	64.42	1.37	0.01
GA14AR05	17.88	4.51	8.33	0.43	3.33	0.04	0.27	1.66	61.89	1.47	0.01
GA14AR06	15.33	5.78	9.86	0.56	4.25	0.05	0.25	0.34	62.07	1.36	0.01
GA14AR07	16.14	5.19	7.81	0.56	4.17	0.05	0.32	0.08	64.14	1.37	0.01
GA14AR08	17.87	4.14	8.39	0.56	3.25	0.04	0.29	0.34	63.54	1.4	0.01
GA14AR09	17.46	4.74	8.06	0.64	3.69	0.05	0.32	0.27	63.33	1.27	0.01
GA14AR10	15.37	4.23	7.3	0.52	3.47	0.05	0.27	0.18	67.02	1.43	0.01
GA14AR11	17.06	4.89	9.18	0.42	3.19	0.05	0.39	2.4	60.85	1.38	0.01
GA14AR12	14.64	5.35	7.96	0.65	4.13	0.05	0.58	0.12	64.94	1.41	0.01
GA14AR13	16.61	5.83	8.65	0.57	4.53	0.05	0.29	0.25	61.7	1.33	0.01
GA14AR14	16.57	4.61	11.71	0.51	3.88	0.06	0.32	0.12	60.53	1.47	0.01
GA14AR15	17.97	3.42	7.98	0.71	2.64	0.05	0.42	0.53	64.73	1.39	0.01
GA14AR16	18.23	4.01	10.57	0.53	3.42	0.04	0.37	0.35	60.86	1.46	0.01
GA14AR17	16.94	5.12	9.85	0.65	3.9	0.06	0.38	0.19	61.33	1.39	0.01
GA14AR18	21.05	2.09	8.35	1.72	1.44	0.05	0.81	1.06	62.34	0.94	0.01
GA14AR19	19.36	1.94	5.49	2.1	1.75	0.04	0.76	0.45	67.12	0.85	0.01
GA14AR20	14.2	8.53	8.87	0.92	6.41	0.11	1.16	1.56	56.97	1.04	0.01
GA14AR22	15.84	4.88	7.51	0.57	3.96	0.05	0.43	0.11	65.12	1.36	0.01
GA14AR23	16.03	3.56	7.09	0.61	2.82	0.04	0.33	0.04	67.91	1.42	0.01
GA14AR24	15.92	4.72	7.44	0.55	3.71	0.04	0.31	0.12	65.68	1.34	0.01
GA14AR25	14.86	7.31	7.68	0.51	5.14	0.06	0.36	0.95	61.66	1.28	0.01
GA14AR26	15.86	5.76	10.27	0.74	4.05	0.08	0.87	0.64	60.36	1.17	0.01
GA14AR27	17.07	4.87	8.3	0.39	4.02	0.05	0.24	0.31	63.16	1.43	0.01
GA14AR28	15.65	5.42	7.62	0.62	4.09	0.05	0.4	0.08	64.67	1.23	0.01
GA14AR29	17.79	3.59	8.83	0.64	2.92	0.04	0.4	0.42	63.76	1.45	0.01
GA14AR30	19.18	4.77	8.3	0.51	3.7	0.06	0.27	0.71	61	1.34	0.01
GA14AR31	15.43	6.64	7.82	0.54	5.29	0.06	0.56	0.13	62.14	1.22	0.01
GA14AR32	16.92	5.35	8.47	0.55	4.47	0.06	0.44	0.2	62.06	1.3	0.01
GA14AR33	16.06	5.6	7.64	0.56	4.45	0.05	0.26	0.16	63.63	1.41	0.01
GA14AR34	17.49	3.01	8.09	0.59	2.57	0.04	0.23	0.1	66.25	1.47	0.01
GA14AR35	22	1.2	9.31	1.64	1.72	0.13	0.7	1.42	60.16	1.53	0.01
GA14AR36	17.33	4.59	7.47	0.58	3.54	0.04	0.34	0.19	64.48	1.27	0.01
GA14AR37	16.01	4.95	6.76	0.51	3.7	0.04	0.28	0.68	65.5	1.4	0.01
GA14AR42	14.35	5.46	8.7	0.56	4.36	0.07	0.36	0.29	64.16	1.48	0.01
GA14AR43	16.41	6.77	9.9	0.58	5.29	0.06	0.33	0.12	59.12	1.21	0.01
GA14AR44	15.57	4.82	7.32	0.63	3.64	0.05	0.34	0.1	65.99	1.37	0.01

VIII

სინჯვის ნომერი	Ba	Cr	Cu	La	Nd	Ni	Sc	Sr	V	Y	Zr
GA14AR01	203.9	597.9	56.9	33	127.1	78.3	36.6	89.5	132.2	25.4	180
GA14AR02	183.2	563.3	55.5	32.3	121.1	74.2	29.8	98.9	144.4	25.2	181.7
GA14AR03	157.6	557.5	27.9	32.4	131.7	83.6	33.4	107.4	127.2	25.3	206.7
GA14AR04	349.5	513.4	125.7	31.2	120.7	67.4	31.2	123.7	125.2	20.1	179.5
GA14AR05	267.4	552.9	64.5	32.7	115.8	61.9	32.7	94.2	151.1	20.1	202.4
GA14AR06	211.5	662.2	34.4	36.9	141.6	83	37.4	105.2	165.9	20.2	191.7
GA14AR07	143.1	716.1	31.2	32.3	146.2	79.1	35.3	88.2	197.1	25.2	198.6
GA14AR08	180.3	523.2	46.2	36.6	137.2	62.5	31	107.2	206.2	25.4	206.2
GA14AR09	159.1	593.4	21.7	31.7	125.9	74.1	32.7	98.7	197.5	20.2	168.3
GA14AR10	156.9	633.6	43	33.9	126.5	57.2	30.4	82	187.8	20.2	216.6
GA14AR11	313	560.5	62.4	29.7	135.9	79	31.7	93.1	163	20.1	192.2
GA14AR12	259.3	550.3	33.2	39.2	125.6	79.4	33.7	124.1	171.9	25.1	210.6
GA14AR13	173.8	599.3	29.2	33.7	141	79.6	39.3	106.3	157.6	20.1	197.9
GA14AR14	172.2	848.7	47.1	41	136.7	95.7	35.4	110.4	246.1	20.3	205.6
GA14AR15	235.3	390.5	38.8	41.3	136	61	28.7	119.9	178.9	25.2	214.6
GA14AR16	219.8	459.8	32.3	34.9	126.3	55.6	33.9	89.9	169.3	20.2	203.6
GA14AR17	190.6	562.8	48.7	37	131.8	74	35.5	121.7	191.7	20.3	192.7
GA14AR18	364.9	109.5	76.2	30.2	75.7	32.3	22.2	139.3	223.1	20.2	147.4
GA14AR19	426.7	114.7	42.6	29.9	81.2	28.4	21.8	181.6	175.6	20.3	140
GA14AR20	346.5	765.3	60.6	26.3	101	89.4	44.5	169.2	175.8	25.3	99.5
GA14AR22	153.3	542.4	76.9	35.9	131.6	70.8	33.4	97.1	174.6	25.3	197.8
GA14AR23	185	430.2	28.8	39.4	121.3	67.2	28.3	106.7	164.8	25.3	240.1
GA14AR24	185.8	515.8	32.4	38	131.6	69.9	34.4	93.6	166.5	25.3	208.5
GA14AR25	198.7	779.3	49.7	24.8	131.8	85.7	39	107	175.9	20.3	160.2
GA14AR26	227.6	667.7	46.1	33.5	101.4	78.6	39	118.6	198.7	25.3	155.6
GA14AR27	101.8	584.5	30.2	34.3	141.1	70	33.8	74.1	138.1	25.2	208.6
GA14AR28	204.3	535.6	25.7	34.8	116	69.1	34.3	115.5	189.1	25.2	189.6
GA14AR29	217.9	389.7	31.4	37	147	61.3	29.9	110	150.5	25.3	208.3
GA14AR30	164.8	579.1	38.8	34.3	131	66.5	34.8	87.2	154.7	25.2	179.9
GA14AR31	124.5	758.4	21.8	31.9	116.4	77.5	40	91.6	190.9	20.3	168.6
GA14AR32	140.6	796.3	25.8	30.4	121.4	76.4	36.4	85	213	20.2	189.2
GA14AR33	150.9	621.7	28.4	33.9	136.7	71.9	37	90.6	166.1	25.3	207.1
GA14AR34	186.4	385.4	26.2	40.8	146.1	63	27.2	88.2	159.7	25.2	229.7
GA14AR35	519	198.9	103	40.9	141.4	78.3	31.3	152.5	232.7	35.3	190.8
GA14AR36	144.3	530.3	83.4	32.2	125.7	76.9	32.2	91.5	173.9	20.1	190
GA14AR37	182.1	520.2	31.2	29.7	150.9	77.5	33.7	93.6	133.3	25.2	197.7
GA14AR42	275.3	723.6	22.7	44.4	161.4	87.2	35.8	120	180	25.2	222.4
GA14AR43	167.1	785.7	34.9	34.4	111.4	78.5	43.5	123	208.1	20.3	177.2
GA14AR44	181.7	499.1	26.7	38.4	136.3	70.7	31.8	122.1	155.9	25.2	213

IX

სინჯის ნომერი	Al ₂ O ₃	CaO	Fe ₂ O ₃	K ₂ O	MgO	MnO	Na ₂ O	P ₂ O ₅	SiO ₂	TiO ₂	ZnO
GA14AR21	20.57	1.36	7.67	1.66	2	0.08	0.9	0.1	64.04	1.45	0.01
GA14AR38	23.45	1.28	13.5	1.13	1.31	0.05	0.97	0.27	56.65	1.22	0.01
GA14AR39	13.99	1.96	10.16	1	1.57	0.06	0.65	0.15	68.91	1.36	0.01
GA14AR40	20.13	4.37	10.72	1.95	3.85	0.18	1.49	0.68	55.38	1.04	0.01
GA14AR41	20.44	2.9	12.39	1.54	3.6	0.14	1.6	0.09	59.1	1.08	0.01
S1	33.77		17.79	0.22	1.41	0.35	0.04	0.23	44.44	1.55	0.01
S2	26.26		19.78	1.17	1.27	0.53	0.07	0.11	49.24	1.38	0.01
S3	30.05	0.01	16.02	0.83	1.48	0.11	0.07	0.24	49.52	1.51	0.01
S4	26.1	0.73	14.88	0.66	4.1	2.2	0.12	0.15	51.37	1.5	0.01
Cc1.rc	33.09	0.77	15.91	4.05	1.38	NM	NM	0.18	16.24	0.93	NM
Cc2.rc	33.81	0.7	15.66	4.27	1.3	NM	NM	0.05	10.54	0.92	NM
DM98.rc	22.89	5.56	10.17	2.12	1.7	NM	NM	0.37	69.73	0.73	NM
DM99.rc	25.39	3.07	11.37	2.75	1.58	NM	NM	0.32	63.56	0.82	NM
DM100.rc	18.06	10.05	8.43	2.24	1.8	NM	NM	0.41	69.19	0.55	NM
DM101.rc	26.22	4.3	12	2.48	1.42	NM	NM	0.27	53.46	0.83	NM
DM102.rc	18.89	8.41	9.37	2.46	1.6	NM	NM	0.46	70.97	0.62	NM

1

სინჯის ნომერი	Ba	Cr	Cu	La	Nd	Ni	Sc	Sr	V	Y	Zr
GA14AR21	396.2	181.4	74	31.9	136.8	96.8	25.3	148.5	217.9	25.3	192.5
GA14AR38	276.6	163	88.5	30.2	95.6	42.7	22.6	142.8	282.2	20.1	157.9
GA14AR39	381.3	173.4	74.5	24.8	101.4	22.8	16.7	159.2	287.5	20.3	294.6
GA14AR40	433.1	198.3	179.1	27.8	106.3	70.8	33.9	366.3	309.7	20.2	92.1
GA14AR41	163.9	92.1	73.9	21.2	96.1	51.1	36.4	199.9	281.8	30.4	84.5
S1	389.8	84.5	193.9	28.3	131.6	75.9	54.7	25.3	417.1	30.4	82.5
S2	297.4	137	143.6	26.4	111.6	70.5	32.5	79.1	360.8	20.3	87.8
S3	156.2	128.4	161.2	29.8	121.3	72.8	44.5	33.3	390.2	20.2	114.7
S4	223.8	134.8	188.1	14.6	110.6	87.5	53.3	48.8	399.4	15.1	53.8
Cc1.rc	NM	NM	41	24	NM	40.7	NM	123	135	NM	182
Cc2.rc	NM	NM	47	24	NM	17.2	NM	120	146	NM	180
DM98.rc	NM	NM	23	24	NM	74.8	NM	133	108	NM	216
DM99.rc	NM	NM	21	25	NM	90.6	NM	121	112	NM	210
DM100.rc	NM	NM	12	27	NM	26.2	NM	336	84	NM	175
DM101.rc	NM	NM	31	23	NM	71.8	NM	157	124	NM	179
DM102.rc	NM	NM	24	20	NM	65.8	NM	256	84	NM	183

ROMAN CULT ITEMS DISCOVERED AT THE FORT OF APSARUS

Abstract: The standing archaeological expedition of the Gonio-Apsarus Museum and Sanctuary has been conducting the field archaeological works since 1995.

The cultural level of the Roman period (1st-3rd centuries AD) appeared to be very interesting according to the abundance and diversity of the revealed artefacts. Together with the local or imported items, the statue of Serapis was also found in 2000.

The bust stands on two circular pedestals from which the lower pedestal is bigger than the upper one. The globe is the connector between the basis and the bust. Then comes three lotus leaves. The densely fold tunic with comparatively light decorative expression of clothing points to the Roman origin.

The motif of the bust placed on the globe is frequent in connection of Serapis. In the symbolism of Emperors' globe meant victory and the reign over the world. Emperor's bust on the globe or else emperor with the globe in his hands corresponded to the motif of the Emperor seated on the globe. The Serapis busts placed on the globes are the attributes of power.

Very often the Serapis deity is connected with everyday life events when the concrete people are considered. Here it is again used as the protector from all kinds of diseases, misfortunes and danger. Serapis turned into the patron deity of the Roman army. Together with Nike he became the symbol of victory.

We consider that the Serapis statue from Gonio-Apsarus can be considered as the sample of the Severus epoch according to its iconographic characteristics, revelation conditions and accompanying archaeological evidence.

Beside this artefact, some gliptical materials with magic meaning found in 1997-1998. Also ritual tools as *sĕcespita*, bronze fragment of Roman sacrificial knife and *simpulŭm*, small ladle used during the religious ceremony were discovered in recent years by the Joint Georgian-Polish Archaeological Expedition.

Key words: Roman Empire, Apsarus, cult items, Serapis, Jupiter Dolichenus

The Roman playing-card shape fort of Apsarus lies in southwestern Georgia, in Gonio, close to the sea, on the left bank of the mouth of Chorokhi, 8 km to the south of centre of city of Batumi (Fig. 1).¹⁰

During the excavations in Apsarus since 1995 rich archaeological evidence dated to the 1st-3rd centuries AD were found: ceramic and glass wares, coins, jewellery, various purpose tools, as well as remains of thermae, principia, various-size systems of sewerage and water supply, kiln, etc. (Djaparidze 2002, 191-206; Ebralidze 2005; Fellmuth 2003, 43-60; Kakhidze et al. 2002, 50-70; 2004, 4-66, figs 1-58; 2009; Kakhidze 2008, 303-332; Karasiewicz-Szczypiorski 2016, 53-64). Naturally, cult items among these finds are rare.

Especially interesting excavations conducted in 2000. The ditch comprised the territory between two towers of the southern gate up to the road. The cultural level of the 1st-3rd centuries AD cleaned there appeared to be very interesting on to the abundance and diversity of the revealed evidence. Together with the local or imported amphoras, red-glaze pottery, Romanized pots, glass ware and coins the bronze statue of Serapis, was also found.¹¹

Out of the three traditional genres (eagle, globe and lotus) the Serapis statue found in Apsarus possesses two: globe and lotus (Fig. 2).¹² It is recognized now that this item is of Asia Minor origin (Todua 2005, 178-179).

10. This stronghold (4, 75 ha, length 222 m, width 195 m; Fig. 4) is built on a strategically important site, where roads leading to eastern Black Sea littoral, to Armenia Minor and to eastern Georgia join. It was these advantages that turned this fort into one of the strong points of Rome in the eastern Black Sea area (Mamuladze, Kakhidze, Khalvashi 2001, 35-37; Kakhidze 2007, 176; 2008, 303-314).

11 The bust of Serapis stands on the round circular basis with two circular pedestals from which the lower pedestal is bigger than the upper one. The ball segment in the lower part is cut by the pedestal while the upper – with the bust itself. The globe is the connector between the basis and the bust. Then comes three lotus leaves. The densely fold tunic with comparatively light decorative expression of clothing points to the Roman origin. The body is mostly use to express the tunic's folds more expressively. The hairdo and beard are identical. Small curls are placed one after another. Beard and hair on the forehead are divided into two parts. Grooves are deep and decorated with shades. The hair falls down the back of the head, is combed to the right and plaited at the neck. Curls over the ears might point to its eastern origin. The contrast between the narrow motionless face and the hairdo is obvious and charming. The head is slightly bent forward looking towards the left shoulder. The expression of the face is heavy, bold and sentimental. The statue is traditionally expressed with a basket over his head which symbolizes plenty and fertility (Kakhidze, Mamuladze, Ebralidze 2002, 53, pls 1-7, 13-17.1, 19; Mamuladze, Khalvashi, Aslanishvili 2002, 48; Kakhidze, Mamuladze 2010, 456).

12. For similar images see: Kaufman 1913, 40, fig. 21.2; Valdgauer 1914, 49, pl. 33, No 312.14; Varnike 1917, 95-108; Brabich 1960, 35-49; Dundua 1975, 309, 382, pls 76, 90, Nos 100, 1252; Waddington, Babelon, Reinach 2005, Nos 110, 112, 114; Kobylina 1978, 113, fig. 3; Alekseev 2003, 42.

There are a lot of opinions concerning the origin of Serapis cult.¹³ Many scholars think that it was aimed to combine and unite Egyptian and Greek religious traditions when two civilizations: Eastern and Western were merged and the Hellenistic culture was created (Cumont 1956; Vidman 1970; Stambaugh 1972; Hornbostel 1973: 4-173; MacMullen 1981; Thompson 1989; Svetsitskaya 1999: 229; Hölbl 2001, 99; Dunand et al. 2004, 214-224; Price et al. 2004, 493). Some scholars consider Egyptian origin of Serapis cult, but believe that this cult found this way into Hellenistic world from Babylon supported by Alexander the Great (Welles 1963, 290-293). Another considers that Paphlagonian chthonic god has similar functions as Serapis (Grakov 1929, 25; cf. Waddington et al. 2005, 194). Generally, Egyptian deities were widespread in Asia Minor since Hellenistic period (Magie 1953, 165-179; Maksimova 1956, 416). Finally, some shared 'Iranian conception', namely Serapis is announced as one of the prototypes of Mithras deity (Bivar 1991, 52-63; Shentsov et al. 2011, 13-20).

As for the Roman world, together with the strengthening of the Empire there appeared many changes in the political, economic and social spheres. Naturally, it was followed by the changes in the religious world as well. The ancient Roman religion gradually was ceding the positions. It could no longer influence human consciousness. People were returning to astrology, magic and philosophy in search of immortality. Rome was not familiar with the Egyptian or other eastern type of deities in the forms they had existed in their places of origin. They already had the impact of the Greek world. In the Roman Empire they had to lose their original form and adapt the attributes characteristic to the Roman deities.

The Serapis worship is known from the late Republican period. According to the written sources, archaeological evidence and epigraphic inscriptions it is clear that the Serapis cult was spread all over the Roman territory, as far as Gaul and Spain (Shkunaev 1985, 286; Blázquez et al. 1993, 105) and Black Sea area (Latishev 1892, 58-59; 1912, 1-8; Valdgaue 1914, 49, pl. 33, No 312; Varnike 1917, 102; Leper 1927, 112; Brabich 1960, 44, pl.1.1-2; Kobylina 1978, 111; Mshvildadze 2002, 59-61; Todua 2005, 177-180).

Special interest reveals the Serapis statues which are placed on globes like the ones found in Apsarus. These types of statues are mainly characterized by the fact that the bust of Serapis is erected on the round circular basis. It is connected to the basis with a ball-like thing. The ball segment is cut in the lower part. The basis profile gives the following

---

13. According to the mostly spread version Ptolemy I (305-285) tried to create an image of a syncretic deity. He ordered to transfer Zeus's statue from Sinope (Tacit. Hist. 4. 83-84) and this cult became the prototype model of new deity of Serapis. Greek sculptor Bryaxis slightly changed old iconography and gave it Western plastic (Amelung 1903, 177; Cumont, 1949, 243-244; Hornbostel 1973, 3-6; Borgeaud, Volokhine 2000, 53-55).

sequence: concave – hole – concave. Both diameters are identical and divided by narrow groove. On the basis of study of Serapis images on coins, marble or bronze samples, etc., scholars proposed that the connector between the basis and the bust was not the sun disc but a ball, globe. The motif of the bust placed on the globe is frequent in connection of Serapis.

In the symbolism of Emperors globe meant victory and the reign over the world. Emperor's bust on the globe or else emperor with the globe in his hands corresponded to the motif of the Emperor seated on the globe. The Serapis busts placed on the globes are the attributes of power, Serapis as the lord of the world, is the father, charity-monger, king, the greatest king of all. The Serapis on the globe who is seen with the eyes of a believer is the lord of all.

On some bronze drachmas of AD 132/3 Serapis is standing in a temple and greeting the Emperor with the inscription ADRIAHON who is giving him a globe, i.e. Serapis, the lord of cosmos, is making the Emperor the ruler of the earth (Shtaerman 1987, 215). Very often the Serapis deity is connected with everyday life events when the concrete people are considered. Here it is again used as the protector from all kinds of diseases, misfortunes and danger. In this period Serapis turned into the patron deity of the Roman army. His formula was: "Serapis conquers all." Those who believed in Serapis were granted victory. Together with Nike he became the symbol of victory (Hornbostel 1973, 273).

For their dating the important factor is archaeological context. Generally, together with the samples of the Serapis cult, items dated back to Septimius Severus period (193-211) were earthed. There are also pre-Severus and post-Severus samples (Hornbostel 1973, 257-260).

We think that the Serapis statue from Apsarus can be considered as the sample of the Severus epoch according to its iconographic characteristics, revelation conditions and accompanying evidence (Mamuladze 2009, 139-142, figs 3-7). In this regard, Severus copper coin from same complex is noteworthy (Varshalomidze 2004, 143-145).

Cultural levels of Apsarus included coins with Serapis representations as well. Copper coin (SW 6.26, No 802) struck in Trapezus was discovered in 1996:

Obv: Tranquilina (238-244) in profile. Inscribed .R.

Rev: Serapis with sceptre on the left hand, while right is raised to up. Inscribed A..P.

Wt. 6.21 gm (Varshalomidze 2004, 143; 2009, 26, No 60).¹⁴

Another is Sinopean copper coin (Fig. 3) discovered outside of the fort:

14. Coins with representations of Serapis were struck in Trapezus in 218-222 (Dundua 1975, 382, pl. 90, No 1252; Waddington, Babelon, Reinach 2005, 399).

Obv: The bust of laurel crowned Gordian III. Reading I.ANVS AVG to right

Rev: Sitting in the boat Serapis with rod on the right hand and globe (?) in the left. KIFS.AN on the top, dotting arcs around (Varshalomidze 2009, 26, No 26).¹⁵

Wt. 7.3 gm.

Only one parallel is yet known for the cult of Serapis from other sites of eastern Black Sea area. The Ureki hoard unearthed in 1942 included gem bears a representation of Serapis dated to the 3rd-4th centuries AD (Apakidze 1947, 90-91; Sadradze et al. 2005, 56-58; Kakhidze, Mamuladze 2010, 459, fig. 10).

An image of Serapis represented on a silver-ring in the Ureki hoard points to the cosmic purpose of the god, as suggested by the astral symbols: crescent and star, represented on the gem, which must be indicative of syncretism of Serapis with the Eastern, Phrygian cult of moon, i.e. Men.¹⁶

Discoveries of an image of the Egyptian god on the territory of Ureki and Gonio can not be consider as indicative of the popularity of cult of Serapis in eastern Black Sea area. In this case the god emerges rather as an example of Hellenistic syncretism (Mshvildadze et al. 2009, 68-69).

Other objects bearing representations related to cult are found in Apsarus as well.

Of these objects, orange topaz intaglio of Tyche/Fortune is noteworthy (Fig. 4). It was discovered in 2000 and dated to the 2nd-3rd centuries AD (Plontke-Lüning et al. 2002, fig. 14; Mshvildadze 2009, 188, cat. 5, fig. 1.1-2; Kakhidze et al. 2010, 459, fig. 11). This image was typical of the Classical glyptic and fairly popular from the Hellenistic period (Walters 1926, pl. 28, Nos 1728, 1731; Richter 1956, pl. 17, Nos 366-367; Tudor 1958, 187, cat. 366-367; Dimitrova-Milcheva 1981, No 87, pl. 15.34; Guiraud 1996, Nos 196-203, 208). Similar images are known from the other sites of Georgia too (Maksimova 1950, Nos 23-24; Lordkipanidze 1954, Nos 4, 9, 18; 1961, Nos 13, 31; 1967, Nos 5, 7; Javakhisvili 1972, No 45).

Brownish topaz intaglio of dolphin (Fig. 5), symbol of Neptune was set in a silver finger-ring, datable to the 2nd-3rd centuries AD (Mshvildadze 2009, 188, cat. 4, fig. 1.3-5; Kakhidze et al. 2010, 459, fig. 12) and again parallels are known from elsewhere in Georgia (Lordkipanidze 1969, 113; Mshvildadze 1994, No 7) and at other centres of the

15. Alongside with Sinope, circulation coins represented images of Serapis were attested in Amisos too (Waddington, Babelon, Reinach 2005, Nos 97-98, 100, 108-110; Maksimova 1956, 415-417; The William Stancomb collection 2000, 34-46). Coins with images of Serapis discovered in Bosphorus related again to Sinope (Maksimova 1956, 111-112). The temple of Serapis of 2nd century BC - 2nd century AD also was discovered in Sinope in 1951-1953 (Hind 1964, 172-186; epigraphic evidence gives slightly different date: IGR, 3, Nos 95-96).

16. For similar images of Roman glyptic, see: Kibalchich 1910, pl. 6, No 205; Walters 1926, pl. 23.1788; Zakharov 1928, Nos 205-206.

Classical world (Imhoof-Blumer et al. 1889, pl. 20, No 17; Fossing 1929, pl. 17, Nos 1506, 1508-1509; Walters 1926, pl. 28, No 2500; Dimitrova-Milhceva 1981, No 267; Krug 1981, No 438; Henig 2007, Nos 645-647).

Silver finger-ring with light brownish cornelian intaglio bears altar and octahedral star (Fig. 6). This image was typical of the Oriental glyptic and related to solar symbolism, for example Ahura Mazda (Borisov et al. 1963, 34).

Rome was not familiar with eastern type of deities and, as was noted above, they already had the impact of the Greek world. Naturally, orientalization of Roman paganism or generally, syncretism was characteristic component for polytheism and striving for monotheism also played a significant role in religious life in Imperial Rome. Altar, lighting, palm branch, crown, globe, ear, etc. were private gems of Roman legions (Krug 1980, 124). Marika Mshvildadze does not rule out the possibility that Apsarus specimen was Roman soldier's property and its iconographic image of the solar god noted on the religion orientation of owner (2009, 189, cat. 3, fig. 1.6-8). Datable to the 3rd century AD.¹⁷

Brownish cornelian set in a silver finger-ring; the stylized triple leaves plant on the surface (Fig. 7). The style of execution is schematic and coarse, datable to the 2nd-3rd centuries AD (Henkel 1913, 17, Nos 1213.a,b, 1223.a,b). No exact parallels are yet known for this piece (Mshvildadze 2009, 189, cat. 2, fig. 2.1-3; Kakhidze et al. 2010: 459, fig. 14).

Plant representations are very common in glyptic. Sprouts of the stylized plant and flowers were typical of the Sassanian art (Ramishvili 1979, 37), but this style also occurs frequently in Classical glyptic related to personal wealth. It perhaps shows early Christian symbol of the Trinity (Mshvildadze 2007; 2009, 190; Kakhidze et al. 2010, 460, fig. 15). It is interesting that spreading of Christianity in western Georgia was encouraged by the foreign military presence. This attested by the punishment of Orentius, Roman military server and his six 'brothers' in the forts of southeastern and eastern Black Sea littoral soon after AD 300. Setting out from Satala, martyrs all died en route: after early losses two more died in Apsarus (Kekelidze 1957, 300-3001, 319, 414).

The last oval intaglio of polychrome agate (Fig. 8) bears the inscriptions, damaged letters, dateable to the 3rd century AD (Mshvildadze 2009: 190, cat. 1, fig. 2.4; Kakhidze et al. 2010, 459-460, fig. 15). Generally, agate set in a finger-ring used as amulet provides an opportunity for a common benevolence for its owner (Neverov 1983, 117).

Beside these artefacts, some ritual tools as *sĕcespita*, bronze fragment of Roman

17. For similar rings, see: Henkel, 1913, pl. 11, No 215; for images, see: Zakharov 1928, No 46; Jacob-Rost 1997, No 435.

sacrificial knife (Fig. 9) and *simpulūm*, small ladle (Fig.10) used during the religious ceremony were discovered in recent years by the joint Georgian-Polish Gonio-Apsarus archaeological expedition. It is interesting, that *simpulūm* was discovered together with drachma of Caligula (37-41) bear the image of *simpulūm* on Rev., minted in Caesarea Cappadociana¹⁸ at SO XIII sector in 2019.

Concerning to researches these tools might be correspond to the cult of Iuppiter Optimus Maximus Dolichenus. This Oriental cult was ‘exported’ to Rome by soldiers, merchants and slaves since the 3rd century BC and became more popular in Imperial Era. Like to Serapis he was a protector of soldiers and defender of Roman state, even the whole universe (Tsereteli 1935, 36-37; Speidel 1978, 22-23; 1980, 5-12, 16-20; Watson 1985, 132; Schwertheim 1981, 40; Cumont 1956, 135; Kuşseven 2007; Kavtaradze 2008, 348).

Jupiter Dolichenus: the deity and the cult. Jupiter Dolichenus is most commonly identified as a Roman military god, yet many civilians, also dedicated altars to him. He is most often portrayed wearing Roman military dress and a Phrygian cap, standing on a bull, holding an axe and a lightning bolt, yet he sometimes also appears almost nude or in Near Eastern attire of a tunic and baggy pants.

His cult is often identified as a Near Eastern mystery cult, yet there is no evidence to prove it was a mystery cult and it seems mysterious today because so little is known about it. An increase in datable inscriptions indicates that the cult rapidly gained popularity through the 2nd century AD, peaking in the first decade of the 3rd century AD, but many of the cult’s temples were no longer functioning by the end of the 3rd century AD (Pahl 2010, 314, chart 1). Jupiter Dolichenus was viewed as the undefeated god of the sky/universe, rain, and thunder and was likely linked to the Capitoline Jupiter Optimus Maximus because of this similarity. The Dolichenian Jupiter was also honoured as the protector of soldiers and the grantor of victory (Czysz 1995, 281-282; Turcan 1996, 160; Deppmeyer et al. 2013, 257).

Most of the evidence for this cult has been found in the western provinces of the Roman Empire, including Britain, and particularly along the Rhine-Danube frontier. In comparison, few temples or associated evidence have been found in the region of the cult’s origins.

The roots of the cult of Jupiter Dolichenus lie in the ancient Syrian town of Doliche, modern day Dülük, in what is now southeastern Turkey (Pingitzer 2003, 16; Blömer *et al.* 2005, 85). The precise chronological development of the cult and its deity remains

18. Obv. head of emperor right; Rev. *simpulūm and lituus*. In detail, see: RPC I, 3624 corr.

unclear, although the results of recent excavations at the temple site on nearby Dülük Baba Tepesi mountain have contributed to a better understanding of it.

The image of a storm and weather god standing on a bull and holding a lightning bolt and a double-bladed axe occurs in art as early as the end of the second millennium/beginning of the first millennium BCE (Green 2003, 284; Winter 2006, n.p.; Kuşseven 2007, 9). The Hurrian-influenced Hittite storm god Teshub and the Syrian storm god Hadad are portrayed in this way and have long been considered the Late Bronze Age/Iron Age forefathers of Jupiter Dolichenus (Hörig 1984, 2139; Jobst 1992a, 21; Green 2003, 126-170; Pingitzer 2003, 17; Blömer *et al.* 2005, 85; Fowlkes 2012, 8). Eventually, these storm gods were assimilated with each other and embodied in the Baal of Doliche, the patron and principle god of the site (Green 2003, 170-284; Pingitzer 2003, 16; Hensen 2005, 220). It is this god, yet untouched by the process of interpretatio Romana, who may have preceded Jupiter Dolichenus (Winter 2008, 54; Pahl 2010, 17). The epithet Doliche in the deity's name thus might signal the place of origin as well as the Romanization of the local storm god cult (Beard *et al.* 1998, 275; Fowlkes 2012, 7). While his appearance changed over time, his “essential essence” did not (Demircioğlu 1939, 107).

The first scholar to suspect that a temple to Jupiter Dolichenus was located on the summit of Dülük Baba Tepesi Mountain was O. Puchstein in 1890, followed by Franz Cumont in the early 20th century (Hörig 1984, 2138; Winter 2008, 55). In 2003, a temple to the god was confirmed through the excavation of a building and several artefacts, including a small, inscribed votive plaque. Furthermore, a tombstone from a necropolis located ca. 1 km from the temple identifies a priest of Jupiter Dolichenus (Winter 2006, n.p.; 2008, 56-58).

The existence of an important pre-Hellenistic cult site for Teshub/Hadad on Dülük Baba Tepesi Mountain is indicated by seals (Winter 2006, n.p.; 2008, 54). There was until recently no evidence from the Achaemenid and Hellenistic periods and thus a lacuna existed between the representations of the local storm god cults and the Roman Jupiter Dolichenus. (Hörig 1984, 2140; Blömer *et al.* 2005, 81-85; Kuşseven 2007, 27; Pahl 2010, 17; Erdil-Kokaman *et al.* 2011, 518).

The results of recent excavations on the summit of Dülük Baba Tepesi Mountain confirmed the existence of a temple to Jupiter Dolichenus. The stratigraphic evidence confirms continuous worship at the site back to at least the 6th century BCE (Blömer *et al.* 2005, 81). The 2007 excavation campaign at Dülük Baba Tepesi revealed a basalt stele depicting the older storm god in Syro-Hittite style but also incorporating Roman stylistic elements. This stele seems to bridge the long-standing gap in the representation

of the god (Blömer 2011, 95-100; Erdil-Kokaman *et al.* 2011, 518, fig. 6).

Doliche was located between the Euphrates River and the Taurus Mountains, in the Kingdom of Commagene (Schwertheim 1981, 193; Jobst 1992a, 21; Pingitzer 2003, 17). It is situated ca. 10 km from Gazientep. Dülük Baba Tepesi, a 1200 m hill, rises from the plain on which nearby Doliche lay and it was visible for more than 20 km in every direction; its summit was the site of cult and funerary spaces, including the cult of Jupiter Dolichenus (Winter 2008, 53; Fowlkes 2012, 8; Collar 2013, 85).

Doliche was founded in ca. 300 BC (Winter 2003, 53). The town was not large, but was situated close to the intersections of important trade routes and military roads that connected it with Edessa, Carrhae, Samosata, Antioch, and other destinations well beyond the Near East (Demircioğlu 1939, 94-95; Schwertheim 1981, 93; Hörig 1984, 2137). It became a juncture of Mesopotamian, Syrian, Persian, Greek, and Roman influence, and the sanctuary to Jupiter Dolichenus and his Syro-Hittite predecessors likely contributed significantly to the city's development (Winter 2008, 53; Fowlkes 2012, 8; Collar 2013, 84).

Commagene remained independent after its Roman conquest by Pompey in 63 BC, but was annexed by the emperor Tiberius in the AD 18, after the death of King Antiochus III. The royal house was restored by the emperor Caligula, but was finally and irrevocably annexed under the emperor Vespasian, at which time it became part of the province of Syria and an important mustering point for military activity in the area (Jobst 1992a, 21; Pingitzer 2003, 17). Doliche, including its temple to Jupiter Dolichenus on Dülük Baba Tepesi, was attacked and destroyed in 253 by the Persian King Shapur I (Hörig 1984, 2138; Winter 2008, 54).

The development and prosperity of Doliche is likely linked to the westward spread of the cult (Winter, 2008, 54). Precisely how, or when the Romanized cult spread westward from Doliche, and by whom, remains as yet unknown (*Deppmeyer et al.* 2013, 257).

Scholars have long thought that the initial spark for firing the flame of westward transmission lay in Commagene's absorption into the Roman Empire under Vespasian in AD 72 (Swoboda 1964, 170; Deppmeyer *et al.* 2013, 257). After Roman annexation, the roads and therefore lines of communication from east to west, and vice versa, were open and more easily navigable for the military, traders, travellers, and the transmission of social and religious practices, including the cult of Jupiter Dolichenus as well as mystery and salvation cults, such as that of Mithras and Cybele (Schwertheim 1981, 195-196; Schön 1988, 11; Winter 2008, 55).

The military seems to have played a role in the cult's transmission and it is conside-

red the “cultural bearer” of the cult due to the nature of their employment, yet exactly how this happened is also not known (Schwertheim 1981, 195; Stoll 2007, 452). One theory attributes the dissemination to the cohorts mustered in Commagene (Schwertheim 1981, 197), while Blömer asserts that it was Roman soldiers, not auxiliaries, who were responsible for transmission of the cult (Stoll 2007, 469; Franckowiak 2009, 3).

Collar (2013, 92) suggests that social networking or connectivity between high ranking officers in the army was the reason for the cult’s rapid dissemination. Stoll argues that the cult’s transmission cannot be solely attributed to the military. Stoll (2007, 468) sees no trace of the cult in Egypt, despite considerable military presence there, whereas the northwestern boundary provinces preserve an abundance of evidence.

It is also thought that the cult’s spread may be linked in large part to Syrian civilians and military, as Syrian populations are known at towns and military settlements, such as Carnuntum, Brigetio, Savaria, and Aquincum (Toth 1973, 113-115; MacMullen 1981, 118; Schwertheim 1981, 196-197). Yet many non-Syrian names also appear in the epigraphic evidence. Rapid transmission of the cult from Doliche to the West was very likely caused by a combination of military, commercial, and social activities (Speidel 1980, 11; Pingitzer 2003, 17-18).

Most of the evidence for this cult is found close to military settlements and occurs substantially along the Rhine-Danube frontier of the Empire (fig. 2; Schwertheim 1981, 195; Beard *et al.* 1998, 301; Pingitzer 2003, 18). Sites and artefacts in Italy are mostly located in the area of Rome. Limited evidence for the cult has been located in the Near East and North Africa, and it does not seem to have taken hold in Egypt, Hispania, or Gaul (Schwertheim 1981, 195- 196).

Seal impressions found near Doliche show Jupiter Dolichenus in a dexiosis scene with an emperor and date to the early 1st century AD. These are the oldest representations of Jupiter Dolichenus (CCID, no. 12; Hörig 1984, 2139; Turcan 1996, 159) known to date. The earliest evidence in the western provinces comes from (?) Lambaesis, North Africa, in a building inscription of 125/126 (CCID, no. 619; Kandler 2011, 4; Fowlkes 2012, 9). Carnuntum, one of the sites examined in this study, provides the next evidence: an inscribed block dedicated by a Dolichenian youth group between 128-138 commemorates the construction of a gate and portion of wall for a sanctuary (cat. 1.1; Kandler 2011, 4).

The cult reached its height of popularity during Severan rule but largely ceased activity shortly after the middle of the 3rd century (Swoboda 1964, 170). Toth (1973 115; 2000, 104) ascribes this to pogrom-style attacks encouraged by the emperor Maximinus

Thrax after the murder of Severus Alexander and his mother Julia Mamaea in 235. The cult's demise may also have been connected with increasing Germanic attacks, internal problems with the administration of the Empire, and the destruction of the Dolichenian temple in Doliche by King Shapur I in ca. 253 (Pingitzer 2003, 21; Collar 2011, 244).

The only surviving literary reference to Jupiter Dolichenus is by the 6th-century author of a geographical dictionary, Stephanus of Byzantium, who noted the worship of Jupiter Dolichenus in Doliche in his *Ethnica*, D (ἔστι καὶ Δολίχη πόλις τῆς Κομμαγενῆς; ἔθνικὸν Δολιχαῖος Ζεὺς · οἱ δ' ἐπιχώριοι Δολιχῆνοὶ λέγονται) (Meinecke 1849, 235, cat. 12-13; Sanders 1902, 85-86; Demircioğlu 1939, 95; Cellini 1997, 21; Kuşseven 2007, 1; Billerbeck *et al.* 2011, no. 107). Birley and Birley (2012, 246) propose that the cult was all but finished by the time Christian writers, such as Firmicus Maternus (mid-4th century), initiated attacks against pagan cults.

The earliest literary reference to the town of Doliche occurs in the 2nd century AD, in geographical dictionary of Claudius Ptolemaios (*Geography*, V 15, 10).¹⁹ A *Dolochenum* and *templum* are indicated in region XIII of the Aventine Hill area in the *Curiosum urbis Romae regionum XIV* and the *Notitia urbis Romae XIV*, both dating to the 4th century (Arnold 1889, 182; Platner 1929, 292; Dudley 1967, 26-28; Cellini 1997, 21). Platner (1929, 292) also indicates a shrine to Dolichenus on the Esquiline Hill and in district XIV. Current scholars, such as but not limited to Fowlkes (2012, 9) and Schwarzer (2012, 174-176), consider the term *Dolichenum* to be of modern derivation, despite its origins in antiquity.

There is a large variety of primary evidence for the Dolichenian cult. The most common artefact classes include inscribed votive altars, stone plaques, as well as sculpture, both reliefs and statuary. Metal objects, in particular triangular votive relief plaques, small silver votives, and sculpture are also known, as are the contents of hoards such as coins and jewellery, which may also have had a ritual connection. While there is a dearth of primary evidence in the form of ancient literary sources, maps or itineraries referring to the cult, or Dolichenian temples, there is a wealth of information to be gleaned from over 400 inscriptions.

The attributes of Jupiter Dolichenus and the Dolichenian iconography are relatively consistent across all regions and media (Beard *et al.* 1998, 302; Fowlkes 2012, 7). Jupiter Dolichenus is most often depicted standing on the back of a bull, mostly in Roman military dress and wearing a Phrygian cap, wielding a bipennis (double-axe) in his raised right hand and holding a lightning bolt in his left hand. The iconography associated with

19. In detail, see: Demircioğlu 1939, 94; Hörig 1984, 2138; Turcan 1996, 159; Kuşseven 2007.

this cult includes figures and motifs such as, but not limited to Juno, the paredros of Jupiter Dolichenus, Victoria, the Dioskouroi, Sol and Luna, eagles, wreaths, fire altars, paterae and jugs.

Iconography, Jupiter Dolichenus and his attributes. In all sculpted artefacts (stone and metal), Jupiter Dolichenus is most often portrayed standing on a bull, which typically faces towards the viewer's right; he holds a bipennis (double-bladed axe) in his raised right hand and a lightning bolt in his left (Demircioğlu 1939, 88; Schwertheim 1981, 193; Czysz 1985, 282; Pingitzer 2003, 22).

The earliest examples, mainly from Commagene and neighbouring areas, display a strong Near Eastern influence: the hair is arranged in a long braid, and he wears a tall, conical hat or a tiara-style crown, occasionally with bull horns (CCID, no. 371; Demircioğlu 1939, 83; Hörig 1984, 2142-2143; Pingitzer 2003, 22).

In general, there is great consistency in his portrayal. He usually appears with a beard and curly hair, wearing a Phrygian cap, yet otherwise is shown in Roman military dress: kilt, paludamentum, greaves, cuirass, a balteus across his chest, and sword or dagger (Swoboda 1964, 170; Hörig 1984, 2140; Pingitzer 2003, 22; Hensen 2005, 221; Collar 2013, 88). He frequently wears short boots or sandals, or can be represented barefooted. The god assumes a frontal or slightly oblique pose (Merlat 1960, 31; Pingitzer 2003, 220).

Jupiter Dolichenus is almost always represented with his three attributes: the lightning bolt, bipennis, and bull. The lightning bolt symbolizes the god's power over the weather and its destructive force and is always held in his left hand (Cumont 1956, 147; Merlat 1960, 32; Hörig 1984, 2140; Kuşseven 2007, 25; Kandler 2011, 4). The bipennis is always held in the right hand, which is usually raised; its long history reaches back to ancient Anatolia as a symbol of divine power and superiority, and symbolizing the gods' mastery over lightning (Cumont 1956, 147; Merlat 1960, 32; Hörig 1984, 2140; Turcan 1996, 159; Kuşseven 2007, 25; Kandler 2011, 4).

The use and significance of the bull in ritual imagery can be traced to the end of the 3rd century BC (Will 1955, 126). It was common in the Hittite and Hurrian cultures, where it accompanied their indigenous gods Teshub and Hadad, and was later adopted by the Romans (Schwertheim 1981, 193; Schön 1988, 53; Pingitzer 2003, 24; Price et al. 2011, 180).

The bull was thought to symbolize the fury of storms and wind and his bellow the thunder, but it is also a symbol of fertility and strength: standing on the bull, the gods, including Jupiter Dolichenus, signalled their power and displayed their control over these

forces (Schwertheim 1981, 194; Turcan 1996, 160; Jobst 1992a, 21; Kandler 2011, 4). The bull is usually shown facing toward the viewer's right, sometimes with a belt or strap (dorsualis) around its belly (Pingitzer 2003, 24). This strap is interpreted as a symbol of the taming of or control over the bull, storms, or weather by the god; it may also represent the ligature of a sacrificial animal (Merlat 1960, no. 1; Fleischer 1967, 35; Hörig 1984, 2141; Pingitzer 2003, 24).

Demircioğlu (1939, 87) presents a typology for the bull's representation in these depictions: Jupiter Dolichenus with his bipennis and lightning bolt are seen standing: a) on a standing bull; b) on a lying bull; c) with his foot resting on a lying bull; d) standing beside a lying bull; and e) the god alone. In one example (cat. 1.10) only the bull's head and horns are visible and blend into a rock cliff formation.

Eagle. The eagle has Syrian roots and embodies the eternal celestial omnipotence of Jupiter Dolichenus. In Roman culture, it is the symbolic representation of the Capitoline Jupiter Optimus Maximus and is thus associated with victory (CCID, 98-99, no. 142, pl. 30; Turcan 1996, 160; Kuşseven 2007, 59).

The eagle is often shown with Jupiter Dolichenus, appearing beneath the bull's belly or on the deity's cuirass and thus emphasizing a direct association with the god (Merlat 1960, 205). The eagle's pose is normally frontal with spread wings, and it sometimes holds a wreath in its beak. It is depicted, inscribed and in relief, on the triangular plaques, and on stone altars and plaques, but it also occurs in three-dimensional form in metal statuettes. One such statuette was used as a finial most likely on a triangular votive plaque, as a small portion of the plaques tip is still attached (CCID, no. 486, pl. 107). Other eagle statuettes, mounted on flat bases, were used for other decorative purposes (CCID, 309, nos. 37a, b, c, pl. 13; Pingitzer 2003, 27-28; Kuşseven 2007, 60). Reliefs of eagles occur twice in the sample group: one from Carnuntum appears standing on a globe with a wreath in its beak on the narrow side of an inscribed altar, and another, with no wreath or globe but set within a recessed frame, occurs on the narrow side of an inscribed altar fragment from Virunum.

The Dioskouroi (Castor and Pollux). The twins of Zeus and Leda are represented in the repertoire of artistic depictions connected with Jupiter Dolichenus and named in inscriptions (Hörig 1984, 2144; Kuşseven 2007, 56). They are thought to symbolize the two hemispheres of the world, and their egg-shaped caps are interpreted as representing the earth and the sky (Hörig 1984, 2145; Turcan 1996, 161-162). The Castores Dolicheni are also associated with victory and were viewed as protectors of the army (Merlat 1960, 103; Kuşseven 2007, 57).

The twins are shown in various poses: they are depicted as male youths, often nude, leading reined horses, as shown on a triangular plaque from Mauer an der Url (pl. 24), or, each in his own chariot, pulled by horses (Hörig 1984, 2145; Pingitzer 2003, 25-27). The twins are also shown in semi-aniconic form with human upper bodies attached to a pyramid, a step-pyramid shape, or a cluster of rocks that symbolize cliffs or mountains. The human upper bodies can be attached directly to bull protomes, and bull protomes occasionally flank each side of their aniconic lower halves as is seen in the Munich votive plaque (pl. 23; Hörig 1984, 2144-2145). A third, Near Eastern incarnation of the twins is as old, bearded men wearing Phrygian caps and armour similar to that of Jupiter Dolichenus. These figures often carry the same attributes, double-axe and lightning bolt, or a palm branch (Hörig 1984, 2144; Pingitzer 2003, 25-27). These older, scraggly personifications are thought to represent a mountain genius or Jupiter Dolichenus himself (Pingitzer 2003, 27). The Dioskouroi are not represented in the sample group.

The Apsarus discoveries and other evidence make it possible to arrive at some conclusions. Concerning the popularity of the worship of Serapis and other syncretic deities in Colchis, it is possible to note that situation differs from the main provinces of Roman Empire. Actually Romanization, usually so characteristic of these provinces is not observed in Colchis.

In particular, Serapis and Juppiter Dolichenus figures less in the heathen pantheon of western Georgian littoral. These cults must indeed not have been alien to the population of the eastern Black Sea area. Yet the entry of a god into this area and the local population becoming acquainted with it differs from the god's acquiring popularity with the residents, which can not be said in connection with the archaeological evidence attested on the territory of the eastern Black Sea area.

BIBLIOGRAPHY

1. **Adam, 1994:** - Adam J.P., 1994 Roman building: material and techniques. Translated by Anthony Mathews. Bloomington, Indiana: Indiana University Press
2. **Ammianus Marcellinus, 1888:** - Ammianus Marcellinus., *Rerum Gestarum*. Translated by J.C. Rolfe. *L'Année épigraphique: Revue des publications épigraphiques relatives a l'antiquité romaine*, vol. 5.2, Paris
3. **Amelung, 1903 :** - Amelung A., *Sarapis de Bryaxis*, in *Reviú Archéologique* 2
4. **Apakidze, 1947:** - Apakidze A., *Gvianantikuri khanis arkeologiuri dzeglebi urekidan* (Archaeological remains of late Antique period in Ureki), in *Sakartvelos sakhelmtsipo muzeumis moambe* (Bulletin of the State Museum of Georgia) 14
5. **Arnold, 1889:** - Arnold, H., *Denkmale des Jupiter Dolichenus zu Pfünz und Faismingen*. *Beiträge zur Anthropologie und Urgeschichte Bayerns* no. 8, 179-201
6. **Baatz, 2000:** - Baatz, D., *Der Römische Limes. Archäologischer Ausflüge zwischen Rhein und Donau*. 4 ed. Berlin: Gebrüder Mann Verlag
7. **Baatz, 2002:** - Baatz, D., *Saalburg*, in *Die Römer in Hessen*, edited by Dietwulf Baatz and Fritz-Rudolf Herrmann, Hamburg: Nikol Verlag, 469-474
8. **Beard...,1990:** - Beard M., North J., (eds.) *Pagan Priests. Religion and Power in the Ancient World*. London: Duckworth.
9. **Beard...,1998:** - Beard M, North J, Price S., *Religions of Rome*. Cambridge: Cambridge University Press.
10. **Birley...,2010:** - Birley A, Birley A., 2010 *A Dolichenum at Vindolanda*, in *Archaeologia Aeliana. Miscellaneous Tracts Relating to Antiquity* 5, 25-51.
11. **Birley...,2012:** - Birley, A, Birley A., *A new Dolichenum inside the third-century fort at Vindolanda*, in *Iuppiter Dolichenus. Vom Lokalkult zur Reichsreligion*, edited by Michael Blömer and Engelbert Winter, Tübingen: Mohr Siebeck, 231-257
12. **Bowden, 2010:** - Bowden H., *Mystery Cults of the Ancient World*. Princeton, N.J.: Princeton University Press
13. **Braun, 1856:** - Braun J., *Iuppiter Dolichenus. Einladungsprogramm zu der am Geburtstage Winkelmann's den 9. Dez. 1852 stattfindenden Generalversammlung des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande*. Bonn

14. **Braun, 1992:** - Braun R., Fischer T., Garbsch J., Der römische Limes in Bayern. 100 Jahre Limesforschung. Muenchen: Prähistorische Staatssammlung München.
15. **Bivar, 1991:** - Bivar A.D., Mitra i Serapis (Mithras and Serapis), Vestnik drevnei istorii (Bulletin of Ancient History) 3, 52-63
16. **Blázquez..., 1993:** - Blázquez Martínez, J.M., Kharakternie cherti ispanskogo obshestva v period pozdnei rimskoi imperii (Characteristic features of the Spain society in the late Roman Empire period), in Vestnik drevnei istorii (Bulletin of Ancient History) 1, 97-110
17. **Borgeaud..., 2000:** - Borgeaud P., Volokhine Y., La Formation de la légende de Sarapis: Une approche transculturelle, in Archiv für Religionsgeschichte 2
18. **Borisov, 1963:** - Borisov A.Y., Lukonin V.G., Sasanidskie gemmy (Sassanian gems), Leningrad: State Hermitage.
19. **Brabich, 1960:** - Brabich V.M., Egipetskie motivy v monetney chekanke Bosporskogo tsarstva kontsa I v. do n.e.-nachala I v. n.e. (K voprosu o monetakh s monogrammy BAE) (Egyptian motifs on Bosporan Kingdom coins struck in the 1st century AD: concerning the coins with monogram BAE), in Numizmatika i epigrafika (Numismatics and Epigraphic), 2, 41-45
20. **Campbell, 1994:** - Campbell B., The Roman Army, 31 BC-AD 337. A Sourcebook, London: Routledge
21. **Chomiak, 2008:** - Chomiak A., Eastern Religious Influences in the Imperial Roman Army, History, University of Lethbridge, Lethbridge, Alberta
22. **Clauss, 2001:** - Clauss M., The Roman Cult of Mithras: The God and His Mysteries. Translated by Richard Gordon. New York: Routledge
23. **Collar, 2008:** - Collar, A.C.F., Networks and Religious Innovation in the Roman Empire. University of Exeter
24. **Collar, 2011:** - Collar A., Military Networks and the Cult of Jupiter Dolichenus, in Von Kummuh nach Telouch. Historische und archäologische Untersuchungen in Kommagene, edited by Engelbert Winter, Bonn: Dr. Rudolph Habelt GmbH, 217-246
25. **Collar, 2013:** - Collar A., Religious Networks in the Roman Empire. The Spread of New Ideas. Cambridge: Cambridge University Press
26. **Collingwood..., 1965:** - Collingwood R.G., Wright R.P., The Roman Inscriptions of Britain (RIB) I. Vol. I. Oxford: Clarendon Press

27. **Cumont, 1903:** - Cumont, F.V.M., Dolichenus, in RE, Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag
28. **Cumont, 1949:** - Cumont F.V.M., Lux perpetua, Paris: P. Geuthner.
29. **Cumont, 1956:** - Cumont F.V.M., The Oriental Religions in Roman Paganism. New York: Dover Publications.
30. **Demircioğlu, 1939:** - Demircioğlu H., Der Gott auf dem Stier. Geschichte eines religiösen Bildtypus. Neue Deutsche Forschungen 241
31. **Dimitrova-Milcheva, 1981:** - Dimitrova-Milcheva A., Antique engraved gems and cameos in the National Archaeological Museum in Sofia, Sofia.
32. **Djaparidze, 2002:** - Djaparidze V., Archäologische Arbeiten im Südbereich der Apsaros, in Gonio-Apsarus 3, 191-206
33. **Dundua, 1975:** - Dundua G., Samoneto mimoktseva da savachro-ekonomikuri urtiertobani bichvintashi numizmatikashi masalebis mikhedvit (On the coin circulation and trade and economic relations in Bichvinta according the numismatic evidence), in Didi pitiunti (Great Pitius) 1
34. **Erdil-Kocaman..., 2011:** - Erdil-Kocaman S, Ögüt B., From Teshub to Jupiter Dolichenus - The iconographical development of the storm god in southeastern Turkey and norther Syria, in Intercultural Contacts in the Ancient Mediterranean, International Conference at the Netherlands- Flemish Institute in Cairo, edited by Kim Duistermaat and Ilona Regulski. Cairo: Uitgeverij Peeters
35. **Ebralidze, 2005:** -Ebralidze T., Samkhret-dasavlet sakartvelos zgvispireti gvianelinistursa da romaul khanashi: savachro-ekonomikuri urtiertobani importuli keramikis mikhedvit (Southwestern Georgia's littoral in he late Hellenistic and Roman periods: trading and economic relations review by the import ceramics), Batumi: Atsmqho
36. **Fellmuth, 2003:** - Fellmuth N., Zusammenstellung der Keramik-und Glasfunde aus den Schnitten des Jahres 2000 nördlich der Festung, in Ed. A. Geyer, Neue Forschungen in Apsaros (2000-2002), Tbilisi, 43-60.
37. **Farnum, 2005:** - Farnum, J.H., The Positioning of the Roman Imperial Legions. Oxford: Archaeopress
38. **Fossing, 1929:** - Fossing, P., The Thorvaldsen Museum: Catalogue of the antique engraved gems and cameos, Copenhagen: Thorvaldsen Museum

39. **Fowlkes-Childs, 2012:** - Fowlkes-Childs I.B., The Cults of Syrian-Phoenician Gods in Rome: Archaeology, Topography, and Connections to the Roman East. Ph.D. New York: New York University.
40. **Goldsworthy, 2003:** - Goldsworthy A., The Complete Roman Army. London: Thames and Hudson Ltd.
41. **Grakov, 1929:** - Grakov B.N., Drevnegrecheskie keramicheskie kleima s ime-nami astinomov (Ancient Greek ceramic stamps with the names of astinoms), Moscow: Komintern
42. **Guiraud, 1996:** - Guiraud H., Intailles et camées romains, Paris: Picard
43. **Henig, 2007:** - Henig, M., A corpus of Roman engraved gemstones from British sites, 3rd edn., Oxford: British Archaeological Reports
44. **Henkel, 1913:** - Henkel F., Die römischen Fingerringe der Rheinlande und der be-nachbarten Gebiete. Mit Unterstützung der Romisch-germanischen Kommission des Kaiserlich Archäologischen Instituts, Berlin: G. Riemer.
45. **Hind, 1964:** - Hind, J.G.F., Pamyatniki antichnikh gorodov yuzhnego Ptrichenro-morya (Remains of the Classical cities of the south Black Sea area), Sovetskaya arkheologiya (Soviet Archaeology) 3, 172-187
46. **Hornbostel, 1973:** - Hornbostel, W., Sarapis: Studien zur Überlieferungsges-chichte, den Erscheinungsformen und Wandlungen der Gestalt eines Gottes, Lei-den: Brill
47. **Hoey, 1939:** - Hoey A.S., Official Policy towards Oriental Cults in the Roman Army, in Transactions and Proceedings of the American Philological Association 70, 456-481.
48. **Hörig, 1984:** - Hörig M., Jupiter Dolichenus, in ANRW II, edited by W. Haase. Berlin: Walter de Gruyter
49. **Imhoof-Blumer..., 1889:** - Imhoof-Blumer F, Keller O., Tier-und Pflanzenbilder auf Münzen und Gemmen des klassischen Alterums. Leipzig: Teubner
50. **Johnson, 1983:** - Johnson A., Roman Forts of the 1st and 2nd centuries AD in Britain and the German Provinces. London: Adam and Charles Black
51. **Karasiewicz-Szczypiorski, 2016:** - Karasiewicz-Szczypiorski R., Apsaros. Early headquarters building (principia). New localization?, in Pro Georgia: Journal of Kartvelological Studies 26, 53-64
52. **Kakhidze..., 2002:** - Kakhidze A, Mamuladze S, Ebralidze T., Arbeiten vor dem Südtor, in Gonio-Apsarus 3, 50-70

53. **Kakhidze..., 2004 :** - Kakhidze A, Mamuladze S., Samkhret karibchisa da abano-tubnis teritoriaze 1995-1999 tslebshi tsarmoebuli kvleva-dziebis umtavresi she-degebi (The basic results of the studies carried out on the territory of the southern gate and bath block), in *Gonio-Apsarus* 4, 4-66, figs 1-58
54. **Kakhidze..., 2009:** - Kakhidze A, Shalikadze T., *Glassware from the southwestern littoral of Georgia*. Batumi/Oxford: Triada
55. **Kakhidze, 2007:** - Kakhidze E., *Apsarus*, in *Eirne*, 43, 176-185
56. **Kakhidze, 2008:** - Kakhidze E., *Apsaros: a Roman fort in southwestern Georgia*, in *Meetings of Cultures Between Conflicts and Coexistence* (eds P.G. Bilde and J.H. Petersen), Aarhus, 303-332
57. **Kakhidze, 2010:** - Kakhidze E, Mamuladze S., *Specimens related to cult from the fort of Apsarus*, in *Ancient Sacral Monuments in the Black Sea*, Ed. E.K. Petropoulos and A.A. Maslennikov, Thessaloniki, 455-464
58. **Kan, 1943:** - Kan A.H., *Juppiter Dolichenus. Sammlung der Inschriften und Bildwerke*. Leiden: Brill
59. **Kaufman, 1913:** - Kaufman, C.M., *Die ägyptisch-griechischen Terrakotten*, Cairo: Diemer, Finck & Baylaender Succ
60. **Kavtaradze, 2008:** - Kavtaradze G.L., *Iberii samefos tsarmartuli panteonis sakithisatvis* (On the pagan pantheon of the Iberian Kingdom), in *Kartveluri memkvidreoba* 12
61. **Kekelidze, 1957:** - Kekelidze K., *1957 Kartvelta moktsevis mtavari istoriul-kronologiuri sakitkhebi* (Basic historical and chronological issues of Christianization of Georgia, in *Etiudebi dzveli kartuli literaturis istoriidan* (Etudes on the history of ancient Georgian literature), Ed. C. Tevzadze, vol. 4, Tbilisi
62. **Kibalchich, 1910:** - Kibalchich T.W., *Gemmes de la Russie méridionale: documents inédits sur l'histoire de l'art de la gravure chez les anciens peuples ayant habité la Russie méridionale*, Berlin: Reinke et Grounwald
63. **Kobyлина, 1978:** - Kobyлина M.M., *Izobrazheniya Vostochnikh bozhestv v Severnom Prichernomorie v pervie veka n.e.* (Representations of Oriental gods in the northern Black Sea area at the daybreak of New Era), Moscow: Nauka
64. **Krug, 1980:** - Krug A., *Römische Fundgemmen 4: Neuwied, Friedberg, Florstadt, Darmsstadt, Hanau, Aschaffenburg und Koblenz*, in *Germania* 58
65. **Krug, 1981:** - Krug A., *Antike Gemmen im Römisch Germanischen Museum Köln*. Frankfurt am Main: Röm. - Germ. Museum

66. **Kuşseven, 2007:** - Kuşseven P., The cult of Jupiter Dolichenus: origins and iconography (Master's thesis). Ankara.
67. **Latishev, 1892:** - Latishev V.V., Grecheskie i latinskie nadpisi, naidennie v yuzhnoi Rossii v 1889-1891 godakh (Greek and Latin inscriptions discovered in the South Russia in 1889-1891), in Materiali po arkheologii Rossii (Results of Researches on the Archaeology of Russia) 9
68. **Leper, 1927:** -Leper R.K., Dnevnik raskopok khesoneskogo nekropolya (The Chersonesus necropolis excavations diary), in Chersonesus Collection, Ed. K.E. Grinevich, vol. 2, Sevastopol
69. **Lordkipanidze, 1954:** - Lordkipanidze M., Sakartvelos sakhelmtsifo muzeumis gemebi (Gems of the State Museum of Georgia) 1. Tbilisi: Metsniereba
70. **Lordkipanidze, 1961:** - Lordkipanidze M., Sakartvelos sakhelmtsifo muzeumis gemebi (Gems of the State Museum of Georgia) 3. Tbilisi: Metsniereba
71. **Lordkipanidze, 1967:** - Lordkipanidze M., Sakartvelos sakhelmtsifo muzeumis gemebi (Gems of the State Museum of Georgia) 4. Tbilisi: Metsniereba
72. **Lordkipanidze, 1969:** - Lordkipanidze M., Dzveli sakartvelos gliptikuri dzeglebis korpusi (Corpus of the glyptic remains of ancient Georgia), Tbilisi: Metsniereba
73. **MacMullen, 1981:** - MacMullen R., Paganism in the Roman Empire. New Haven, CT: Yale University Press
74. **Maksimova, 1950:** - Maksimova M.I., Gemi iz nekropolya Mtskheta-Samtavro (Gems from the Mtskheta-Samtavro necropolis), in Sakartvelos sakhelmtsifo muzeumis moambe (Bulletin of the State Museum of Georgia), 16
75. **Maksimova, 1956:** - Maksimova M.I., Antichnie goroda yugo-vostochnogo Prichernomorya. Sinopa, Amis, Trapezunt (Classical cities of the south-eastern Black Sea area: Sinope, Amisos, Trapezus), Moscow/Leningrad: Academy of Sciences of USSR
76. **Mamuladze, 2009:** - Mamuladze S., Sarapis kandakeba gonio-apsarosidan (Serapis statue from Gonio-Apsarus), in Gonio-Apsarus, 9, 131-146
77. **Mamuladze..., 2001:** - Mamuladze S, Kakhidze E, Khalvashi M., Die Römer in Südwestgeorgien, in Georgica, 24, 35-46
78. **Mamuladze..., 2002:** - Mamuladze S, Khalvashi M, Aslanishvili L., Rimskie garnizoni Apsara (Roman garrisons of Apsarus), in Vestnik drevnei istorii (Bulletin of Ancient History), 1, 33-39

79. **Merlat, 1960:** - Merlat P., Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse. Paris: Presses Universitaires de France
80. **Mshvildadze, 1994:** - Mshvildadze M., Romauli khanis bichvintis nakalakaris gliptikuri dzeglebi (Glyptic remains of the Roman period Bichvinta city site) (Candidate's thesis). Tbilisi
81. **Mshvildadze, 2002:** - Mshvildadze M., Zogierti sakitkhi serapisis kultis gavrtselebis shesakheb romis imperiashi (Concerning the some issues on the spreading of Serapis cult in the Roman Empire), in Kavkasiis Matsne (Caucasian Bulletin) 5
82. **Mshvildadze, 2007:** - Mshvildadze M., Christentum in Georgien und die Legionen Roms, in Georgica 30
83. **Mshvildadze, 2009:** - Mshvildadze M., Gonio-apsarosis gliptikuri dzeglebi (Glyptic remains of Gonio-Apsarus), in Gonio-Apsarus 9, 188-196
84. **Mshvildadze...,2009:** - Mshvildadze M, Mamuladze S., Serapisi agmosavlet shavizgvispiretshi (gvianantikuri periodi) (Serapis in the eastern Black Sea littoral: late Classic period), in Istoriani (eds B. Kudava, B. Kupatadze, G. Saitidze and J. Samushia). Tbilisi
85. **Neverov, 1983:** - Neverov O.Y., Gemmi antichnogo mira (Classical world gems). Moscow: Nauka
86. **Nash-Williams, 1952:** - Nash-Williams V.E., Iuppiter Dolichenus, in Greece and Rome 21, 72-77.
87. **Plontke-Lüning...,2002:** - Plontke-Lüning A, Fellmuth N, Geyer A., Arbeiten in der Nordwestecke der Festung, nördlich der Festung und im Bereich des modernen Friedhofs, in Gonio-Apsarus 3, 87-133
88. **Price, 1984:** - Price S.R.F., Rituals and Power. The Roman imperial cult in Asia Minor. Cambridge: Cambridge University Press
89. **Ramishvili, 1979:** - Ramishvili K., Sasanuri gemebi sakartveloshi (Sassanian gems in Georgia), Tbilisi: Metsniereba
90. **Richter, 1956:** - Richter, G.M.A., Catalogue of engraved gems: Greek, Etruscan, and Roman: The Metropolitan Museum of Art, 2nd edn. Rome: L'Erma di Bretschneider
91. **Sadradze...,2005:** - Sadradze V, Amiranashvili J., Urekis arkeologiuri dzeglebi (Archaeological remains of Ureki), Tbilisi: Ena da Kultura
92. **Sanders, 1902:** - Sanders C.S., Jupiter Dolichenus, in Journal of the American Oriental Society 23, 84- 92

93. **Scheid, 2003:** - Scheid J., An Introduction to Roman Religion. Translated by Janet Lloyd. Bloomington: University of Indiana Press
94. **Schwertheim, 1981:** - Schwertheim E., Iupiter Dolichenus, der Zeus von Doliche und der kommagenische Königs Kult, in Asia Minor Studien 3
95. **Shtaerman, 1987:** - Shtaerman, E.M., Sotsialnye osnovy religii drevnogo Rima (The social foundations of the ancient Roman religion), Moscow: Nauka
96. **Spaul, 2000:** - Spaul J., Cohors 2: the evidence for and a short history of the auxiliary infantry units of the Imperial Roman Army. Oxford: Archaeopress
97. **Speidel, 1987:** - Speidel M.P., The religion of Iupiter Dolichenus in the Roman army. Leiden: Brill
98. **Speidel, 1980:** - Speidel, M.P., Jupiter Dolichenus. Der Himmelsgott auf dem Stier. Stuttgart: Gentner Verlag
99. **Stambaugh, 1972:** - Stambaugh J.E., Sarapis under the early Ptolemies, Leiden: Brill
100. **Stephanus...2011:** - Stephanus of Byzantium, Ethnica. Translated and commentary by, Margarethe Billerbeck and Christian Zuber, vol. 2. Berlin: Walter de Gruyter
101. **Stoll, 2007:** - Stoll O., The religions of the armies, in A Companion to the Roman Army, edited by P. Erdkamp. London: Blackwell Publishing
102. **Sventsitskaya, 1999:** - Sventsitskaya I.S., Rane Khristianstvo: stranitsi istorii (Early Christianity: pages of history), Moscow: Political Literature
103. **The William...2000:** - The William Stancomb collection of coins of the Black Sea region, in Sylloge Nummorum Graecorum 11, London
104. **Thompson, 1989:** - Thompson D.J., Memphis under the Ptolemies, Princeton
105. **Todua, 2005:** - Todua T., Serapis kandakeba gonio-apsarosidan (Serapis statue from Gonio-Apsarus), in Dziebani 15-16, 177-180
106. **Toth, 1973:** - Toth I., Destruction of the sanctuaries of Iuppiter Dolichenus at the Rhine and in the Danube region (235-238), in Acta Archaeologica Academiae Scientiarum 25, 109-116
107. **Tsereteli, 1935:** - Tsereteli M., The Asianic (Asia Minor) elements in national Georgian paganism, in Georgica Magazine, October
108. **Tudor, 1958:** - Tudor D., Olentia romana, 2nd edition. București
109. **Turcan, 1996:** - Turcan R., The Cults of the Roman Empire. Oxford: Blackwell

110. **Valdgauer, 1914:** - Valdgauer O.F., Antichnie glinyanie svetilniki (Classical clay lamps), Saint Petersburg
111. **Varnike, 1917:** - Varnike B., Serapis na oblomke Olviyskoi posudi (Image of Serapis on Olbian ceramics), in Izvestiya imperatorskoi arkheologicheskoi komissii (Reports of the Imperial Archaeological Commission), 63
112. **Varshalomidze, 2004:** - Varshalomidze I., Samkhret karibchestan aghmochenili monetebi (Coins discovered at the south gate), in Gonio-Apsarus 4, 141-151
113. **Varshalomidze, 2009:** - Varshalomidze I., Monetebi gonio-apsarosidan (Coins from Gonio-Apsarus). Batumi: Shota Rustaveli State University
114. **Vidman, 1970:** - Vidman L., Isis und Sarapis bei den Griechen und Römern: epigraphische Studien zur Verbreitung und zu den Trägern des ägyptischen Kultes, Berlin: W. de Gruyter
115. **Waddington...,2005:** - Waddington W.H, Babelon, E, Reinach T., Recueil général des Monnaies Grecques d'Asie Mineure 1.1, Elibron Classics Replica edition. Boston: Adamant Media Corporation
116. **Walters, 1926:** - Walters H.B., Catalogue of the engraved gems and cameos, Greek, Etruscan and Roman in the British Museum. London: John Johnson
117. **Watson, 1985:** - Watson G.R., The Roman soldier. Ithaca, NY: Cornell University Press
118. **Welles, 1963:** - Welles C.B., The discovery of Serapis and the foundation of Alexandria, in Historia 12
119. **Zakharov, 1928:** - Zakharov A.A., Gemmy i antichnye perstni Gossudarstvennogo Istoricheskogo muzeya (Gems and Classical rings from the State Historical Museum), Moscow: Russian Academy

გონიო-აფსაროსში აღმოჩენილი რომაული ხუთბმსახურების ნივთები (რაზიიმი)

ნაშრომში წარმოდგენილი და განხილულია რომაულ პერიოდში იმპერიის აღმოსავლეთ პროვინციებში, მათ შორის მცირე აზიასა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში, გავრცელებული წარმართული კულტები, რომელთაგან ყველაზე დიდი პოპულარობით სერაპისისა და იუპიტერ-დოლიქენუსის კულტები სარგებლობდა. ახ.წ. I საუკუნიდან სერაპისის კულტი აქტიურად ვრცელდება იმპერიის დასავლეთ რეგიონებში და ჩანს რომ, თვით იმპერიის ცენტრშიც იკიდებს ფეხს. გარდა ამისა, მეტად საინტერესოა სხვადასხვა მკვლევართა დაკვირვებაც, იმის შესახებ, რომ სერაპისის კულტს არაერთი პარალელი ეძებნება ძველქართულ წარმართულ პანთეონთან. თავის მხრივ, საინტერესოა გონიო-აფსაროსის ციხე-სიმაგრის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი მონუმენტური ნაგებობის ნაშთები, რომელიც შესაძლებელია სერაპისის საკურთხეველს წარმოადგენდეს. ასევე აღსანიშნავია სერაპისის მინიატურული ქანდაკება, რომლის საკმაოდ ბევრი ანალოგია აღმოჩენილი რომაული ეპოქის სამხრეთ შავიზღვისპირა ცენტრებში (სინოპე, ამისო, ჰერაკლეა და ა.შ).

თავის მხრივ, კიდევ უფრო მეტ ინტერესს იწვევს იუპიტერ-დოლიქენუსის კულტის მინიატურული ქანდაკებები, რომელთა საკმაოდ მნიშვნელოვანი ნაწილი გონიო-აფსაროსში წარმოებული სამუშაოების შედეგადაა აღმოჩენილი. სავარაუდოა, რომ რომაულ ეპოქაში აფსაროსში მდგომ მცირე აზიიდან რეკრუტირებულ გარნიზონში ფართო რელიგიური აღმსარებლობის მქონე ჯარისკაცები მსახურობდნენ.

Tab. I

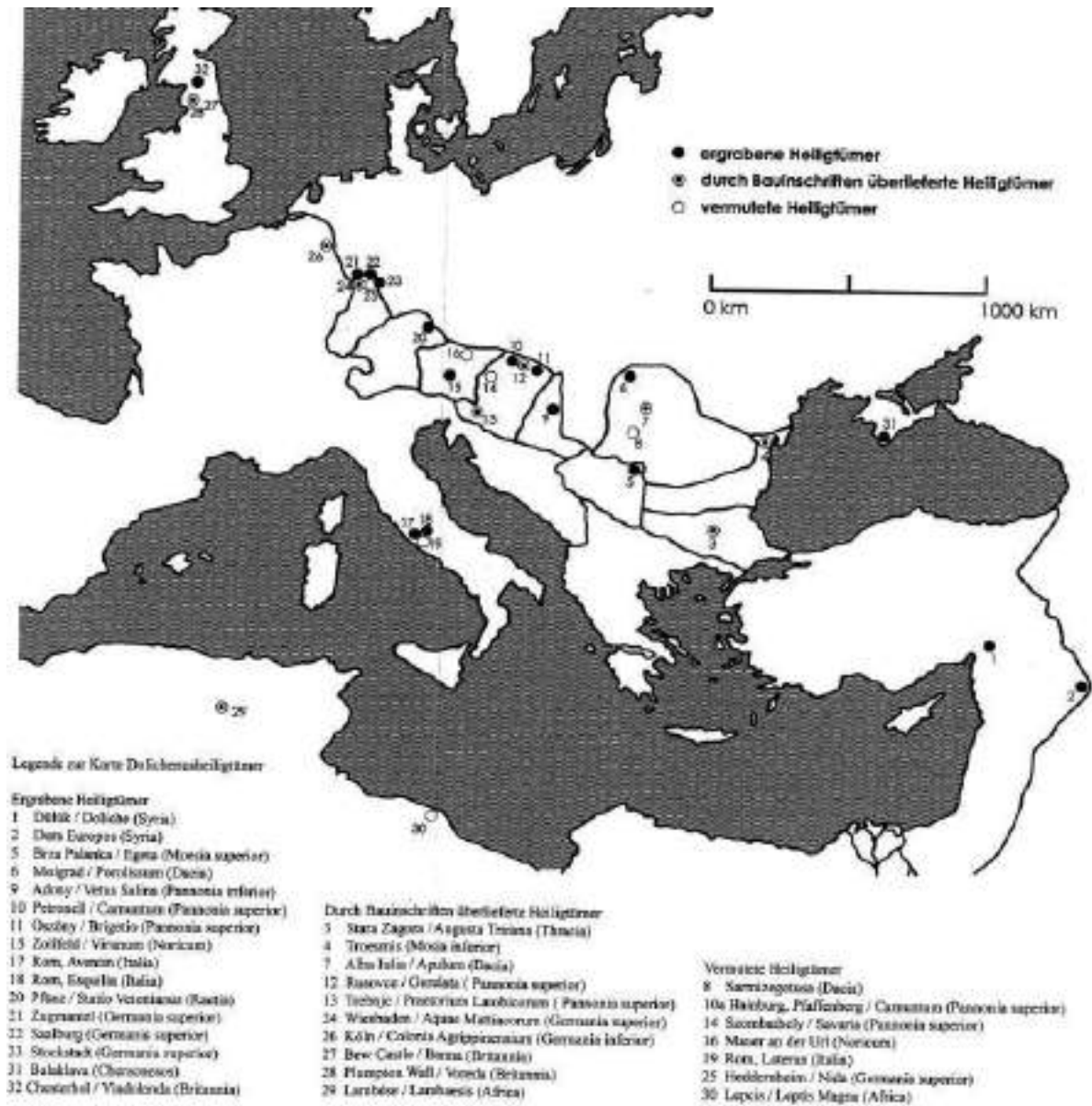

Fig. 1

Locations of Dolichenian Temples: Excavated (black dot), Attested by Building Inscriptions (black dot in circle), Presumed (circle) (map made by Catherine R.K. Leisser)

Tab. II

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

- Fig.1 Serapis Statue, Discovered in Apsarus
Fig. 2. Deer with eagle, bronze statue, discovered in Apsarus
Fig. 3 Bronze eagle statue, discovered in Apsarus

Tab. III

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig.1 Bronze hand statues, Discovered in Apsarus
Fig. 2. Bronze arm statue, discovered in Apsarus
Fig. 2. Bronze hand with globe, discovered in Apsarus

Tab. IV

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig.1. Simpulum, Discovered in Apsarus

Fig. 2. Silver coin, Simpulum

Fig. 3. Bronze coin, Serapis in boat

ნუმიზმატიკური მასალა გონიო-აფსაროსიდან

გონიო-აფსაროსი ნუმიზმატიკური ძეგლების მრავალფეროვნებით გამოირჩევა, აქ არქეოლოგიური სამუშაოებისას გამოვლინდა ელინისტური, რომაული, ბიზანტიური, ევროპული და ოსმალური მონეტები. 1995–2000 წლებში მოპოვებული მონეტები შესწავლილი და გამოქვეყნებულია ჩვენს მიერ (ვარშალომიძე, 1998; ვარშალომიძე, 1999; ვარშალომიძე, 1999ა; ვარშალომიძე, 1999ბ; ვარშალომიძე, 2000; ვარშალომიძე, 2009). წინამდებარე სტატიაში შესწავლილია მომდევნო წლებში აღმოჩენილი საფასეები. მონეტების უმრავლესობა სინესტის გამო ცუდათაა დაცული. ამიტომ მხოლოდ მცირე რაოდენობის საფასეების ატრიბუცია მოხერხდა. ნუმიზმატიკური მასალა აღწერილი გვაქვს ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით.

1. საინვ. 188, **ვესპასიანე (69-79 წწ), კესარია**, დრაქმა, ნ.4,8 გ. ზ.17/21 მმ.

შუბლი: მარჯვნივ მიმართული ვესპასიანეს ბიუსტი : ..IOYECPACIANOCC..IOI..

ზურგი: მარჯვნივ მიმართული ტიტუსის ბიუსტი: AI..OYECPACIANOC

(Burnett...,1999: 241, #1650 plate 75)

2. საინვ. 705, **ვესპასიანე (69-79 წწ), კესარია**, დრაქმა. ნ.4,3 გ.ზ.21 მმ.

შუბლი: მარჯვნივ მიმართული ვესპასიანეს პროფილი, ირგვლივ იკითხება.. OYECPACIANOC.

ზურგი: მარჯვნივ მიმართული ფროთოსანი ნიკე. ზედწერილი: NIKE CEVACTH

(Burnett...,1999:240, #1637, plate 74)

3. საინვ. 412, **დომიციანე (81-96 წწ), სპილენძი, ანტიოქია**. ნ.5,3 გ. ზ. 27 მმ.

შუბლი: იმპერატორის მარჯვნივ მიმართული პროფილი, ზედწერილიდან იკითხება.. CA..

ზურგი: SC (სენატის გადანყვეტილებით)

(Burnett...,1999:91,#2021,მხოლოდ გონიოს მონეტაზე იმპერატორი მარჯვნივაა მიმართული).

4. საინვ. 501, **დომიციანე (81–96 წწ)?, სპილენძი, ანტიოქია**. მონეტა დაზიანებულია ნ.3,4 გ. ზ.18/20 მმ.

შუბლი: იმპერატორის მარჯვნივ მიმართული პროფილი გაურკვეველად, ზედნერილი არ იკითხება.

ზურგი: SC (სენატის გადაწყვეტილებით)
(Burnett...,1999:91,#2021)

5. საინვ. #238, **დომიცია, სპილენძი. რომი.** მონეტა დაზიანებულია, გვერდები ჩამოტეხილი აქვს. ნ.3,22 გ.ზ.23 მმ.

შუბლი: მონეტის ცენტრში მარჯვნივ მიმართული იმპერატორის პროფილი, ზედნერილი არ იკითხება.

ზურგი: მონეტის ცენტრში რომული და რემი სწოვენ მგლის ძუძუს. დანარჩენი გადასულია (Herbert,1996:31, #426, plate XVII).

6. საინვ. #239, **ანტიოქია დომიცია, სპილენძი.** ნ 3,1, გ. ზ.20 მმ.

შუბლი: მარცხნივ მიმართული იმპერატორის ბიუსტი, ზედნერილიდან იკითხება OMI..

ზურგი: SC გვირგვინში.

7. საინვ. 138, **ანტიოქია, სპილენძი,** | ს.? ნ.5,8 გ. ზ. 19/20 მმ.

შუბლი: გადასულია

ზურგ ზე: SC გვირგვინში

8. საინვ. 705, **ანტიოქია, სპილენძი,** | ს.? ნ.7,1 გ.20/21 მმ.

შუბლი: გადასულია.

ზურგ ზე: SC გვირგვინში.

9. საინვ. 237, **ანტიოქია, სპილენძი,** | ს.? ნ.6,1 გ. 22/23 მმ.

შუბლი: მკრთალად იმპერატორის ბიუსტი მარჯვნივ.

ზურგ ზე: SC გვირგვინში.

10. საინვ. 494, **ტრაიანე (98-117 წწ), სპილენძი.** ნ. 6.4 ზ. 27/28 მმ.

შუბლი: მარჯვნივ მიმართული ტრაიანეს პროფილი, წარწერა გადასულია.

ზურგი: გადასულია.

11. საინვ. 3142, **ტრაიანე, ტრაპეზუნტი, სპილენძი.** ნ. 4,0 ზ. 20/22 მმ.

შუბლი: მარჯვნივ მიმართული ტრაიანეს ბიუსტი. ზედნერილი გადასულია.

ზურგი: TRAPE

ZOYNT

I ΩN გვირგვინში.

(Waddington...,1925:149,#7.pt.2.25; ვარშალომიძე, 2009:17, #27)

12. საინვ. 25 **ტრაიანე, სპილენძი**. ნ.6,0 ზ.24 მმ

შუბლი: მარჯვნივ მიმართული ტრაიანეს ბიუსტი:..TRAIANOC

ზურგი: არ იკითხება.

13. საინვ. 497, **ადრიანე (117-138 წწ), კესარია**. მონეტა ცუდათაა შენახული.ნ. 3,5 ზ.18- 20 მმ.

შუბლი: მონეტის ცენტრში მარცხნივ მიმართული იმპერატორის პროფილი მკრ-თალად.

ზურგი: ჰერაკლეს კვერთხი?, ლეგენდა არ იკითხება.

14. საინვ. 500, **ადრიანე (117-138 წწ), კესარია, დრაქმა**. 2,5 გ. ზ. 20 მმ.

შუბლი: ადრიანეს მარცხნივ მიმართული პროფილი, წარწერა გადასულია.

ზურგი: არგეის მთა, წარწერა გადასულია (დუნდუა, 1975:292, 1, ტაბ.68).

15. საინვ. 498, **ადრიანე, კესარია, დრაქმა**. ნ.3,3 გ. ზ.18/19 მმ.

შუბლი: მარჯვნივ მიმართული დაფნისგვირგვინიანი ადრიანეს პროფილი, წარწერა არ იკითხება.

ზურგი: ჰერაკლეს კვერთხი?, გამოსახულება გაურკვეველია.

16. საინვ. 499, **ადრიანე, კესარია**. ნ 3,3 გ. ზ. 20 მმ.

შუბლი: მარჯვნივ მიმართული დაფნისგვირგვინიანი ადრიანეს პროფილი, წარწერა არ იკითხება.

ზურგი: ჰერაკლეს კვერთხი, დანარჩენი გადასულია (დუნდუა, 1979:55, 414).

17. საინვ. 506, **ადრიანე, კესარია**. ნ.2,6 გ. ზ.18/19 მმ

შუბლი: მონეტის ცენტრში მარცხნივ მიმართული ადრიანეს თავის გამოსახუ-ლება

ზურგი: ჰერაკლეს კვერთხი ირგვლივ:....YPATOS... (დუნდუა,1979:55,414, ვარ-შალომიძე, 2009:18, 29).

18. საინვ. 495, **ანტონინუს პიუსი (138-161 წწ.)**. ნ. 2,7. ზ.20 მმ.

შუბლი: მონეტის ცენტრში მარცხნივ მიმართული იმპერატორის პროფილი.

ზურგი: გადასულია.

19. საინვ. 550, **კომოდუსი (180-192 წწ), ტრაპეზუნტი, სპილენძი**. ნ. 7,0 გ. ზ.23/24 მმ.

შუბლი: წვეროსანი კომოდუსის ბიუსტი მარჯვნივ.. ..

ზურგი: მითრას ბიუსტი სხივებიან ფრიგიულ ქუდში, დანარჩენი გადასულია (დუნდუა,1975:287, 319).

20. საინვ.502, **სეპტიმუს სევერუსი (193-211 წწ), ტრაპეზუნტი, სპილენძი.**

მონეტა დაზიანებულია. წ.12,0 გ. ზ.27/28 მმ.

შუბლი: მონეტის შუბლის დიდი ნაწილი ჩამოფცქვნილია, ჩანს მარცხნივ მიმართული იმპერატორის პროფილი, ზედწერილი არ იკითხება.

ზურგი: მითრა ცხენზე. ცხენს მარჯვენა ფეხი აწეული აქვს. წარწერა გადასულია (დუნდუა, 1975:296, 22, ტაბ.6).

21. საინვ. 505, **იულია დომნა (193-217), ტრაპეზუნტი, სპილენძი.** მონეტა გაცვეთილია, წ.14,0 ზ.30 მმ

შუბლი: მარცხნივ მიმართული იულია დომნას პროფილი, სახე ცუდად ჩანს, დაზიანებულია, ზედწერილი არ იკითხება.

ზურგი: მითრა ცხენზე. ცხენს მარჯვენა ფეხი აწეული აქვს. წარწერა გადასულია (დუნდუა, 1975:299, 44, ტაბ.71)

22. საინვ. 504, **იულია დომნა (193-217 წწ), კესარია, სპილენძი.** წ.5,6 გ. ზ.23/25 მმ.

შუბლი: იულია დომნას ბიუსტი მარჯვნივ, ირგვლივ: IOYLIA DOMNA AYG

ზურგი: მონეტის ცენტრში მარჯვნივ მიმართული რომელიღაც ქალი ღვთაების(?) ბიუსტი. ირგვლივ: MHTPO... (აღწერილი მონეტის ანალოგს ხელმისაწვდომ ლიტერატურაში ჯერჯერობით ვერ მივაკვლიეთ, მაგრამ ფაქტურის, ტიპოლოგიური და მეტროლოგიური ნიშნების მიხედვით კესარიას მივაკუთვნეთ).

23. საინვ. 496, **კარაკალა (211-217), კესარია, დრაქმა.** წ. 5,1 გ. ზ. ....25 მმ.

შუბლი: დაფნისგვირგვინიანი კარაკალას პროფილი მარჯვნივ. გარშემო:.. AY.. ANTONINO

ზურგი: არგეის მთა, რომლის მწვერვალზედაც დგას ადამიანის ფიგურა, რომელსაც ხელში სფერო და სკიპტრა უჭირავს. წარწერიდან იკითხება: MHTP KAICAN, ქვემოთ: ETIE (დუნდუა, 1979:169, 334)

24. საინვ. 126, **ტრაპეზუნტი. სპილენძი.** II-III სს.წ. 3,4 გ. ზ.19/20 მმ.

შუბლი: მკრთალად მარცხნივ მიმართული იმპერატორის პროფილი

ზურგი: მითრა ცხენზე, დანარჩენი არ იკითხება

25. საინვ. 372, **სიგიზმუნდ III (1587-1632). ბოდგოშის ზარაფხანა.** ორტა.1624 წელი. წ. 6 გ. ზ.26 მმ.

შუბლი: თოკისებურ რკალში სიგიზმუნდის წელს ზევითი გამოსახულება მახვილით მარცხენა ხელში და ჯვრიანი სფეროთი მარჯვენაში. თოკისებური რკალით ირგვლივ შემოვლებული აქვს ლათინური ზედწერილი: SICISIII.D.REXPOL.M.D.LI.PLS. PRUS.M (სიგიზმუნდ III, ღვთის წყალობით მეფე პოლონეთის, დიდი მთავარი ლიტვის, რუსეთის, პრუსიის, მოზოვიისა).

ზურგი: თოკისებურ რკალში საგერბო ფარი პოლონეთ-ლიტვის გერბით, ფარის თავზე გვირგვინი. გვერდებზე თარიღი 1624. თოკისებური რკალით ირგვლივ შემოვლებული აქვს ლათინური ზედწერილი: SAM.LIV.NECNSVJOT: VAN,Q.HRI.R (სამოგითის, ლივონიისა და აგრეთვე მემკვიდრე მეფე შვედების, გუთების, ვანდალების (ქებულადე, 1971:12, ვარშალომიძე, 2009:73)

აღწერილი ნუმიზმატიკური მასალიდან 24 არის რომაული ხანის (I-III სს.), ხოლო ერთი პოლონური მონეტაა (XVII ს.). რომაული საფასეები ზარაფხანების მიხედვით ასე ნაწილდება: კესარია-8, ანტიოქია-7, ტრაპეზუნტი-5, რომი-1, 3-ზარაფხანის დადგენა ვერ მოხერხდა ცუდი დაცულობის გამო. საუკუნეების მიხედვით შემდეგი სურათი გვაქვს: I-9 (ვესპასიანე 69-79 წწ), დომიციანე (81-96 წწ), II-9 (ტრაიანე 98-117 წწ), ადრიანე (117-138 წწ), ანტონინუს პიუსი (138-161 წწ) კომოდუსი (180-192), III-5 (სეპტიმუს სევერუსი (193-211 წწ), კარაკალა (211-217 წწ), იულია დომნა (139-217 წწ) მონეტა. ნამყვანია კესარიის პროლექცია, მას მოსდევს ანტიოქიის და ტრაპეზუნტის სპილენძი. რომი ერთი ეგ ზემპლართაა წარმოდგენილი. ახალ მონაცემებს თუ დავუმატებთ წინა წლებში მოპოვებული მონეტების ანალიზს შემდეგ სურათს მივიღებთ:

I საუკუნეში მოჭრილია 38 მონეტა: ტიბერიუსი (14-37 წწ) – ლუგდუნუმი (გალია) 1 დენარი, ჰიპერია (37/38-38/39 წწ)–1 (ბოსფორის სამეფო), აგრიპა ჰეროდე (37-44 წ.წ.)–1 (იუდეა), ანტიოქია (სირია)–22 (ნერონი-68 წწ)–5, დომიციანე (81-96 წწ) – 5, 12 კი ზოგადად პირველი საუკუნის მეორე ნახევრით შეიძლება დავათარილოთ), ვესპასიანე (69-79 წწ)–6 (რომი, კესარია), ტიტუსი (79-81 წწ)–1 (გადარა), გარდა ცალკეული ცალებისა, 1998 წელს აღმოჩენილ განძში II-III სს მონეტებთან ერთად იყო პირველ საუკუნეში მოჭრილი 6 მონეტა: ტიბერიუსის ლუგდუნუმში მოჭრილი დენარი, ვესპასიანეს რომში მოჭრილი დენარი და პოლემონ II (49-63 წწ)–4 დრაქმა. I საუკუნის მონეტების უმრავლესობა მოჭრილია ანტიოქიაში–22 ცალი, 4–პონტოს სამეფოში, 3–რომში, 3–კესარიაში, 2–ლუგდუნუმში, თითო–თითო ბოსფორში, იუდეაში, გადარაში. საფასეების უმრავლესობა სპილენძისაა (26). დომინირებს პირველი საუკუნის შუა ხანებსა და ბოლოს მოჭრილი მონეტები.

II საუკუნეში მოჭრილია 44 მონეტა. ტრაიანე–7 (კესარია, ნეოკესარია, ტრაპეზუნტი, რომი), ადრიანე–13 (11–კესარია, 1–აღმოსავლეთის ზარაფხანა, 1–არ განისაზღვრა), ფაუსტინა (+141)–2 (1–რომი), ანტონინუს პიუსი (138-161 წწ)–6 (2–რომი, 3–კესარია, 1–ვერ განისაზღვრა), კომოდუსი (180-192 წწ)–4 (3–ტრაპეზუნტი, 1–არ განისაზღვრა). გარდა ამისა, გონიოს განძში შედის ამ პერიოდის 12 მონეტა: ტრაიანე–3 (რომი), ადრიანე–5 (2–რომი, 3–კესარია), ანტონინუს პიუსი–1 (რომი), ფაუსტინა II (161-176 წწ)–1 (რომი), მარკუს აურელიუსი (161-180 წწ) ან კომოდუსი–1 (რომი), კომოდუსი–1 (რომი). მეორე საუკუნის მონეტების უმრავლესობა მოჭრილია კესარიაში–21, რომში–15, ტრაპეზუნტში–6, ნეოკესარიაში–1, აღმოსავლეთის ზარაფხანაში–2, 3– ვერ განისაზღვრა მოჭრის ადგილი.

III საუკუნეში მოჭრილია 45 მონეტა. სეპტიმუს სევერუსი – 7 (2 – რომი, 1-კესარია, 3 – ტრაპეზუნტი, 1-ალმოსავლეთის ზარაფხანა), იულია დომნა-5 (2-კესარია, 1 – ტრაპეზუნტი), კარაკალა-2 (კესარია), კარაკალა ან გეტა-1, გორდიანე III (238-244 წწ) – 3 (1 – კესარია, 1 – სინოპე), ტრანკულინა (238-244)-1 (ტრაპეზუნტი), ავრელიანე (270-275 წწ) – 2 (თესალონიკე). ტრაპეზუნტშია მოჭრილი ერთი მონეტა, რომლის ზუსტი განსაზღვრა ვერ მოხერხდა. განძში შედის 23 ცალი ამ პერიოდის მონეტა: სეპტიმუს სევერუსი – 9 (1 – რომი, 8 – კესარია), იულია დომნა – 5 (კესარია), კარაკალა – 7 (2 – რომი, 5 – კესარია), გეტა – 2 (1 – რომი, 1 – კესარია). 25 მონეტა მოჭრილია კესარიაში, 5 – რომში, 7 – ტრაპეზუნტში, 2 – თესალონიკეში, 1 – სინოპში. ანალოგიური მონეტები გამოვლენილია ბიჭვინტაში.

ამდენად, 1995 წლიდან 2018 წლამდე გონიო აფსაროსში მოპოვებული სამი ასეული რომაული ხანის საფასისაგან მოხერხდა მხოლოდ 127 ცალის აღწერა-ატრიბუცია. ამათგან 38 მოჭრილია I, 44-მე-II და 45-მე-III საუკუნეში. ზარაფხანების მიხედვით ასეთი სურათია: კესარია-49, რომი-23, ანტიოქია-22, ტრაპეზუნტი-13, ლუგდუნუმი-2, თესალონიკე-2, თითო-თითო ნეოკესარიაში, სინოპეში, ბოსფორის სამეფოში, იუდეაში და გადარაშია მოჭრილი. რომის პროვინცია სირიის სხვადასხვა ქალაქებში მოჭრილი ფულითაა წარმოდგენილი პირველი საუკუნე. ანტიოქიაში, იუდეაში, გადარაში მოჭრილი მონეტების გამოვლენა აფსაროსში ჩვენ სამხედრო გარნიზონის ცალკეული შენაერთების სირიიდან გადმოყვანით ავხსენით (ვარშალომიძე, 2009:58-59). მეორე საუკუნიდან ნუმისმატიკური მასალების მიხედვით სახეზეა მჭიდრო კავშირი კაპადოკიის კესარიასთან. ეს ბუნებრივიცაა, რადგან დადგენილია, რომ რომის აღმოსავლეთის პროვინციაში მდგომი გარნიზონები მარაგდებოდა კესარიული ფულით (Sydenham, 1933:14).

საქართველოში კესარიული მონეტების ფართო მიმოქცევას აქ გამოვლენილი განძები თუ ცალკეული ერთეულები ადასტურებს (ვრცლად იხ.: ვარშალომიძე, 2009:52). რაც შეეხება მეტროპოლიაში მოჭრილ დენარებს, ისინი ჩვენში ალბათ მცირეაზიის ქალაქებიდან შემოვიდა (ვარშალომიძე, 2009:54). საინტერესოა გონიოში ტრაპეზუნტის სპილენძის მონეტების აღმოჩენა. ეს საფასეები ტრაპეზუნტის გარეთ გამოვლენილია მხოლოდ ბიჭვინტა-ლიძავის და გონიოს ტერიტორიაზე (დუნდუა, 1975:329, ვარშალომიძე, 2009:54).

ამრიგად, ნუმისმატიკური მასალების მიხედვით I საუკუნის მიწურულიდან III საუკუნის ბოლომდე გონიო-აფსაროსში დგას რომაული გარნიზონი, საქალაქო ცხოვრება დაწინაურებულია და აფსაროსის პოლიტიკურ-ეკონომიკური ღერძი მიმართულია მცირე აზიის ქალაქებისკენ.

რომაული მონეტების გარდა გონიოს არქეოლოგიურმა შესწავლამ უკანასკნელ წლებში გამოავლინა ევროპული, კერძოდ კი, პოლონური ფული. იგი მოჭრილია სიგიზმუნდ III (1587-1632 წწ) სახელით ბოდგოშის ზარაფხანაში. გონიოში ანალოგიური მონეტა წინა წლებშიც იქნა გამოვლენილი (ვარშალომიძე, 2009:73). შესაძლებელია იგი გონიოში კაზაკებმა შემოიტანეს. დასავლეთ საქართველო კაზაკებს ოსმალეთის

წინააღმდეგ ბრძოლის დროს უკავშირდება. მათი დასახლებების არეალში XVII საუკუნის პირველ ნახევარში პოლონეთ-ლიტვის გაერთიანებული სამეფოს მონეტები მიმოიქცეოდა. კაზაკები მრავალჯერ დაესხნენ თავს გონიოს ციხეს და, შესაძლებელია, პოლონური ფულიც მათ შემოიტანეს. ასევე შეიძლება ოსმალეთის იმპერიიდან შემოსულიყო, როგორც საერთაშორისო ვალუტის ფუნქციის მქონე საფასე (ვარშალომიძე, 2009:73).

ამრიგად, გონიოში გამოვლენილი ნუმისმატიკური მასალა ძეგლის შესწავლისათვის სხვა არქეოლოგიურ არტეფაქტებთან და წერილობით მასალასთან ერთად მნიშვნელოვანი წყაროთმცოდნეობითი ბაზაა.

ლიტერატურა

1. **დუნდუა, 1975:** - დუნდუა გ., სამონეტო მიმოქცევა და სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობანი ბიჭვინტაში ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით, ძვ.წ.II-ახ.წ.IV სს//დიდი პიტიუნტი I. თბილისი
2. **დუნდუა, 1979:** - დუნდუა გ., საქართველოს სამონეტო განძები, თბილისი
3. **ვარშალომიძე, 1998:** - ვარშალომიძე ი., ევროპული მონეტები გონიოდან//საისტორიო მაცნე, 7, ბათუმი
4. **ვარშალომიძე, 1999ა:** - ვარშალომიძე ი., იუდეური და მაკედონური მონეტები გონიო-აფსაროსიდან//ლიტერატურული აჭარა (ჭოროხი), 2, ბათუმი
5. **ვარშალომიძე, 1999ბ:** - ვარშალომიძე ი., გონიო-აფსაროსი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით//ლიტერატურული აჭარა (ჭოროხი), 7, ბათუმი
6. **ვარშალომიძე, 2000:** - ვარშალომიძე ი., რომაული ხანის ვერცხლის მონეტების განძი გონიო-აფსაროსიდან//ძიებანი, 5, თბილისი
7. **ვარშალომიძე, 2009:** - ვარშალომიძე ი., მონეტები გონიო-აფსაროსიდან, ბათუმი,
8. **ქეზულაძე, 1971:** - ქეზულაძე რ., ევროპული მონეტების მიმოქცევა საქართველოში XV-XVIII სს-ში, თბილისი
9. **Burnett..., 1999:** - Burnett A, Amandry M, Carradic I., Roman provincial coinage, vol.II, British Museum Press, London, Bibliotheque nationale de France, Paris. vol.II. part.II
10. **Herbert, 1996:** - Herbert K., Roman imperial coins, The John Max Wulffing collection in Washington university, vol.III. Bolchazy-Carducci Publisssher-s, Wauconda, Illinois,
11. **Sydenham, 1933:** - Sydenham E, The coinage of Caesarea of Cappadocia, London
12. **Waddington..., 1925:** - Waddington W, Babelon E, Reinsch Th., Recueil general des monnaies Greques D Asie Mineure, Paris

THE NUMISMATIC MATERIAL FROM GONIO-APSAROS

Summary

Gonio-Apsaros is distinguished by the variety of numismatic monuments. Here the archaeological research revealed Hellenistic, Roman, Byzantine, European and Ottoman coins. The coins obtained in 1995-2000 are studied and published by us. We studied the coins found in subsequent years in our article. Most coins are poorly protected due to humidity. The sample units are of a small number. Twenty-four of the numismatic materials described are from the Roman period (I-III century), and one is a Polish coin (XVII century). The Roman coins according to the mints are distributed as follows: Caesarea – 8, Antiochia – 7, Trapezunt – 5, Rome – 1, 3 – of unspecified mint because of poor protection. We have the following situation according to the centuries: I – 9 (Vespasian (69-79), Domitian (81-96)), II – Trajan (98-117), Hadrian (117-138), Antoninus Pius (138-161), III – 6 (Septimius Severus 193-211), Caracalla (211-217), Commodus (180-192), Julia Domna (139-217) coins. The Caesarea products are leading, which are followed by the Antiochia and Trapezunt copper. Rome is represented by one copy. If we add new data to the analysis of coins obtained in previous years we get the following image: Thirty-eight coins have been minted in the I century: Tiberius ((14–37) – Lugdunum (Gallia) 1 Denar, hieperia(37/39) - 1 (Bosporan Kingdom), Herodes Agripa ((37–44) -1 (Judea), Antiochia (Syria) -22 (Nero 54 – 68) – 5, Domitian ((81-96) – 5, 12 of them generally can be dated by the second half of the first century), Vespasian(69-79) – 6 (Rome, Caesarea), Titus (79–81) – 1 (Gadara), except the separate units, among the coins of II-III centuries, there were 6 coins minted in the first century among the treasury found in 1998: the Denar minted in Lugdunum of Tiberius, the Denar minted in the Rome of Vespasian and Polemon II(49-63) – 4 Drachmas. Most of the first century coins were minted in Antioch– 22 units, 4 in the Kingdom of Pontus, 3 in Rome, 3 in Caesarea, 2 in Lugdunum and one in Bosporus, Judea and Gadara. Most of coins are copper (26). The coins minted in the middle and at the end of the first century are dominating. 45 coins were minted in the II century. Trajan – 7 (Caesarea, neo-Caesarea, Trapezunt, Rome), Hadrian 13 (11–Caesarea, 1 - Eastern mint, 1 – not defined). Faustina(+141)–2(1– Rome), Antoninus

Pius (138-161), –6(2 – Rome, 3- Caesarea, 1 - not defined). Commodus (180-192) – 4 (3-Trapezunt, 1 – not defined). Septimius Severus (193–211) – 3 (Trapezunt, Rome, Eastern mint). In addition to the Gonio treasure, there are 12 coins of this period: Trajan – 3 (Rome), Hadrian – 5 (2-Rome, 3-Caesarea, Antoninus Pius – 1 (Rome), Faustina II 9161–176) – 1 Rome, Marcus Aurelius(161–180) or Commodus – 1 (Rome). The most of coins of the second century coins were minted in Caesarea-21, Rome – 15, Trapezunt – 5, neo-Caesarea – 1, Eastern mint – 2, 3 – place of mint is not defined). 44 coins were minted in the III century. Septimius Severus – 5 (1-Rome, 1-Caesarea, 3 – Trapezunt), Julia Domna – 5 (2-Caesarea, 1 – Trapezunt), Caracalla – 2 (Caesarea); Caracalla or Geta – 1, Gordian III (238-244) – 3 1-Caesarea, 1- Sinop), Trankulina (238-244) – 1 (Trapezunt), Aurelian (270-275) – 2 (Thessaloniki). One coin is minted in Trapezunt, which could not be accurately identified.

The treasure includes 23 coins of this period, Septimius Severus – 9 (1-Rome, 8-Caesarea), Julia Domna -5 (Caesarea), Caracalla- 7 (2-Rome, 5-Caesarea), Geta-2 (1-Rome, 1-Caesarea), 25 coins were minted in Caesarea, 5 in Rome, 7 in Trapezunt, 2 in Thessaloniki, 1 in Sinop. The similar coins were found in Bichvinta.

According to written sources, archaeological and numismatic material, the existence of a Roman garrison in Apsaros in the I-III centuries is confirmed. The Roman coins are part of their wages used for trade with the locals.

The Polish coin was minted in the name of Sigismund III (1587-1632) in the Bodgosh mint. A similar coin was discovered in Gonio in previous years. It is possible that it was brought by the Cossacks in Gonio; western Georgia is associated with the Cossacks in the fight against the Ottomans. In their settlement, coins of the United Kingdom of Poland and Lithuania were in circulation in the first half of the 17th century. The Cossacks have repeatedly attacked the Gonio fortress. It may also come from the Ottoman Empire as an international currency.

ტაბულაბის აღწერილობა

ტაბ. I

1. ვესპასიანე (69-79 წწ), კესარია
2. ვესპასიანე (69-79 წწ) , კესარია,
3. დომიციანე (81-96 წწ), ანტიოქია,
4. დომიციანე (81-96 წწ) ? ანტიოქია,
5. დომიციანე, სპილენძი. რომი
6. ანტიოქია, სპილენძი, I ს.?
7. ანტიოქია, სპილენძი, I ს.?
8. ანტიოქია, სპილენძი, I ს.
9. ტრაიანე (98-117 წწ)
10. ტრაიანე, ტრაპეზუნტი,
11. ადრიანე (117-138 წწ), კესარია.

ტაბ. II

12. ადრიანე, კესარია,
13. ადრიანე, კესარია,
14. ადრიანე, კესარია
15. კომოდუსი (180-192 წწ), ტრაპეზუნტი,
16. სეპტიმუს სევერუსი (193-211 წწ), ტრაპეზუნტი,
17. იულია დომნა (193-217), ტრაპეზუნტი
18. იულია დომნა (193-217 წწ), კესარია
19. კარაკალა (211-217), კესარია
20. სიგიზმუნდ III (1587-1632)

I

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

ავგის ნაეკლესიარი

2015 წლის ივნისის თვეში აჭარის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოს დაფინანსებით ქ. ბათუმის გარეუბან ახალსოფელში არქეოლოგიური ექსპედიცია განხორციელდა. ექსპედიციის მიზანს ადრეშუასაუკუნეების საეკლესიო ნაგებობის შესწავლა წარმოადგენდა. თანამედროვე ადმინისტრაციული დაყოფით ახალსოფელი ორად იყოფა. მისი ერთი ნაწილი ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტს ეკუთვნის, ხოლო მეორე- ქ. ბათუმის შემადგენელი ნაწილია. ჩვენს მიერ შესწავლილი ძეგლი ავგის უბანში (ავგის ქ. 50) ადგილობრივი მკვიდრის თ. შარაძის საკარმიდამო ნაკვეთში მდებარეობს.

არქეოლოგიური გათხრების დაწყება აქ შემთხვევით აღმოჩენილმა ბიზანტიური პერიოდის კრამიტისა და აგურის ფრაგმენტებმა განაპირობა. აღმოჩენის ადგილის ვიზუალური დათვალიერებისას ზედაპირულად შეინიშნებოდა ქვის წყობის ნაშთები. ადგილობრივთა მონათხრობით, აქ იდგა შენობა, რომელიც XX ს-ის II ნახევრამდე საკმაოდ კარგად იყო დაცული. მოგვიანებით იგი დაუნგრევიათ და მისი ქვები სხვადასხვა სამშენებლო საქმიანობისათვის გამოუყენებიათ. ძეგლის რაობის გასარკვევად მცირე მასშტაბის არქეოლოგიური გათხრები ვანარმოეთ (შესასწავლი ფართობი მოიცავდა შემდეგ კვადრატებს: NO: 1-3, 11-13, 21-23, 31-33; SO: 1-3, 11-13, 21-23, 31-33; SW: 1-3, 11-13, 21-23, 31-33; NW:1-3, 11-31; კვადრატების ზომები 4x4 მ).

ორკვირიანი სადაზვერვო არქეოლოგიური გათხრების ჩატარების შემდეგ აღმოჩნდა საკმაოდ დიდი ზომის ბაზილიკა, რომელიც მშენებლობის ტექნიკით, გეგმარებით და არქეოლოგიური მასალების მიხედვით ადრებიზანტიური პერიოდის საეკლესიო ნაგებობას წარმოადგენს. არქეოლოგიურმა გათხრებმა გამოავლინა ტრანსეპტიანი დარბაზი (ტაბ. I-III), რომლის სანყისი გეომეტრიული სქემა ე.წ. ვნების ჯვარია (crux immissa), მას „ლათინურ ჯვარსაც“ და „გრძელ ჯვარსაც“ (crux immissa oblonga) უწოდებენ. ტრანსეპტიანი დარბაზების გავრცელების არეალი ადრე შუასაუკუნეებში საკმაოდ ფართე იყო. იგი ბიზანტიის იმპერიის პერიფერიებში თითქმის ყველგან გვხვდება და მისი ორი სახეობა იყო ცნობილი: უგუმბათო და გუმბათიანი (Restle, 1979: 68-73, ნახ. 42-44). გუმბათიანი ბაზილიკები ბიზანტიის იმპერიაში ძალიან ადრე წარმოიქმნა (Stanzl, 1979:79-92), ბრტყელი კოჭოვანი გადახურვიდან თალოვანზე გადასვლამ თავისთავად წარმოშვა გუმბათი (Быш, 1900: 315). მიჩნეულია, რომ ამდაგვარ გეგმარებას საფუძვლად მარტირიუმები და კლდოვანი სამარხების სქემები უდევს (Bandmann, 1956:187).

ავგის ნაეკლესიარი უგუმბათო ბაზილიკის ტიპს განეკუთვნება. არქეოლოგიური გათხრებისას ტაძრის ნანგრევებში არცერთი ისეთი ქვა არ აღმოჩენილა, რომე-

ლიც კამარის არსებობაზე მიუთითებდა. გარდა ამისა, ტაძრის კედლები იმ სიმყარის არ არის, რომ დარბაზისა და ტრანსეპტის გადაკვეთის კუთხეებს გუმბათის სიმძიმე ეტვირთათ. ნაგებობაში არც პილასტრები იკითხება. როგორც ჩანს, მას მარტივი კოჭოვანი, ბრტყელი ქერი უნდა ჰქონოდა, როგორც ეს დასავლურ ადრეულ ბაზილიკურ ნაგებობებს ახასიათებდათ.

მსგავსი გეგმარების მქონე ნაგებობა ცნობილია აფხაზეთიდან და იგი ზოგადად ადრე შუასაუკუნეებით არის დათარიღებული (Шамна, Шамна, 1985: 19-22). დაახლოებით ასევე თარიღდება ამავე ტიპის ეკლესია ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთშიც (Romančuk, 2005: 26).

ავგიის ნაეკლესიარი ამ ტიპის საკულტო ნაგებობებისაგან განსხვავდება ერთი დეტალით-ნართექსით. იგი მოგვიანო მინაშენს არ წარმოადგენს და თავიდანვე ეკლესიასთან ერთადაა აგებული (ტაბ. II/5-6; ტაბ. III/1-2). ნართექსი დარბაზისაგან 70 სმ-ის სიგანის ტიხრითაა გამოყოფილი. მისი კარის ლიობი დარბაზის კარს უსწორდება. დასავლეთის მხრიდან ნაგებობას აქვს კვადრატული მინაშენი (ტაბ. II/7; ტაბ. III/2). იგი გვიან „მიდგმულს“ ჰგავს, თუმცა ძირითად სტრუქტურასა და მინაშენს შორის დიდი ქრონოლოგიური მონაკვეთი არ შეინიშნება. მისი კედლები მხოლოდ 60 სმ-ის სიგანისაა და ძირითად ნავთან შედარებით რამდენამდე დაბალია. შემორჩენილია მხოლოდ უკიდურესი ქვედა სტრუქტურა. კარის ლიობის ადგილი არ იკითხება. ეს როგორც ჩანს, კარიბჭეა-ესონართექსის „რეპლიკა“, მასზე დაკვირვებით ჩანს, რომ იგი მშენებლობის დასრულებამდე განადგურებულა. მსგავს მინაშენს შეიცავს თითქმის ამავე სქემის გუმბათოვანი ნაგებობა ნაჯახოვოშიც (ზაქარაია, კაპანაძე: 1991: 54-56, სურ. 91).

ნაგებობის კედლები ზოგიერთ ადგილას 2 მ-ის სიმაღლემდეა შემორჩენილი (ტაბ. II-III). იგი ნაგლეჯი, დაუმუშავებელი ქვითაა ნაგები კირხსნარის (კერამიკული ფხვნილის, კენჭებისა და ღორღის ქარბი მინარევით) გამოყენებით. რიგები რეგულარულია. საკვანძო ადგილებში წყობა ქვიშაქვის კარგად გათლილი კვადრებითაა შეკრული და განმტკიცებული (ე.წ. „opus incertum“). სხვადასხვაგვარია აბსიდის წყობა. აქ საგანგებოდ შერჩეული, შედარებით მომცრო, გარე ასახულობაში კვადრატული და თანაბარი ზომის ქვებია გამოყენებული (ე.წ. „opus quadratum“) (ტაბ. II/3-4; ტაბ. III/1). კარის ლიობები ყველგან ერთი და იგივე სიგანისაა - 1,5 მ. საინტერესოა, რომ ჩრდილოეთისა და სამხრეთის სათავსოთა კარის ლიობები ერთმანეთს საგანგებოდაა აცილებული. სამხრეთის აღმოსავლეთის მონაკვეთშია გაჭრილი (ტაბ. II/1; ტაბ. III/1) ჩრდილოეთისა კი დასავლეთით (ტაბ. II/2; ტაბ. III/1). ეკლესიაში იატაკებიც სხვადასხვა დონეზეა გამართული. მათ შორის განსხვავება დაახლოებით 20 სმ-ია და ლიობთა წინ ქვის ფილებით ერთხარისხიანი დაბალი საფეხურებითაა გამართული. იატაკი, როგორც ძირითად ასევე გადამკვეთ ნავში, გამართული იყო კირხსნარისა და კერამიკული ფხვნილის ნაერთით (ე.წ. „opus signinum“). ერთ ადგილას ჩანდა, რომ თითქოსდა ინტერიერის კედლებიც ასეთივე ხსნარით იყო შელესილი, რაც სავსებით ბუნებრივია. ეკლესიის შვერილი აბსიდა მკვეთრად გამოხატული ნალისებრი მოყვანილობისაა და ასეთსავე სქემაზე დაფუძნებული კაპადოკიური ადრექრისტიანული ეკლესიების აბსიდების მსგავსია (Restle, 1979: ნახ. 32, 34, 39). ნაგებობის არქიტე-

ქტონიკა მთლიანად რომაულ ტერფსაა (ფეხი, ფუტი²⁰) დაქვემდებარებული. ტაძრის საერთო სიგრძე 23.7 მ-ია (79 ტერფი), სიგანე (ტრანსვერსის მკლავების საერთო სიგრძე) 19.2 მ (64 ტერფი). დასავლეთის მინაშენის სიგრძე 3.9 მ-ია (13 ტერფი), კედლის სიგანე 90 სმ (3 ტერფი) და ა.შ. ერთი სიტყვით ტაძარში არსებული ყველა დეტალი, რომაულ ტერფს ექვემდებარება. ეს სავსებით ბუნებრივია, რადგან სწორედ რომაული სამყაროს განზომილებებს დაექვემდებარა ადრექრისტიანული სამყარო. ასეთივე სურათი იკითხება ამავე პერიოდის თითქმის ყველა ძეგლზე (Gartkiewicz, 1990:71-75; Krautheimer, 1984: 102-104; ყიფიანი, 2009:751-752).

ნაგებობა გადახურული ყოფილა ხის კონსტრუქციებზე დალაგებული ბრტყელი და ლარიანი კრამიტებით. აღსანიშნავია, რომ საქართველოში გადახურვის ეს ხერხი ძალზედ იშვიათია. ავგიის ეკლესიის მსგავსი გადახურვა ჯერჯერობით ნეკრესის ნაქალაქარის ტერიტორიაზე, ჭაბუკაურისა და დოლოჭოპის უბანში შესწავლილ სამნავიან ბაზილიკებს ახასიათებს (ბახტაძე, 2015: 62-63; ბახტაძე, 2018: 109-110).

როგორც ცნობილია, V-VI სს-თა მიჯნის შემდეგ აგებული ქართული ბაზილიკური თუ დარბაზული ტაძრები ქვის კამარებითაა გადახურული, ამიტომ გადახურვის ეს მეთოდი ნასაზრდოები ჩანს უშუალოდ IV-V სს-ის რომაულ-ბიზანტიური სამყაროდან: რომის იმპერიის ცენტრალურ და აღმოსავლეთის ქრისტიანულ პროვინციებში უძველესი ბაზილიკების სახურავები, როგორც წესი, ხის მზიდ კონსტრუქციებს ეყრდნობოდა (ბახტაძე, 2018: 109-110).

არქეოლოგიური მასალები. ავგიის ნაეკლესიარის განათხარი მასალა ძირითადად წარმოდგენილია სამშენებლო კერამიკის-კრამიტების, აგურებისა და იატაკის ფილების სახით. მცირე რაოდენობით გვხვდება ქოთნების, ქვაბ-ქოთნების, დოქების, ამფორების პირ-კედლისა და ძირის ნატეხები, ასევე მინის, ბრინჯაოსა და ლითონის ნაწარმი. საკუთხეველში, აბსიდის ცენტრალურ ნაწილში აღმოჩნდა სამი რკინის ჯვარიც.

სამშენებლო კერამიკა. სამშენებლო კერამიკაში მასალათა უმრავლესობას სოლენის ტიპის კრამიტები წარმოადგენს (ტაბ.IV/1-5). ახასიათებთ იასამნისფერი (ავგია. 2015/5, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 32, 65, 69, 83, 85, 92, 93, 94, 97, 98, 100, 103, 105, 106, 107, 108), ნარინჯისფერი (ავგია. 2015/2, 3, 19, 20, 21, 22, 30, 31, 33, 34, 64, 91, 101) ან ყავისფერი (ავგია. 2015/4, 6, 18, 77, 89, 90, 95, 96, 99, 102, 104) კეცი და დაბალი ანეული გვერდი. მცირე რაოდენობით გვხვდება ლარიანი კრამიტის ნატეხებიც (ავგია. 2015/57, 70, 75) (ტაბ.V/1). მათი უმეტესი ნაწილი სამხრეთ შავიზღვისპირეთის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს სავაჭრო-სახელოსნო და სატრანზიტო ცენტრში - ქ. სინოპშია დამზადებული. ამ ქალაქთან ძველ კოლხეთს ჯერ კიდევ ანტიკური ხანიდან მოყოლებული ჰქონდა მჭიდრო სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა. როგორც არქეოლოგიური აღმოჩენები მოწმობენ, ეს კონტაქტები ადრეშუასაუკუნეებშიც გრძელდება. როგორც ცნობილია, ამ პერიოდში კრამიტი განსაკუთრებული ზრუნვისა და ყურადღების არეში მყოფ შენობათა დასახურად გამოიყენებოდა. კრამიტით იყო დახურული ასევე საკულტო ნაგებობებიც (ჯღამაია, 1980:18-21).

20. რომაული ტერფი იგივე ატიკური ტერფია, რომელიც უმნიშველო ცვლილებების შედეგად ჩამოყალიბდა და მისი პრაქტიკული ზღვარი 0.3 მ-ს უტოლდება (Büsing, 1982:7).

სამშენებლო კერამიკის შემდეგ ჯგუფს იატაკის ფილები ქმნიან (ტაბ.V/2-5). ყველა მათგანი ყავისფერკეციანია მართკუთხა ფორმის (ავგია. 2015/16, 17, 66, 67, 71, 80, 109, 110). ერთ-ერთზე (ავგია. 2015.66) შემორჩენილია ცხოველის ნაფეხურები (ტაბ.V/3). ხოლო ორი ფილის (ავგია. 2015.78/79) ერთი ბოლო მართკუთხა სამკუთხედისებრადაა ნაკვეთილი (ტაბ.V/5).

სამეურნეო კერამიკიდან აღსანიშნავია სხვადასხვა ყავისფერკეციანი ქვევრის კედლის ნატეხები (ავგია. 2015/7, 54, 84). მათი ზედაპირი რელიეფური ქედებითაა შემკული.

რამოდენიმე ნატეხითაა წარმოდგენილი დერგებიც (ტაბ.VI/1-2). აქვთ ბრტყელი გარეთ გადაშლილი, განატეხში სამკუთხა ან ოთკუთხა მოყვანილობის ბაკო, დაბალი ყელი და სწორი ტანი (ავგია. 2015/1, 81, 87). ერთ-ერთ მათგანზე (ავგია. 2015/1) დატანილია სამი ამოღარული ჯვარი (ტაბ.VI/1).

შედარებით მრავალრიცხოვანია ქოთნები (ტაბ.VI/3-6). წარმოდგენილია პირის, კედლისა და ყურის ნატეხებით. ახასიათებთ ბრტყელი ოდნავ გარეთ გადაშლილი ბაკო, დაბალი ყელი, მომრგვალებული ტანი და ბრტყელგანივკვეთიანი ყურები (ავგია. 2015/35, 36, 38, 39, 42, 43, 44, 50, 53, 82).

მცირე რაოდენობით გვხვდება დოქებიც (ავგია. 2015/41, 51, 57, 61, 68, 711, 18, 85). აქვთ ბრტყელი ძირი (ტაბ.VII/1). კეცის შეფერილობის მიხედვით გამოიყოფა ორი ვარიანტი: ა) მოვარდისფრო-წარინჯისფერკეციანი და ბ) ყავისფერკეციანი ნიმუშები.

ტაფისებრია ერთ-ერთი ჭურჭლის პირ-კედლის ნატეხი (ავგია. 2015.37). ახასიათებს ყავისფერი კეცი, არაპროპორციული პირი და მომრგვალებული ტანი (ტაბ. VII/2).

შემდეგ ჯგუფს სამეურნეო-სატრანზიტო დანიშნულების ჭურჭელი – ამფორები ქმნიან. პირ-ყელისა და ყურის ნატეხებითაა წარმოდგენილი ადგილობრივი კოლხური ნელშეზნექილი ამფორები (ავგია. 2015/9, 63, 88). ისინი გონიო-აფსაროსის ციხის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ნიმუშების მსგავსია (ტაბ.VII/3) და კარგად თარიღდებიან ახ.წ.V-VII სს-ით (ხალვაში, 2002: 20). გვხვდება სხვადასხვა წარინჯისფერკეციანი ტანდალარული ამფორების პირ-ყელისა და ყურის ნატეხებიც (ავგია. 2015/11, 52, 55) (ტაბ.VII/4-5). მათაც მოეპოვებათ უამრავი პარალელი, როგორც საკუთრივ გონიო-აფსაროსის მონაპოვრებში, ისე ზოგადად ბიზანტიური პერიოდის სხვადასხვა ძეგლებზე აღმოჩენილ მასალებში და კარგად თარიღდებიან V-VI სს-ით.

განათხარ მასალაში გვხვდება ბრინჯაოს სხვადასხვა ნივთის ყურებიც. ყველა მათგანი მრგვალგანივკვეთიანია (ავგია. 2015/12, 14). აღმოჩენის ადგილის მიხედვით ეს ნაკეთობებიც V-VI სს უნდა დათარიღდეს.

მცირე რაოდენობითაა წარმოდგენილი მინის ნაწარმი (ავგია. 2015/4, 40, 41, 45, 59). მთლიანადაა დაცული ერთ-ერთი სასმისის ძირი (ავგია. 2015/15). ახასიათებს ლურჯი შეფერილობის თხელი კედელი და კონუსურად შეზნექილი ძირი (ტაბ. VIII/1). როგორც ცნობილია, ამ ტიპის ჭურჭელს ორმაგი დანიშნულება ჰქონდა. მათ მოიხმარდნენ როგორც სასმისს ან როგორც ლამპარს. ამგვარი სასმისის ლამპრად

გამოყენება დასტურდება ქ. ტიბერიის (ისრაელი) ჰამათის სინაგოგის იატაკზე მოხატული მოზაიკით (Crowfoot, Harden 1931: 197-200; Antonaras, 2008: 24). მოზაიკა IV სს-თაა დათარიღებული და მასზე გამოსახულია შვიდი სასმისისაგან შედგენილი მენორა (Ancient Glass...1998: 24; Antonaras, 2008: 24). ლამპრად გამოყენების შემთხვევები ასევე ცნობილია, კარანისიდან (ეგვიპტე) და ჩრდილოეთ საფრანგეთის ძეგლებიდან (Antonaras, 2008: 24). რაც შეეხება, მათ სასმისებად მოხმარებას, დასტურდება ვოვივოდინას (სერბეთი) (Saranović-Svetek, 1986: 61, ნომ. 52. ტაბ. IV,1) თესალონიკის (საბერძნეთი) (Papanicola-Bakirtzi, 2002: 532-533) ოსენოვოს (ბულგარეთი) (Minčev, Georgiev, 1981: 11-12, ტაბ. VIII/1) აღმოჩენებით. მსგავსი ტიპის სასმისები IV-V სს-თაა დათარიღებული (Antonaras, 2008: 23-24; სურ. 3/1-4/1; Antonaras, 2010: 387, სურ. 4). ავგიის სასმისი თანხმლები მასალების მიხედვით V ს-ით თარიღდება.

ლამპრის უნდა იყოს ქურჭლის ყურის ერთი ნატეხი (ავგია. 2015.59) (ტაბ.VIII/2). მინის ლამპრები საკმაოდ პოპულარული იყო ადრექრისტიანულ ეპოქაში. როგორც ზემოთ აღინიშნა, ლამპრებად ძირითადად სასმისებს იყენებდნენ. განსხვავება მხოლოდ ის იყო, რომ სასმისებს პირის კიდესთან ახლოს დამატებით უკეთებდნენ პატარა ზომის ყურებს, რომელზეც შესაძლებელი იყო ლითონის კაუჭის დამაგრება და შესაბამისად უკვე ლამპრადქცეული სასმისის ჩამოკიდება (Antonaras, 2010: 388). ავგიის ლამპრის ყური თესალონიკის მუზეუმში დაცული ზუსტი ანალოგის მიხედვით კარგად თარიღდება V ს-ით (Antonaras, 2008: 24, სურ. 3/2ii-4/2ii; Antonaras, 2010: 388, სურ. 6). V-VII საუკუნეებში მინის ლამპრები ფართოდ იყო გავრცელებული აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში (Antonaras, 2008:24; Papanicola-Bakirtzi 2002: 285, ნომ. 299; Kissas, 1988: 209, ფიგ. 4; Uboldi, 1995: 124-125, ფორმა V).

მინის ნაწარმს განეკუთვნება ასევე, მრგვალი, ზედაპირდაბრტყელებული, მომწვანო-მოყვითალო შეფერილობის გემა (ავგია. 2015.58) (ტაბ.VIII/3) და სხვადასხვა ჯვრის 2 თვალი. ერთ-ერთი მათგანი (ავგია. 2015/73) ზურმუხტისფერია, მართკუთხა ფორმის, კიდებმომრგვალებული (ტაბ.VIII/4), ხოლო მეორე (ავგია. 2015/74) მწვანე, ბოლოებგაფართოებული (ტაბ. VIII/5).

ეკლესიის შიდა სივრცეში აღმოჩნდა 3 რკინის ჯვარიც (ტაბ.VIII/6-8). სამივე მათგანი დაზიანებულია (ავგია. 2015/46,47,60). შედარებით კარგადაა შემონახული ერთ-ერთი ნიმუში (ავგია. 2015/60). მისი სამივე მკლავი ცენტრიდან თანაბრადაა დაშორებული, ხოლო მეოთხე - ქვედა მკლავი დაგრძელებულია. მკლავების დაბოლოებები არ იკითხება (ტაბ.VIII/8).

განათხარ მასალაში გვხვდება ლურსმნის ფრაგმენტი (ავგია. 2015/56) და საშუალო ზომის რუხკეციანი ქვის ბირთვიც (ავგია. 2015.76). ყველა მათგანი პარალელური მასალების მიხედვით V-VI სს-ის ნაკეთობებს განეკუთვნება.

ამგვარად, ავგიის ტაძარი არქიტექტონიკით, სამშენებლო ხელოვნებით და არქეოლოგიური მასალების მიხედვით V-VI სს-ით უნდა დათარიღდეს.

ლიბერატურა

1. **ბახტაძე, 2015:** - ბახტაძე ნ., დოლოჭოპი// ონლაინ არქეოლოგია 8, გვ.62-63
2. **ბახტაძე, 2018:** - ბახტაძე ნ., უძველესი ბაზილიკების არქეოლოგიური კვლევა ნაქალაქარ ნეკრესში და მოსაზრებანი პირველი ქართული ქრისტიანული ტაძრების ხუროთმოძღვრული აღნაგობის შესახებ//მაცნე #1, 106-129. თბილისი
3. **ზაქარაია, კაპანაძე, 1991:** - ზაქარაია პ., კაპანაძე თ., ციხეგოჯი-არქეოლოპოლისი-ნოქალაქევი (ხუროთმოძღვრება), თბილისი
4. **ყიფიანი, 2009:** - ყიფიანი გ., მეფე მირიანის ბაზილიკა, „ბიზანტინოლოგია საქართველოში 2“, II. თბილისი
5. **ხალვაში, 2002:** - ხალვაში მ., კერამიკული ტარა გონიო-აფსაროსიდან, ბათუმი
6. **ჯღამაია, 1980:** - ჯღამაია ჯ., სამშენებლო კერამიკა ფეოდალური ხანის საქართველოში, თბილისი
7. **Ancient Glass...1998:** - Ancient Glass from the Holy Land. San Francisco: Fine Arts Museum of San Francisco and Israel Antiquities Authority
8. **Antonaras, 2008:** - Antonaras, A.C., Glass lamps of the Roman and Early Christian periods. Evidence from the Thessaloniki area// Trade and Local Production of Lamps from the Prehistory until the Middle Age. Acts of 2nd International Congress on Ancient and Middle Age Lighting Devices. 23-30 [= Lychnological Acts 2]. Cluj-Napoca: Editura Mega
9. **Antonaras, 2010:** - Antonaras, A.C., Early Byzantine glass vessels: forms and uses//Byzanz-das Römerreich im Mittelalter 1. 383-430. Mainz: Römisch-Germanischen Zentralmuseums
10. **Bandmann 1956:** - Bandmann G., Mittelalterliche Architektural Bedeutungsträger, Berlin
11. **Büsing, 1982:** - Büsing H., Metrologische Beiträge. Hand und Fuß// Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 97, 1-45
12. **Crowfoot, Harden, 1931:** - Crowfoot G.M, Harden D.B., Early Byzantine and Later Glass Lamps// Journal of Egyptian Archaeology, 17, 196-208
13. **Gartkiewicz, 1990:** - Gartkiewicz P.M., The cathedral in old Dongola and its antecedents // Nubia 1, Dongola 2, Warsaw: Archeobooks

14. **Kissas 1988:** - Kissas S., He anaskaphe sten Kolchida Kilkis// Archaeologico ergo ste Makedonia kai Thrake 2, 207-217
15. **Krautheimer, 1984:** - Krautheimer R., Early Christian and Byzantine architecture (4th revised edit.). Yale: Yale University Press
16. **Minčev, Georgiev, 1981:** - Minčev Al, Georgiev P., Rannohristiianska grobnica s' stenopisi kraji s. osenovo, Varnensko, Izvestija na Narodnija Muzej, 17 (32), 9-16
17. **Restle, 1979:** - Restle M., Studien zur früh byzantinischen Architektur Kappadokiens. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften
18. **Romančuk, 2005:** - Romančuk, A.I., Studien zur Geschichte und Archäologie des byzantinischen Cherson// Colloquia Pontica 11, Leiden-Boston: Brill
19. **Stanzl, 1979:** - Stanzl G., Längsbau und Zentralbau als Grundthema der frühchristlichen Architektur, Wien: VÖAW
20. **Saranović-Svetek, 1986:** - Saranović-Svetek V., Antičko staklo u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonye. Novi Sad: Vojvođanski Muzej
21. **Uboldi, 1995:** - Uboldi M., Diffusione delle lampade vitree in età tardoantica e elto medievale e spunti per una tipologia// Archaeological Medievale 22, 93-145
22. **Papanicola-Bakirtzi 2002:** - Papanicola-Bakirtzi D., Every Day Life in Byzantium, exhibition Catalogue, Thessaloniki, Whatie Tower October-January, Athens
23. **Вулф, 1900:** Вулф О., Архитектура и мозаика храма Успения В Никее, В.В. т. VII
24. **Шамба, Шамба, 1985:** Шамба С.М, Шамба Г.К., Раскопки древнего Гюэноса, Археологические открытия в абхазии 1981-1982 гг. Тбилиси

AVGIA CHURCH

Summary

Funded by Ajara Cultural Heritage Preservation Agency, another archaeological expedition began in June 2015 in Akhalsopeli – the suburbs of Batumi. The purpose of the expedition was to study the early Medieval church structure.

The two-weeks observational archaeology excavation has uncovered quite a large basilica, that bore a resemblance to the temples of the early Byzantine period in terms of the technique, planning, and archaeological materials. The archaeological excavation has revealed a transept hall (pl.2-3), with an initial geometric cruciform shape, *crux immissa*, also known as the "crucifix" and "long cross" (*crux immissa oblonga*). Transept halls were common in the early Medieval period and can be found almost in every periphery of the Byzantine Empire. Mostly, there were two types of transepts: the domed and undomed (Restle 1979: 68-73, Fig. 42-44). Domed basilicas in the Byzantine Empire were created quite early (Stanzl 1979: 79-92) - transforming from a flat-roofed system to the arched roofs, consequently produced a dome (Vul'f 1900: 315). It is considered that such planning was based on the schemes of martyries and rocky tombs (Bandmann 1956: 187).

Avgia Church can be classified as an undomed basilica. None of the stones found in the ruins can prove the existence of the vaults. The walls of the temple and the intersections of the hall and the transepts are scarcely strong enough to bear the weight of the dome. The building shows no evidence of pilasters. Apparently, it must have had a simple, coarse, flat ceiling typical for an early western basilica structure.

The structure of the building that is similar to the one from Abkhazia, generally dates back to the Medieval period (Shamba and Shamba 1985: 19-22). Almost a similar church in the northern Black Sea dates back to the same era (Romančuk 2005: 26).

Avgia Church site differs from other cult buildings only in one feature - the narthex. Evidently, it was not added later, it must have been built together with the church (pl.1-3). The narthex is separated from the hall with a 70 cm width septum. The door aperture

equals the door of the hall. The western part has a square extension, that could have been added later. Though there is not a big chronological discrepancy between the main structure and the extension. Its walls are less than 60 cm in width and a bit lower than the main nave. Only the lowest structure has survived. There is no sign of a door aperture. This seems to be a “replica” of the gate-exonarthex, which might have been destroyed before the completion of the construction. The domed structure building in Najakhavo (Martvili Municipality) contains similar extension (Zakaraia and Kapanadze 1991: 54-56, Fig. 91).

Some of the walls have survived up to 2 meters in height. They are made of rubble, unprocessed stones and lime mortar (mix of ceramic powder, pebbles, and crushed rocks). Rows are regular. The key areas are well bound and fortified by sandstone quadras (so-called “opus incertum”). The layout of apses somehow vary. Some carefully selected and comparatively small, square and equal sized stones are used (so-called “opus quadratum”). The door embrasures are of the same width - 1,5 m. Interestingly, the door embrasures of the northern and southern storerooms are intentionally distant and misaligned. The southern one is cut out in the eastern part, and the western one - in the northern part. Floors are laid at different levels. The difference between the floor levels is about 20 cm and the same quality low step stone tiles are laid in front of the embrasures (pl.1-3). The floors of the main and intersected naves are made of a mix of lime mortar and ceramic powder (so-called "opus signinum"). One spot has revealed that the interior walls must have been plastered with the same solution, which is quite natural. The apse of the church is explicitly horseshoe-shaped and is similar to the early Christian Cappadocian apses, that were built according to the same scheme (Restle 1979: Figs 32, 34, 39). The architectonics of the building is entirely based on Roman foot (feet).²¹ The total length of the cathedral is 23.7 m (79 feet), and width (total length of transept arm) is 19.2 m (64 feet).

The western extension of the temple is 3.9 m in length (13 feet), the wall width is 90 cm (3 feet) and so on. In short, all the details in the temple are subject to the Roman foot. It's quite typical, considering the fact that an early Christian world subordinated the Roman world in all the areas. The same can be said in regards to almost every monument of the same period (Gartkiewicz 1990: 71-75; Krautheimer 1984: 102-104; Kipiani 2009: 751-752).

The building had been covered with wooden structures made of flat and striated/grooved tiles. It must be noted, that in Georgia this method of roofing is rarely found.

21. Roman foot is the same as Attic foot, that has suffered a minor change and its practical limit is 0.3 m.

The roofing method of Avgia Church is similar to the three-nave basilicas found on the territory of Nekresi settlement, Chabakauri and Dolochopi precincts (Bakhtadze, Mamiashvili and Gabekhadze 2015: 66-67; Bakhtadze 2018: 109-110).

Archaeological Evidence. The finds unearthed on the site of Avgia Church include construction materials: tiles, bricks and floor tiles. Several sherds of pots, jugs, amphora necks and bases, as well as fragments of glass, bronze and metal works have been found on the site. In the altar that is in the middle of the apse, three iron crosses have been uncovered.

The Solen type tiles represent the majority of materials in the construction ceramics (pl 4/1-5). Most of them are made in the important trade and transit center in the South Black Sea Coast - Sinope. After the group of construction ceramics, comes a set of floor tiles (pl.5/2-5). All of them are brown and have a rectangular shape. The household ceramics are represented as various fragments of kvevris (large earthenware vessels) that are made of brown clay. The surface is decorated with relief mountain ranges. Some fragments of dergis (large pots) have been uncovered also (pl.6/1-2). A comparatively large number of pots (pl.6/3-6) are represented as pieces of rims, walls and handles. A small number of jugs. has been obtained as well. They have flat bases (*pl.7/1*). A pan-like sherd of a vessel rim-wall is made of brown clay, and has a disproportionate mouth and rounded body (pl.7/2). Another group comprises household-movable vessel amphorae. The local Colchian concave amphorae are presented as sherds of rim-necks and ears (pl.7/3). They are similar to the finds, uncovered in the fort of Gonio-Apsarus and date back to the 5th-7th centuries AD (Khalvashi 2002: 20; Mamuladze, Kakhidze and Khalvashi 2012: 237-243). Some rim-neck and ear sherds of a grooved orange clay amphorae have also been uncovered (*pl.7/4-5*). They bear quite a lot similarities to Gonio-Apsarus findings, as well as of the Byzantine period monuments that date back to the 5th-6th centuries AD (Khalvashi 2002: 42-58, Fig.3; Mamuladze, Kakhidze and Khalvashi 2012: 237-243).

Among the artefacts the handles of various bronze items have also been uncovered. All of them are round-edged (Avgia.2015/12,14). According to the context of discovery, these items should be dated back to the 5th-6th centuries AD.

Considerably fewer glass objects have been found. The base of one of the vessels is fully preserved. It is characterized by a thin blue wall and a conically incurved base (pl. 8/1). As it is known, this type of vessel had a dual purpose. They were used as a drinking vessel or as a lamp. The use of such a cup lamp is evidenced by the floor mosaic of the Hammat Tiberias' Synagogue, Israel (Crowfoot and Harden 1931: 197-200; Antonaras 2008: 24). The mosaic dates back to the 4th century AD and displays a seven-branched

menorah (*Ancient Glass from the Holy Land* 1998: 24; Antonaras 2008: 24). The case of using this item as a lamp can be evidenced by the monuments of Karanis (Egypt) and Northern France (Antonaras 2008: 24). The cases of repurposing them as drinking vessels can be proved by the finds of Vojvodina, Serbia (Šaranović Svetek 1986: 61, No 52, pl. IV.1), Thessaloniki, Greece (Papanikola-Bakirtzi 2002: 532-533), Osenovo, Bulgaria (Minčev and Georgiev, 1981: 11-12, pl. VIII.1). These types of drinking vessels date back to the 4th-5th centuries AD (Antonaras 2008: 23-24, Figs 3 .1,4 .1; 2010: 387, Fig.4). The Avgia vessel is dated back to the 5th century AD.

A single piece of dish handle (pl. 8/2) must be a part of a lamp. Glass lamps were quite popular in the early Christian era. As mentioned earlier, drinking vessels were often used as lamps. The difference between a lamp and a vessel was just a tiny handle attached near the rim, so that they could hold a hook that was attached afterward, just to hang it on the wall (Antonaras 2010: 388). According to the analogue protected in the Thessaloniki Museum, the handle of the Avgia lamp can be dated to the 5th century AD (Antonaras 2008: 24, Fig. 3.2ii,4.2ii; 2010: 388, Fig. 6). In the 5th-7th centuries glass lamps were quite common on the eastern Black Sea Coast (Antonaras 2008: 24; Papanicola-Bakirtzi 2002: 285, No 299; Kissas 1988: 209, Fig .4; Uboldi 1995: 124-125, form V).

Uncovered glassware includes a round, flat-surfaced greenish-yellow gemstone (pl. 8/3) and two gemstones of different crosses. One of them is emerald, rectangular and round-edged [pl. 8/4], and the other is green with wide endings (pl. 8/5).

In the inner space of the church, three iron crosses were uncovered (pl.8/ 6-8). All three are damaged. Compared to others, one of them is a bit well-preserved. All three arms of the cross are equally distant from the center, and the fourth – the lower one is elongated, the arm ends are illegible (pl. 8/8).

Among the artifacts, a fragment of a nail and a medium-sized grey stonecore have been unearthed. With reference to the similar materials, all objects can be dated back to the 5th-6th centuries AD.

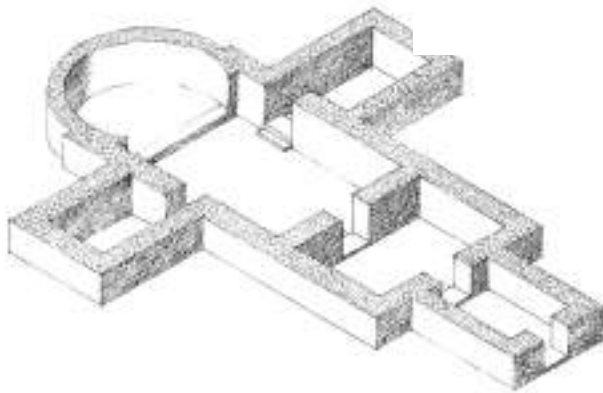
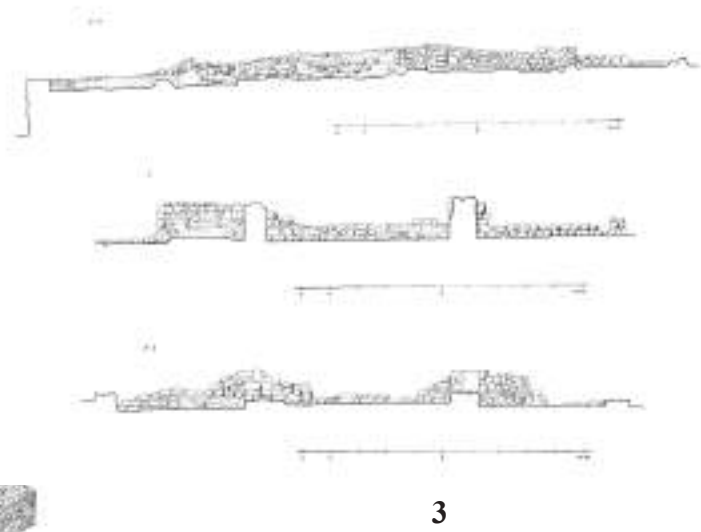
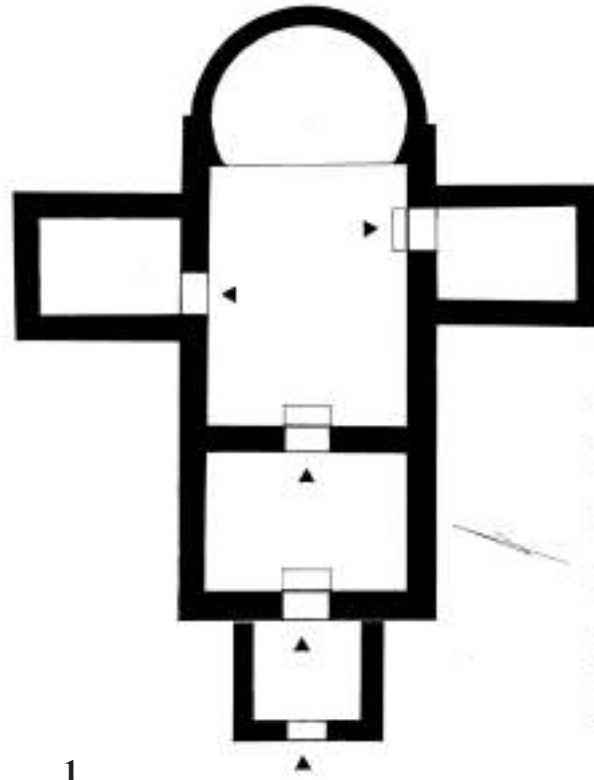
Thus, in terms of architectonics, the art of building and archeological materials, Avgia Church can be dated back to the 5th-6th centuries AD.

ტაბულაბის აღწერილობა

- I. ეკლესიის გეგმები და ჭრილი
- II. 1. სამხრეთის სათავსი; 2. ჩრდილოეთის სათავსი; 3-4 აბსიდა; 5-7 ეკლესიის ინტერიერი; 8. კრამიტყრილი
- III. 1. ხედი აღმოსავლეთიდან; 2. ხედი დასავლეთიდან
- IV-V. სამშენებლო კერამიკა
- VI. 1-2 დერგები; 3-6 ქოთნები
- VII. 1. დოქი; 2. ტაფისებრი ჭურჭელი; 3-5 ამფორები
- VIII. 1. სასმისის ძირი; 2. მინის ლამპრის ძირი; 3. მინის გემა; 4-5 ბეჭდის ჯვრები; 6-8 რკინის ჯვრები

I

II

1

2

3

4

5

6

7

8

III

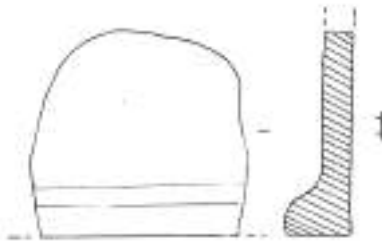

1

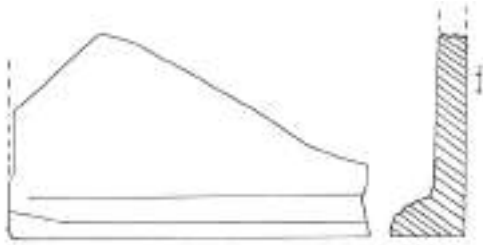

2

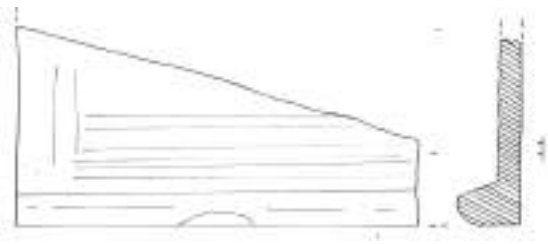
IV

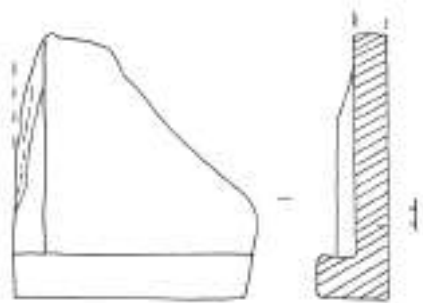
1

2

3

4

5

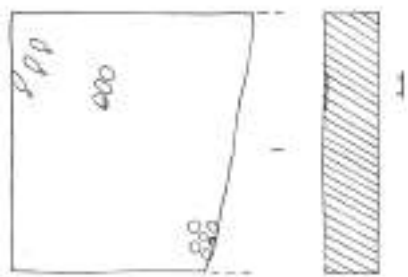
V

1

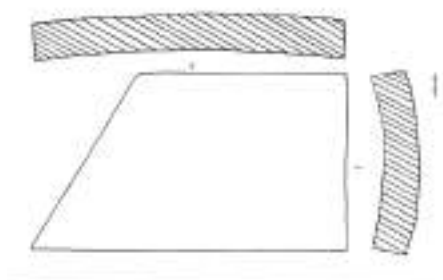
2

3

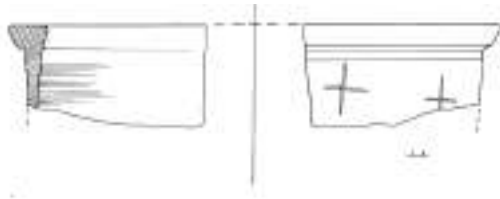
4

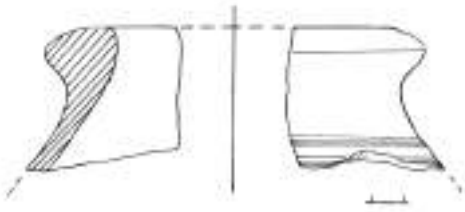
5

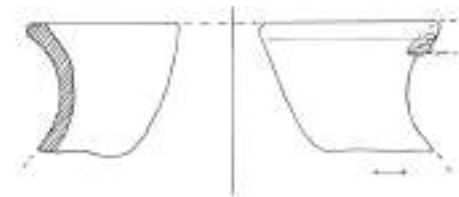
VI

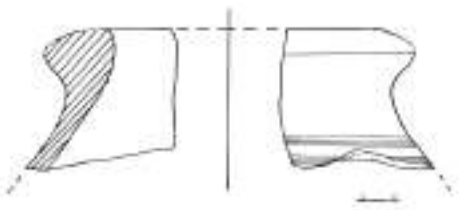
1

2

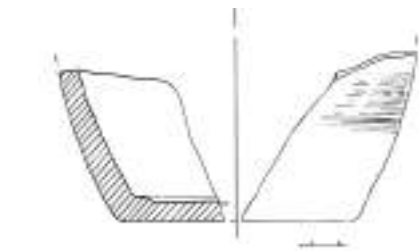
3

4

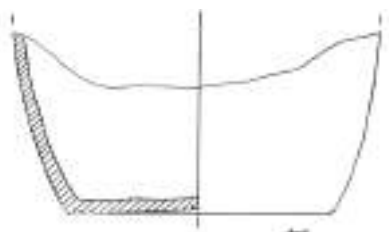
5

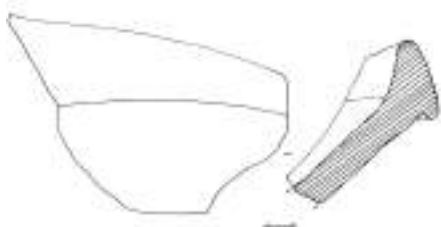
6

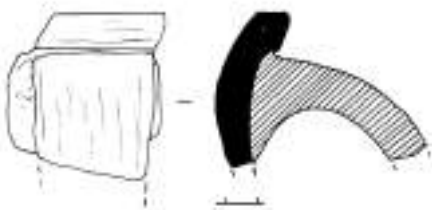
VII

1

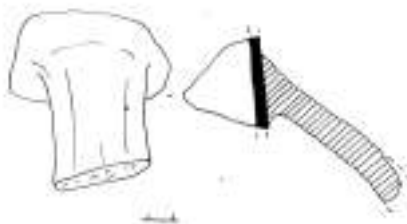
2

3

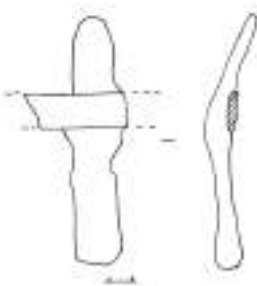
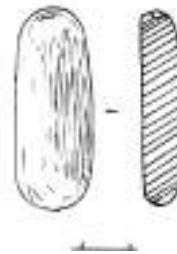
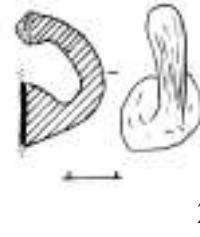
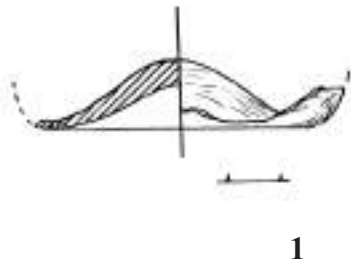
4

5

VIII

7

8

ბოლო წლებში (2015-2021 წწ) გონიოს ციხის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ფაიანსის ნაწარმი

გონიოს ციხის შიდა ტერიტორიაზე წლების მანძილზე წარმოებული გათხრების შედეგად დაგროვდა მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი გვიანი შუასაუკუნეების (XVI-XIX სს) არქეოლოგიური მასალა. მათ შორის ერთ-ერთი თვალსაჩინო ადგილი ფაიანსის ჭურჭელს უკავია. სამეცნიერო ლიტერატურაში ისინი ოსმალეთის იმპერიის ქალაქებში - იზნიკსა და ქუთაჰიაში დამზადებულ ნაწარმად აღიარებული (აფხაზავა..., 1998: 269-277; ქამადაძე, 2013: 160-167; 2014: 223-232; 2016 ა: 48-61; 2016 ბ: 78-102; Камадаძე, 2016: 220-225).

წარმოდგენილ სტატიაში თქვენს ყურადღებას 2015-2021 წლებში აღმოჩენილ ნიმუშებზე და საწარმოო ცენტრებთან დაკავშირებით გამოთქმულ ახალ მოსაზრებებზე გავამახვილებთ.

როგორც ცნობილია, ოსმალეთის იმპერიაში ყველაზე ადრეულ და მსხვილ საწარმოო ცენტრს ქ. იზნიკი (ძველი ნიკეა) წარმოადგენდა. თუ რატომ გახდა იზნიკი ძირითადი ცენტრი მკლევარები სხვადასხვა მიზეზებით ხსნიან: 1. იზნიკში ჯერ კიდევ ბიზანტიის იმპერიის დროიდან მოკიდებული არსებობდა კერამიკული წარმოების ტრადიცია; 2. იზნიკი მდიდარი იყო თიხის საბადოებით; 3. მუდმივად იზრდებოდა მოთხოვნილება მსგავს პროდუქციაზე; 4. იზნიკი მდებარეობდა დედაქალაქთან (სტამბოლთან) როგორც მთავარ დამკვეთთან და მომხმარებელთან ახლოს და 5. ქალაქზე გადიოდა მნიშვნელოვანი სავაჭრო-სატრანზიტო გზები და ა.შ. (ვრცლ. იხ. ქამადაძე, 2016 ბ: 78-79, François, 1996: 232; Беляева, 2017: 561-580).

იზნიკური კერამიკის კლასიფიკაცია ჯერ კიდევ XX ს-ის 50-იან წლებში ა. ლენი-მა შეიმუშავა (Lane, 1957: 43-65) და დღემდე არ დაუკარგავს პოპულარობა. მკლევართა უმრავლესობა დღესაც სწორედ ლენის კლასიფიკაციით სარგებლობს. თუმცა, ბოლო წლებში სამეცნიერო წრეები, განსაკუთრებით კი, თურქი მეცნიერები მცირე აზიის წამყვანი არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლის საფუძველზე გამოთქვამენ ეჭვს, რომ ამ ტიპის კერამიკა მხოლოდ იზნიკში არ მზადდებოდა (Aslanapa, 1965: 2-29; Öney, 2003: 708-713; Гусач, 2017: 585). როგორც მკვლევარები აღნიშნავენ, იზნიკის გარდა, ბურგასში, სტამბულში, სივასში, ქუთაჰიაში და ოსმალეთის იმპერიის სხვა ქალაქებში არსებობდა კერამიკული სახელოსნოები, რომლებიც იზნიკური ნაწარმის მსგავს პროდუქციას ამზადებდნენ. ეს ნაწარმი გამოირჩეოდა, ასევე მაღალი ხარისხით და დიდი მოთხოვნილებით სარგებლობდა შიდა თუ გარე ბაზარზე.

ამიტომაც, კლასიკური პერიოდის (XVI ს-ის ბოლო - XVII ს-ის დასაწყისი) იზნიკური კერამიკის განსხვავება ოსმალეთის იმპერიის სხვა საწარმოო ცენტრების პროდუქციისაგან ფაქტობრივად შეუძლებელია (Yenişehirlioğlu, 1990: 38-39; Öney, 2003: 708-709; Гысац, 2017: 585). ოსმალური კერამიკის ცნობილი მკვლევარის ვ. გარბუზოვას აზრით: „თუკი ოსმალურ ფაიანსს არა აქვს წარწერა ან ხელოსნის დამლა, მაშინ თანამედროვე დროში დარწმუნებით არ შეიძლება იმის თქმა თუ რომელ ქალაქში დამზადდა იგი. მხოლოდ კეცის საფუძვლიანი შესწავლის შემდეგ შეიძლება ზუსტად განვსაზღვროთ ნებისმიერი ოსმალური ფაიანსის წარმომავლობა“ (Гарбузова, 1958: 23). უახლეს არქეოლოგიურ აღმოჩენებზე დაყრდნობით, ოსმალური ფაიანსის წარმომავლობის განსაზღვრისას სამეცნიერო წრეებში თანდათან უფრო პოპულარული ხდება „იზნიკურის“ ნაცვლად ზოგადი ტერმინის - „მცირეაზიური ფაიანსის“ გამოყენება (Yenişehirlioğlu, 1990: 38-39; Öney, 2003: 708-709; Гысац, 2017: 585).

როგორც აღინიშნა, პირველად იზნიკური კერამიკის კლასიფიკაცია ა. ლენინმა შეიმუშავა და მასში სამი პერიოდი გამოყო: იზნიკი I (აბრაჰამი ქუთაჰიადან - 1480/90-1525/30 წწ); იზნიკი II (დამასკოს სტილი - 1525/1530-1555 წწ) და იზნიკი III (როდოსის სტილი - 1555-1700 წწ) (Lane, 1957: 43-65).

იზნიკი I-ის კერამიკა მოხატულია თეთრ ფონზე, გამჭვირვალე ჭიქურის ქვეშ კობალტის ლურჯი საღებავით. ამასთან კობალტის ორი შეფერილობაა გამოყენებული, ღია - ძირითადად ნახატისათვის და მუქი - კონტურებისათვის. დეკორაციაში წამყვანია ყვავილოვანი ორნამენტი (ლიტ-რა ვრცლ. იხ. ქამადაძე, 2016 ბ: 78-102). ამ ჯგუფის კერამიკას მეორენაირად „აბრაჰამი ქუთაჰიადან“ სტილსაც უწოდებენ და მომდინარეობს ხელოსნის სახელისაგან რომელმაც პირველმა გაუკეთა თავის ფინჯანს შემდეგი წარწერა: „ეს არის ღვთის მონის აბრაჰამის ჭურჭელი ქუთაჰიადან 959 (1510) წელი 11 მარტი“ ხელოსნის მიერ ფინჯანი ხელით იყო მოხატული ლურჯი (კობალტის) საღებავით თეთრ ფონზე (ანგობზე) და ამიტომაც წარწერამ მიიღო მეორე სახელწოდება „ლურჯი-თეთრი“ (Gusach, 2015: 31; Гысац, 2017: 585). ამ წარწერის მიხედვით თავდაპირველად თვლიდნენ, რომ ეს კერამიკა ქ. ქუთაჰიაში იყო დამზადებული, თუმცა, ქ. იზნიკში ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა ამ სტილის კერამიკის იზნიკში წარმოება დაადასტურა (Aslanapa, 1965:16-31; Altun, 2007: 309-325).

იზნიკი I გონიოს ციხის უახლოეს მონაპოვრებში წარმოდგენილია თეფშების პირ-კედლის ნატეხების სახით. ახასიათებთ ფართოდ გადაშლილი პირი და არათანაბრად დაშვებული კალთა (ტაბ. I/1-2). ზოგიერთი ნიმუშების (გ.ა. 2017.93.SO XIII) პირბაკო ოდნავ ზემოთ აწეული და გამოყოფილია (ტაბ. I/1). ფიალის უნდა იყოს კიდევ ერთი ჭურჭლის ნატეხი (გ.ა. 2015.1107.SOXII), რომლის შიდა და გარე პირზე ლოტოსის ყვავილია მოხატული (ტაბ. I/3).

იზნიკური კერამიკული ნაწარმის განვითარების უმაღლეს მწვერვალად იზნიკი II (დამასკოს სტილი) ითვლება. თეთრ ფონზე ლურჯად გაფორმებულ ნიმუშებს 1530 წლიდან დაემატა ფირუზისფერი, მწვანე, ზეთისხილისფერი, იისფერი და შავი - ძირითადად კონტურებისათვის. კერამიკის გასაფორმებლად ჩნდება და მალე წამყვან

ადგილს იკავებს: ვარდები, სუმბულები, ცხრატყავები, ქრიზანთემები, ყველაზე მეტად კი ტიტები და მიხაკები (ლიტრ-რა ვრცლ.იხ. ქამადაძე, 2016 ბ: 78-102). დიდი ხნის მანძილზე შეცდომით მიიჩნევდნენ, რომ „დამასკოს“ სტილის ჭურჭელი მზადდებოდა ქ. დამასკოში (სირია). ეს ქალაქი წარმოადგენდა ამ ტიპის ჭურჭლის მსხვილ სავაჭრო ცენტრს. სწორედ აქედან გაჰქონდათ იგი ევროპულ ბაზრებზე. ამიტომაც იზნიკი II-ის კერამიკას „დამასკოს“ სტილი უწოდეს (Миллер, 1972: 115-117; Гарбузова, 1958: 22; Gusach, 2015: 31; Гусач, 2017: 586-589). უფრო მეტიც, მკვლევართა ერთი ნაწილი გ. მიჟონი, ა. საქისიანი და მ. დიმანდი ფიქრობდნენ, რომ „დამასკოს“ კერამიკა სირიის მთელ ტერიტორიაზე იწარმოებოდა და მას „სირიული“ შეარქვეს (Migeon..., 1923: 305; Dimand, 1930: 177). მხოლოდ მოგვიანებით ქ. იზნიკში არქეოლოგიური გათხრების შემდეგ, გაირკვა რომ „დამასკოს“ სტილის კერამიკა ქ. იზნიკში მზადდებოდა (Aslanapa, 1965: 27; Lane, 1957: 44-50; Гусач, 2017: 590). ბოლო წლებში იზნიკური კერამიკის XVI ს-ის ორნამენტების შესწავლის შედეგებზე დაყრდნობით თურქი მკვლევარი გ. ონეი ფიქრობს, რომ „დამასკოს“ სტილის კერამიკის წარმოება თავდაპირველად მართლაც ქ. იზნიკში დაიწყო, მაგრამ განვითარების უმაღლეს მწვერვალს ქ. დამასკოში მიაღწია (Öney, 2003: 712-713). ჯერჯერობით დამასკოში კერამიკული ქურა-სახელოსნოები აღმოჩენილი არ არის, სადაც მსგავსი ნაწარმის დამზადება დადასტურდებოდა ამიტომაც მკვლევარის ეს მოსაზრება დღემდე ჰიპოთეზად რჩება.

ა. ლეინი იზნიკი II ჯგუფს ათარილებს 1525-1555 წწ-ით. იგი ეყრდნობა იერუსალიმში კუბათ ას-სახრაში აღმოჩენილ ლამპას, რომელსაც ჰქონდა ხელოსნის-ნაკამ მუსლის წარწერა 956 (1549 წ) და გუდმენის კოლექციაში დაცულ ბოთლზე დატანილ წარწერას, რომელზეც მოცემულია თარიღი 978 წ (1529 წ) (Lane, 1957: 49-54). მკვლევართა უმრავლესობაც დღემდე იზნიკი II კერამიკას ასე ათარილებს. მხოლოდ უ. მიულერი და მ. სტანჩევა თვლიან რომ „დამასკოს“ სტილის კერამიკა იწარმოებოდა XVI-XVII სს-ში (Миллер, 1972: 116-125; Станчева, 1960: 114).

იზნიკი II-ის კერამიკაც გონიოს უახლოეს მონაპოვრებში ძირითადად თეფშებისა და ფიალების ნატეხების სახითაა წარმოდგენილი. თეფშებს ახასიათებთ ფართოდ გადაშლილი პირი და არათანაბრად დაშვებული კალთა. პირის შიდა კიდე გაფორმებულია შავი ფერის ხვიებითა და ლურჯი საღებავით მოხატული ყვავილოვანი დეკორით (ტაბ. I/4-8). საკმაოდ საინტერესო ნიმუშს წარმოადგენს ერთ-ერთი თეფშის ძირ-კალთის ნატეხი (გ.ა. 2017.93.SOXIII). ახასიათებს მომრგვალებული კალთა. მაღალი, ცილინდრული ქუსლი და ბრტყელი ძირი. ქუსლის არეში შემოუყვება ფართე ლურჯი ზოლი. კალთის როგორც გარე, ისე შიდაპირი მოხატული ყოფილა ყვავილოვანი დეკორით. კალთის ბოლოში ძირის დასაწყისთან დატანებული აქვს ნახვრეტი (ტაბ. I/5). როგორც ჩანს, გატეხილ თეფშზე ნახვრეტები გაუკეთებიათ, შეუკონინებიათ და მეორადად გამოუყენებიათ. ბუნებრივია, ასე „რესტავრირებული“ თეფში შემდეგში მხოლოდ მშრალი პროდუქტებისათვის იქნებოდა გამოყენებული. თეფშის ძირი უნდა იყოს კიდეც ერთი ნიმუში (გ.ა. 2015.1460.SOXII). აქვს დაბალი კალთისაგან გამოყოფილი ქუსლი და ბრტყელი ძირი. შიდა და გარე კალთა გაფორმებულია

წერილი ყვავილოვანი ორნამენტით (ტაბ. I/8). იზნიკი II-ის ტიპისაა ფიალის კედლის ნატეხი (გ.ა. 2017.12.SOXII). ჰქონია მომრგვალებული კალთა. მის შიდა და გარე პირზე ლურჯი საღებავით მოხატულია შროშანი, რომელსაც ირგვლივ შავი საღებავით შესრულებული კონტურები შემოუყვება (ტაბ. I/9).

გვიანდელი იზნიკური კერამიკა (იზნიკი III) „როდოსის“ სტილის სახელწოდებითაა ცნობილი. სახელწოდება მომდინარეობს კ. როდოსიდან და უკავშირდება პარიზის კლიუნის მუზეუმის მიერ კუნძულ როდოსზე ამ ტიპის კერამიკის დიდი ნაწილის შექმნას. ა. ლეინი დარწმუნებული იყო, რომ „როდოსის“ სტილის კერამიკის სამშობლო იზნიკი იყო და ათარიღებს 1555-1700 წლებით (Lane, 1957: 54). მკვლევართა უმრავლესობაც ა. ლეინის კლასიფიკაციას ეყრდნობა. ბოლო პერიოდში იზნიკური კერამიკის მკვლევარებმა ო. ასლანაფამ და გ. ონეიმ წამოაყენეს ახალი მოსაზრება „როდოსის“ კერამიკის იზნიკთან ერთად ქ. ქუთაშიაშიც დამზადების შესახებ (Aslanapa, 1965: 29; Öney, 2003: 712-716). „როდოსის“ სტილის კერამიკაში ოსმალთა კერამიკოსები მოხატვისას იყენებენ მკაფიო მწვანესა და განსაკუთრებით კი მკაფიო წითელ საღებავებს (ლიტ-რა ვრცლ. იხ. ქამადაძე, 2016 ბ: 78-102).

იზნიკი III-ის ჯგუფიც ძირითადად თეფშების ძირების სახითაა წარმოდგენილი. ერთ-ერთი მათგანის (გ.ა. 2017.18.SOXIII) შიდაპირზე ცენტრში მარჯნისფერი საღებავით მოხატულია ხუთფურცლა ყვავილი. მცენარის ფოთლებისა და ღეროების გასაფორმებლად გამოყენებულია მწვანე საღებავი, ხოლო კონტურებისათვის-შავი. ახასიათებს მომრგვალებული კალთა, დაბალი, რგოლისებრი ქუსლი და ბრტყელი ძირი (ტაბ. II/1). განსხვავებული დეკორითაა შემკული მეორე თეფშის ძირი (გ.ა. 2018.318.SOXII). მისი შიდა და გარე კალთა გაფორმებული ყოფილა ყვავილოვანი დეკორით. ორნამენტისათვის გამოყენებულია ლურჯი, თეთრი და მარჯნისფერი, კონტურებისათვის - შავი, ხოლო ირგვლივი სივრცისათვის ლურჯი საღებავი. აქვს მომრგვალებული კალთა, მაღალი რგოლისებრი, კალთისაგან გამოყოფილი ქუსლი და ბრტყელი ძირი (ტაბ. I/10). როდოსის სტილისაა ჭურჭლის ხუფის ერთი ნატეხიც (გ.ა. 2018.240.SWIX). აქაც დეკორის გასაფორმებლად ლურჯი, ღია-მწვანე, მარჯნისფერი და შავი საღებავებია გამოყენებული (ტაბ. II/2).

XVII ს-ის შუახანებიდან იზნიკში კერამიკული ნაწარმის დამზადება მცირდება ხოლო, 1716 წელს საბოლოოდ წყვეტს არსებობას (ვრცლ. იხ. ქამადაძე, 2016 ბ: 78-102). ამიერიდან ახალი მთავარი ცენტრი ქუთაშია ხდება. ამ ქალაქში კერამიკის დამზადება ჯერ კიდევ XIV ს-ის II ნახევრიდან იწყება და იგი წარმოადგენდა იზნიკის დამხმარე ცენტრს (Belgin, 2007: 339). გამოთქმულია სხვა მოსაზრებაც, კერძოდ ზოგიერთი მკვლევარი, ფიქრობს, რომ ქუთაშია წარმოადგენდა იზნიკის არა დამხმარე, არამედ კონკურენტ ცენტრს, რომელმაც მხოლოდ XVIII ს-ის დასაწყისიდან - იზნიკის დაცემის შემდეგ, საბოლოოდ დაამკვიდრა საკუთარი სტილი და ფორმები (Kouymjian, 2014: 109).

გონიოს ციხის ტერიტორიაზე მოპოვებულ ქუთაშიურ ნაწარმში წამყვანია ყავის ფინჯნები. დღეისათვის შემუშავებულია მათი ტიპოლოგიური და ქრონოლოგიური

კლასიფიკაცია და მათში ძირითადად 4 ტიპია გამოყოფილი (ქამადაძე, 2016 ბ: 78-102). ბოლო წლების მონაპოვრებს შორის ქარბობს კობალტის ლურჯი საღებავით მოხატული ნიმუშები. ერთ-ერთი მათგანი დიდი ზომისაა (გ.ა. 2015.1476.SOXII). ახასიათებს მაღალი კალთისაგან გამოყოფილი, რგოლისებრი ქუსლი და ბრტყელი ძირი. შიდაპირზე მოხატულია ყვავილოვანი დეკორი. ძირზე დატანილია ერთმანეთისაგან თანაბარი მანძილით დაშორებული ერთი წერტილიდან გამომავალი და საპირისპიროდ მიმავალი სამი სხივი (ტაბ. II/3). შედარებით პატარაა მეორე ფინჯნის ძირი (გ.ა. 2018.368.SOXIII). მის შიდაპირზეც კობალტის ლურჯი საღებავით შესრულებული მცენარეული ორნამენტია გამოსახული. აქვს დაბალი, რგოლისებრი, კალთისაგან გამოყოფილი ქუსლი და ბრტყელი ძირი, რომელზეც დატანილი აქვს ვარსკვლავისებრი დამლა (ტაბ. II/4). კიდევ ერთ ფინჯნის ძირზე, რომისებრი დამლაა დატანილი, ოღონდ განსხვავებით წინა ნიმუშისაგან მასზე დამლა შავი საღებავითაა შესრულებული (ტაბ. II/6). ახასიათებს ნახევარსფეროსებრი, რელიეფური ქედებით დაყოფილი კალთა და დაბალი რგოლისებრი ქუსლი. შიდაპირზე აქაც კობალტის ლურჯი საღებავით შესრულებული მრავალფურცლა ყვავილია მოხატული. ფინჯნისაა კიდევ ერთი წვრილი მცენარეული ორნამენტებით გაფორმებული ჭურჭლის ნატეხი (გ.ა. 2017.2.SOXII). მისთვის დამახასიათებელია სწორი, კალთასთან შერწყმული პირი (ტაბ. II/5).

ყავის ფინჯნების გარდა კობალტის ლურჯი საღებავით მოხატულ ნიმუშებში გვხვდება დოქის პირ-კედლის ნატეხიც (გ.ა. 2017.35.SWIX). გარე ზედაპირი პირ-ყელის არეში გაფორმებულია გულებით და ზიგზაგისებრი ხაზებით. ნახატისათვის გამოყენებულია ღია, ხოლო კონტურებისათვის ლურჯი ფერი (ტაბ. II/7).

ბოლო წლების მონაპოვრებში გვხვდება ყავისფერი საღებავით მოხატული ფინჯნის ერთი ნატეხიც (გ.ა. 2020.11.SWIII). მისი შიდაპირი მოხატულია კობალტის ლურჯი საღებავით შესრულებული წვრილი მცენარეული ორნამენტით, ხოლო გარე კალთა დაფარულია ყავისფერი საღებავით. ქუსლი დაბალია, რგოლისებრი. ძირი ბრტყელი (ტაბ. II/8).

გონიოს მონაპოვრებში ცალკე ჯგუფს პოლიქრომული ფინჯნები ქმნის. ისინი უკვე შემუშავებული კლასიფიკაციის მიხედვით IV ტიპშია გაერთიანებული (ქამადაძე, 2016 ბ: 78-102). პოლიქრომული დეკორით შემკული რამოდენიმე ფინჯანი გვხვდება უახლეს აღმოჩენებშიც. ერთ-ერთი ნიმუშის (გ.ა. 2016.89.SWIX) შიდაპირზე ცისფერ ზოლში ჩასმული ღია მწვანე, ყვითელი, მარჯნისფერი და შავი საღებავებით ყვავილოვანი ორნამენტია მოხატული (ტაბ. II/10). შავი და მწვანე საღებავებით შესრულებული მრავალფურცლა ყვავილია გამოსახული მეორე ფინჯანზეც (გ.ა. 2017.23.SWIX), რომლის ძირზეც დატანილია ვარსკვლავისებრი დამლა (ტაბ. II/9).

ქუთაჰური ყავის ფინჯნების ქრონოლოგია ისევე, როგორც მთლიანად ქუთაჰური კერამიკის, ჯერ კიდევ არ არის მთლად ნათელი. ავტორთა უმრავლესობა აღნიშნავს, რომ ქუთაჰური ფაიანსი მასობრივად იწარმოებოდა XVIII ს-ში, ხოლო ყავის ფინჯნების დამზადების ორიენტირად XVIII ს-ის I ნახევარს მიუთითებენ (Asla-

para, 1965: 31; Hayes, 1992: 266; Öney, 2003: 732). მკვლევართა ნაწილი დოკუმენტურ წყაროებზე დაყრდნობით მიიჩნევს, რომ ქ. ქუთაშიაში კერამიკული წარმოება ფართო მასშტაბით ჯერ კიდევ XVII ს-ში იწყება (Миллер, 1972: 157; Гарбузова, 1958: 37; Станчева, 1960: 123; Волков, 2006: 483-484). ბოლო წლებში ოსმალეთის იმპერიის ყოფილ ციხეებზე წარმოებული არქეოლოგიური გათხრები ადასტურებს, რომ ყავის ფინჯნები თარიღდებიან XVII ს-ის შუა ხანებით. ამ პერიოდითაა განსაზღვრული იზმაილისა და კაფაში აღმოჩენილი ქუთაშიური ფინჯნები (Дынник, 1990: 123; Волков, 2006: 485). ოჩაკოვსა და კადიქოიში მსგავსი ნიმუშები XVII-XVIII სს-ით დათარიღებულ კულტურულ ფენებშია ნაპოვნი (Беляева, 1998: 41-42; Иванов...1998: 111). XVII ს-ის ბოლო XVIII ს-ის დასაწყისით თარიღდება ლუტოკისა და აზაკის ციხეების აღმოჩენები (Чеснок, 1988: 66-73; Гусач, 2012: 116-143; 2017: 18) და აშ.

ამავე პერიოდით თარიღდება გონიოს ციხის მონაპოვრებიც.

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. **აფხაზავა..., 1998:** - აფხაზავა ნ, მამულაძე შ., გვიანი შუასაუკუნეების არქეოლოგიური მასალა გონიოდან// ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები II, 269-277. ბათუმი
2. **ქამადაძე, 2013:** - ქამადაძე კ., გონიო-აფსაროსში აღმოჩენილი ფაიანსის წარმომავლობის საკითხისათვის// საისტორიო მაცნე XX, 160-167, ბათუმი
3. **ქამადაძე, 2014:** - ქამადაძე კ., გვიანი შუა საუკუნეების იზნიკური კერამიკა გონიო-აფსაროსიდან// მე-IV საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო (ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია) მასალები, 223-232, თბილისი
4. **ქამადაძე, 2016 ა:** - ქამადაძე კ., ოსმალური ფაიანსი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოდან// ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ნიკო ბერძენიშვილის კვლევითი ინსტიტუტის შრომები XII, 48-61, ბათუმი
5. **ქამადაძე, 2016 ბ:** - ქამადაძე კ., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო (აჭარა) გვიან შუასაუკუნეებში წერილობითი წყაროებისა და არქეოლოგიური მასალების მიხედვით). დისერტაცია. ბათუმი
6. **Беляева, 1998:** - Беляева С.А., О культурно-исторических связях Северо Причерноморья и Анатолии в XVI-XVII вв. (по находкам поливной керамики в Оча-кове)// Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X-XVIII вв. Тезисы докладов научной конференции. 40-42. Ялта
7. **Беляева..., 2017:** - Беляева С.А, Фиалко Е.Е., Керамика Изника конца XV-XVI вв. из раскопок Нижнего двора Аккерманской крепости// Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X-XVIII ВВ. Том. 2, 561-580, Казан-Кишинев
8. **Волков, 2006:** - Волков И.В., Закрытый комплекс турецкого времени из Азова. ИАИАНД 21, 481-483
9. **Гарбузова, 1958:** - Гарбузова В.С. Из истории производства малоазийских фаянсов в XIII-XIX вв. Ученые записки ЛГУ 256 (7). Ленинград. 21-40
10. **Гусач, 2012:** - Гусач И.Р., Кютахийские кофейиние чашечки из раскопок крепости Люток (Сед-Ислам)// Вестник Танаиса. Вип. 3/2012. 114-139

11. **Гусач, 2017:** - Гусач И. Р. Малоазийская поливная керамика XV—XVIII вв. из раскопок в турецкой крепости Азак// Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X-XVIII вв. Том.2, 581-600, Казан-Кишинев
12. **Дынник, 1990:** - Дынник И.Н., Керамические комплексы Измаила XVI-XVII вв//Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья// Тезисы докладов научно-практической конференции. 120-123. Белгород-Днестровский
13. **Иванов...,1998:** - Иванов А.В., Савеля О. Я., Филиппенко А.А., Комплекс поливной керамики средневекового Кадыкоя. В: Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X-XVIII вв. (по материалам поливной керамики). Тезисы докладов научной конференции. Симферополь, 108-112
14. **Камададзе, 2016:** - Камададзе К., Турецкие Фаянсовые Кофейные Чашечки в Памятниках Юго-Западной Грузии// Стародавне Причорномор'я, Выпуск XI, 220-225, Одеса
15. **Миллер, 1972:** - Мюллер Ю., Художественная керамика Турции. Ленинград
16. **Станчева, 1960:** - Станчева М., Турски фаянс от София// Известия на Археологическия Институт, Българска Академия на науките.Т. XXIII. 114-144. София
17. **Чеснок, 1988:** - Чеснок В.Ф., Крепость Лютик (XVII-XVIII вв.). Известия РОМК (5), 66-73
18. **Altun, 2007:** - Altun A., İznik Kazilari Işığında Osmanlı Çini ve Seramikleri// Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik sanati. 309-325. İstanbul
19. **Aslanapa, 1965:** - Aslanapa Ö., Türkischane Fliesen und Keramik in Anatolien. Istanbul
20. **Belgin, 2007:** - Belgin D.A., Kütahya Çiniciliği// Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik sanati. 329-334. İstanbul
21. **Dimand, 1930:** - Dimand M.S., A Handbook of Mohammedan Decorative Art// The Metropolitan Museum of Art. New York.
22. **François, 1996:** - François V., Ceramiques Ottomanes de Tradition Byzantine D' Iznik// Anatolia antique IV, 231-245. İstanbul
23. **Gusach, 2015:** - Gusach I., Art Ceramics from Iznik found in the Ottoman fortress Azak// XI th Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics. Vol. 2. 31-35. Antalia

24. **Hayes, 1992:** - Hayes J.W., Excavations at Saraçhane in Istanbul. II. The Pottery, 244-256. Princeton
25. **Kouymjian, 2014:** - Kouymjian D., The Role of Armenian potters of Ku-tahia in the Ottoman Ceramic Industry// Armenian Communities in Asia Minor.107-130. California
26. **Lane, 1957:** - Lane A., Late Islamic Pottery. London
27. **Migeon..., 1923:** Migeon G., Sakisian A., La céramique d'Asie Mineure et de Constantinople du XIV-e au XVIII-e siècle. Paris: P. Geuthner.
28. **Öney, 2003:** - Öney Ö.,Çini ve Seramikleri. In İnalçık H., Renda G. (haz.). Osmanlı Uygarlığı 2. Istanbul, 699-735.
29. Yenişehirlioğlu, 1990: -Yenişehirlioğlu, F.,Activities for the “Iznik year”. Müze, july 1989 - june 1990. Istanbul, 38-39

RECENT MATERIALS (2015-2021) OF FAIENCE FROM GONIO

Summary

Turkish faience were found during the archaeological excavation of the Gonio fort. Many of them were produced in the huge ceramic centers of Asia Minor - Iznik and Kütahya.

Faience decorated ceramics, fashioned in Iznik workshops, were especially valued. It was an expensive vessel, such as only high ranking military officials and those of the administration of the fort could afford. A. Lane has divided the faience Iznik vessels into three groups, which are conditionally known as Iznik I, Iznik II and Iznik III. The researcher has placed in Iznik I those ceramic articles with paintings in the style of “Abraham of Kutahya,” which dates from 1490 to 1525. He places in Iznik II those vessels with painting in the style of “The Damascus,” which dates from 1525 to 1555. In Iznik III are those vessels with painting in the style of “The Rhodian,” dating from 1555 to 1700.

Faience vessels with paintings in the style of “Abraham of Kutahya” or “Blue-and-white”, end of 15th to middle 16th centuries. The vessels, painted in this style, are the earliest of the faience. They began to make them in Iznik at the end of the 15th century. In the court of Topkapı Seray a cup was found with this painting and writing: “This is the vessel of God’s servant Abraham of Kutahya. 959 (1510), March 11.” In honor of the artisan, who left his writing on the cup, this style of painting was called “Abraham of Kutahya.” Yet, inasmuch as this group of ceramics were painted in blue (cobalt) on a white back-ground (engobe), like the Chinese glazed vessels from the period of the Min dynasty (1368 – 1644), it received yet another name, “Blue-and-white.”

Among the new finds in Gonio glazed pottery with decorations in the style of “Abraham of Kutahya” (“Blue-and-white”) are fragments of plates and cups.

Faience vessels with painting in the style of “The Damascus” middle 16th through 17th centuries. the name “The Damascus” was affixed to the painting style by mistake. For a long time it was thought, that this ceramic was manufactured in Damascus, Syria, since it got to the European markets through that larger merchandising center. However, researchers were able to explain that in reality these vessels were made in Iznik in the

middle 16th and 17th centuries. The ceramics of İznik II is represented on the Gonio territory with the fragments of walls and bottoms of plates and jugs. The majority of them are plate fragments.

Faience vessels with painting in the style of “The Rhodian” from middle 16th through 17th centuries. This is the largest group. Pertaining to it are the best samples of the faience Iznik vessels, mistakenly named “Rhodians”, because of the fact that they were shipped for sale in Europe through the isle of Rhodes. Their polychrome painting significantly differs from the paintings on vessels of the previous groups. Two new colors are present therein, namely bright red and bright green.

The production of the ceramic ware in İznik reduces from the 17th century, whereas from 1716 ceases existence completely. After the fall of the İznik production center, Kutahya became the new main center for ceramics production.

The majority of the Kutahya ceramic ware found during the archaeological excavations is the fragments of small size coffee cups and jugs. Faience coffee cups from Kütahya decorated with cobalt and polychrome underglazed painting date back to the 17th- beginning of 18th c.

In the Ottoman Empire where another ceramic centers of Anatolia (Istanbul, Kütahya, Burgas, Sivas. etc.) which have been produced similar products of Iznik and Kütahya. They are dated to 16-17 centuries and 18th century, too.

ტაბულაბის აღწერილობა

I. იზნიკი I-ის კერამიკა:

1-2 თეფშები;

3. ფიალა;

იზნიკი II-ის კერამიკა:

4-8 თეფშები;

9. ფიალა;

იზნიკი III-ის კერამიკა:

10. თეფში

II. იზნიკი III-ის კერამიკა:

1. თეფში;

2. ხუფი; ქუთაჰიური ნანარმი;

3-6 კობალტის ლურჯი საღებავით მოხატული ყავის ფინჯნები;

7. დოქი;

8. ყავისფერი საღებავით მოხატული ფინჯანი;

9-10 პოლიქრომული ყავის ფინჯნები

I

1

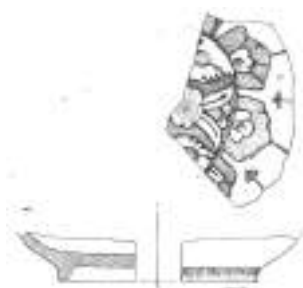
2

3

4

5

6

7

8

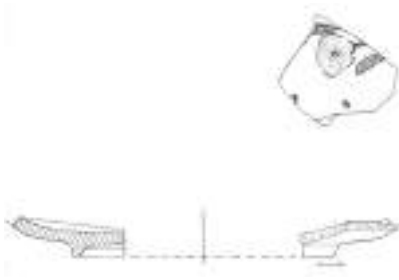
9

10

II

1

2

3

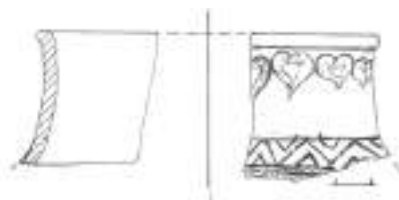
4

5

6

7

8

9

10

შემოკლებათა განმარტებანი

ამმ - აჭარის მუზეუმის მაცნე

ბამ - ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები

ბშრსუმ - ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები

ფსაძ - ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები

სდსძ - სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები

სდსზ - სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზეპირსიტყვიერება

სმამ - საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე

მსკა - მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის

მსკი - მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის

კიძ - კულტურულ-ისტორიული ძიებანი

ВДИ – Вестник древней истории

СА – Советская Археология

КСИА – Краткие сообщения института археологии АН СССР

КСИИМК - Краткие сообщения института истории материальной культуры

მეცნიერ-თანამშრომელთა მიერ სხვადასხვა წლებში გამოქვეყნებული ნაშრომები

შოთა მამულაძე (1978-2019 წწ)

1. მამულაძე შ., აჭარის სახელმწიფო მუზეუმში დაცული სოფ. ფუშრუკაულში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალები// სსიეს, ტ. 9, ბათუმი. 1978, გვ. 162-173
2. მამულაძე შ., ფარცხანაყანევი შემთხვევით აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალები// სდსდ, ტ. 8, თბილისი. 1979, გვ. 85-90
3. მამულაძე შ., ვერნების ეკლესია (ახალი მასალები ძეგლის დათარიღებისათვის)// სდსაძ, 1, ბათუმი. 1980, გვ. 48-55
4. მამულაძე შ., კოლხური ხელოვნების უძველესი ძეგლები აჭარისწყლის ხეობიდან// საბჭოთა ხელოვნება, 1980, 11, თბილისი, გვ. 60-63 (თანაავტორი)
5. მამულაძე შ., ახალი არქეოლოგიური მონაპოვრები სოფელ ხიხაძირიდან// სდსდ, ტ. 10, თბილისი. 1981, გვ. 89-121, (თანაავტორი)
6. მამულაძე შ., სხალთის წყლის ხეობაში 1977-78 წწ. წარმოებულ არქეოლოგიური გათხრების ძირითადი შედეგები// სდსდ, ტ. 10, თბილისი. 1981, გვ. 101-121
7. მამულაძე შ., კოლხური კულტურის უძველესი ძეგლები სხალთისწყლის ხეობიდან// სმამ. 1981, 3 (101), გვ. 737-740, (თანაავტორი)
8. მამულაძე შ., არქეოლოგიური გათხრები სოფელ თხილვანაში// ჭოროხი. 1981, 1, ბათუმი. 1981, გვ. 88-91. (თანაავტორი)
9. მამულაძე შ., სოფელ თხილვანაში 1979 წელს წარმოებულ არქეოლოგიური გათხრების ძირითადი შედეგები// სდსდ, ტ. 11, თბილისი. 1982, გვ. 99-113
10. მამულაძე შ., სხალთისწყლის ხეობის მატერიალური კულტურის ძეგლები// ძეგლის მეგობარი. 1982, ტ. 59, გვ. 25-28 (თანაავტორი)
11. მამულაძე შ., არქეოლოგიური გათხრები სხალთისწყლის ხეობაში// ჭოროხი, 1982, 4, ბათუმი, გვ. 81-83. (თანაავტორი)
12. მამულაძე შ., კვაშტის ანტიკური ხანის ნამოსახლარი// სდსდ, ტ. 17, თბილისი. 1988, გვ. 47-61. (თანაავტორი)

13. მამულაძე შ. ლორჯომისწყლის ხეობაში 1985 წელს წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში// სდსდ, ტ. 17, თბილისი. 1988, გვ. 86-111
14. მამულაძე შ., აჭარისწყლის ხეობის საფორტიფიკაციო ნაგებობანი (ჭვანის ციხე)// სდსდ, ტ. 19, თბილისი. 1991, გვ. 88-116
15. Мамуладзе Ш., Ущелье Ачарисцкали в эпоху развитого средневековья (по археологическим материалам и письменным источникам). Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Тбилиси. 1991, 26 стр.
16. მამულაძე შ., აჭარისწყლის ხეობის შუასაუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები, ბათუმი. 1993
17. მამულაძე შ., აჭარისწყლის ხეობის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები, ბათუმი. 1993 (თანაავტორი)
18. მამულაძე შ., აჭარისწყლის ხეობის ზოგიერთი საეკლესიო ნაგებობის დათარიღებისათვის// ბსუ შრომები, ტ. 1, ბათუმი. 1995, გვ. 66-72
19. მამულაძე შ., აჭარისწყლის ხეობის შუა საუკუნეების სამაროვნები, ბათუმი. 1998
20. მამულაძე შ., ზუნდაგის განძი// ლიტერატურული აჭარა, 1998, 7, გვ. 122-128, (თანაავტორი)
21. მამულაძე შ., აჭარისწყლის ხეობაში// ჯვარი ვაზისა, 1998, 1, თბილისი. გვ. 85-88.
22. მამულაძე შ. საეკლესიო-ნაგებობანი აჭარისწყლის ხეობაში// ლიტერატურული აჭარა, 7, ბათუმი. 1998, გვ. 109-112.
23. მამულაძე შ., გვიანი შუასაუკუნეების არქეოლოგიური მასალა გონიოდან// ბსუ შრომები, II, ბათუმი. 1998, გვ. 269-276 (თანაავტორი).
24. მამულაძე შ., გონიო-აფსაროსში 1998 წელს წარმოებული არქეოლოგიური კვლევის ძირითადი შედეგები// ბსუ შრომები III, ბათუმი. 1999, გვ. 187-194, (თანაავტორი).
25. მამულაძე შ., გონიო-აფსაროსი// ლიტერატურული აჭარა, 1999, 2, ბათუმი. გვ. 111-127, (თანაავტორი).
26. მამულაძე შ., გონიო-აფსაროსის არქეოლოგიური მონაპოვარი 1998// ძეგლის მეგობარი, 1999, 3 (106), თბილისი. გვ. 21-25
27. მამულაძე შ., გათხრები გონიო-აფსაროსში// ჟურნალი „ომეგა“, თბილისი. 2000, 7, გვ. 51-57
28. Mamuladze Sh., Recent Archaeological Finds in Gonio-Apsarus. - Pont-Euxin et Commerce. Actes du IXe Symposium de Vani, Paris, Presses Universitaires Franc-Compoises, 1999, pp. 251-261, (coautor).

29. მამულაძე შ., გონიო-ავსაროსი. (არქეოლოგიური გათხრების შედეგები)// საისტორიო მაცნე, 2000, 8, ბათუმი. გვ. 56-65 (თანაავტორი.)
30. მამულაძე შ., ადრეშუასაუკუნეების სამარხები ფიჭვნარიდან// ბამ-ის შრომები, ტ. 1, ბათუმი. 2000, გვ. 70-89, (თანაავტორი)
31. მამულაძე შ., ავსაროსის რომაული გარნიზონები// კავკასიის მაცნე, 2, თბილისი. 2000, გვ. 91-95(თანაავტორი).
32. მამულაძე შ., აჭარისწყლის ხეობის მატერიალური კულტურის ძეგლები (გზამკვლევი), თბილისი. 2000
33. მამულაძე შ. ჭოროხის აუზი კოლხური კულტურის უძველესი კერა. ბათუმი. 2000, (თანაავტორი)
34. მამულაძე შ., კოლოტაურის ანტიკური ხანის ნამოსახლარი// ბამ-ის შრომები, ტ. 2, ბათუმი. 2002, გვ. 28-41 (თანაავტორი)
35. მამულაძე შ., ქედის რაიონის სოფ. კოლოტაურში 2000 წელს წარმოებულ არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიში// გონიო-ავსაროსი, ტ. 3 თბილისი. 2002, გვ. 17-43 (თანაავტორი)
36. მამულაძე შ., 2000 წელს გონიო-ავსაროსის ციხის სამხრეთი კარიბჭის გარეთ წარმოებულ არქეოლოგიური კვლევა-ძიების ანგარიში, გონიო-ავსაროსი// ტ. 3, თბილისი. 2002, გვ. 44-54. (თანაავტორი).
37. Мамуладзе Ш., Погребения раннесредневекового периода из Пичвнари// РА, №1, Москва. изд. Наука. 2001, сс. 76-87 (соавтор).
38. Mamuladze Sh., Die Romer in Sudwestgeorgien. - Georgica. Zeitschrift fur Kultur, Sprache und Geschichte Georgiens und Kaukasiens. Heft 24. Konstanz.Universitatverlag Konstanz. 2001, S. 35-46 (coautor).
39. მამულაძე შ., რომაელები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში// კულტურის ისტორიის საკითხები, 2001, ტ. 10, თბილისი. გვ. 163-177 (თანაავტორი).
40. Мамуладзе Ш., Римские гарнизоны Апсара// ВДИ, N1 (240), М., 2002, сс.33-39,(са автор)
41. მამულაძე შ., აჭარისწყლის ხეობის განვითარებული შუა საუკუნეების ხურომოდერული ნაგებობების მხატვრულ-სტილისტური ანალიზი// კულტურის ისტორიისა და თეორიის საკითხები. 2002, ტ. 11, თბილისი გვ. 112-121
42. მამულაძე შ., აჭარისწყლის ხეობა უძველესი დროიდან გვიან შუასაუკუნეებამდე (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა). ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაციის ავტორეფერატი. თბილისი. 2002

43. მამულაძე შ., ახალი აღმოჩენები სოფ. წონიარისში// ლიტერატურული აჭარა, ბათუმი. 2003, 7, გვ. 105-108. (თანაავტორი).
44. Mamuladze Sh., Recent archaeological finds in Gonio-Apsarus. Actes du ix Symposium de Vani. Pont-Euxsin et commerce, Presses Universitaires Franc-Comtoises. 2004, p.251-262
45. მამულაძე შ., სამხრეთ კარიბჭისა და აბანოთუბნის ტერიტორიაზე 1995-1999 წლებში წარმოებული კვლევა-ძიების უმთავრესი შედეგები// გონიო-აფსაროსი IV, ბათუმი. 2004, გვ. 4-73
46. მამულაძე შ., ზვარეს ციხე-კოშკი// საისტორიო მაცნე, XIII, ბათუმი. 2004, გვ. 125-133
47. Mamuladze Sh., Apsarus in the First Half of the 1st Millenium B.C. Pont-Euxin et Polis. Actes du Xe Symposium de Vani, Paris, Presses Universitaires Franche-Comte. 2005, p.271-276
48. მამულაძე შ., მევენახეობა-მელვინეობა განვითარებული შუა საუკუნეების აჭარისწყლის ხეობაში// საისტორიო მაცნე XV, ბათუმი, 2005. გვ.279-285
49. მამულაძე შ., რომაული ხანის ქრაქები გონიო-აფსაროსიდან// ბსუ, ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის შრომები VIII, გამ-ბა, ბათუმი. 2005, გვ. 45-56
50. მამულაძე შ., აფსაროსი ძვ.წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევარში// ვანის XI საერ. სიმპოზიუმი: შავიზღვისპირეთი ელინისტური სამყაროს სისტემაში, „ძიებანი“. დამატებანი XIII. მოხსენებათა მოკლე შინაარსები, თბილისი. 2005, გვ. 39-94
51. მამულაძე შ., აჭარის მთისა და ბარის მოსახლეობის ურთიერთობის ზოგიერთი საკითხი ნეოლითის ხანაში// ბსუ, ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა შრომები VIII, ბათუმი. 2005, გვ.89-105
52. მამულაძე შ., გონიო-აფსაროსი// მუდმივი კავშირის სამყარო, 4(32). 2006, გვ. 34-39
53. მამულაძე შ., კალოთის ეკლესია და მისი სამაროვანი// ბამ-ის შრომები, ტ. 4, ბათუმი. 2007, გვ. 78-85
54. მამულაძე შ., ხელოსნობა განვითარებული შუა საუკუნეების აჭარაში// ბსუ სამეცნიერო ცენტრის კრებული, V, ბათუმი. 2007, გვ. 198-206
55. მამულაძე შ., მემინდვრეობა, მევენახეობა განვითარებული შუა საუკუნეების აჭარაში// სდსის, 2, ბათუმი. 2007, გვ. 63-73
56. Мамуладзе Ш., Типы кладбищ в Юго-Западной Грузии эпохи развитого средневековья// Историко-филологические изыскания, III, Санкт-Петербург- Батуми. 2007, с.159-163

57. მამულაძე შ., აჭარის მთისწინეთის წინაქრისტიანული ძეგლები// სდსინ, I, თბილისი. 2007, გვ. 227-240, (თანაავტორი).
58. მამულაძე შ., აჭარინწყლის ხეობის საეკლესიო ნაგებობანი// სამეცნიერო კონფერენცია: წმინდა ანდრია პირველწოდებულის გზით (მოხსენებათა შინაარსები), მიძღვნილი სრულიად საქართველოს კათალიკოს პატრიარქის უწმინდესი და უნეტარესი ილია II აღსაყდრების 30 წლისთავისადმი, ბათუმი. 2007, გვ. 26-27
59. მამულაძე შ., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძველი ისტორიის საკითხები და აჭარის ენციკლოპედია// ენციკლოპედია „აჭარის“ მთავარი სამეცნიერო რედაქციის ბიულეტენი, 3, ბათუმი. 2007 გვ. 20-27.
60. მამულაძე შ., გონიო-აფსაროსი, თბილისი. 2007 (თანაავტორი)
61. მამულაძე შ., აჭარისწყლის ხეობის საეკლესიო ნაგებობანი// სამეცნიერო კონფერენცია: წმინდა ანდრია პირველწოდებულის გზით (მოხსენებათა შინაარსები). ბათუმი, 2007, გვ. 26-27
62. Мамуладзе Ш., Апсарская крепость в I-III ввн.э.(по данным письменных и археологических источников)// Археология, Этнология, Фольклористика Кавказа, издательство универсал, Тб., 2007 с. 123-124
63. Мамуладзе Ш., Гонио-апсар (Краткая история)// Инновационные аспекты исследования культуры, археологии, этнологии, лингвистики стран Черноморского бассейна, (Государственный университет Шота Руставели. Департамент Славистики). 2008, с.138-164
64. Мамуладзе Ш., Гонийская крепость во времена развитого и позднего Средневековья// Историко-филологические изыскания, Т. 4, Санкт-Петербург- Батуми, 2008, с. 146-156
65. Мамуладзе Ш., Животноводство Юго-Западной Грузии во времена развитого средневековья (по археологическим материалам)// Историко-филологические изыскания, Т. 5, Санкт-Петербург- Батуми. 2008, с. 235-240
66. მამულაძე შ., შუა საუკუნეების აჭარის საეკლესიო ნაგებობათა ძირითადი ტიპები// სამეცნიერო კონფერენციის: „წმინდა ანდრია პირველწოდებულის გზით“ მასალები, სხალთის ეპარქია, გამ-ბა „სეზანი“, თბილისი. 2008, გვ. 35-37
67. მამულაძე შ., თხილვანის აბუსერისძეთა საგვარეულო ეკლესია// საქართველოს საპატრიარქოს წმ. გბელ აბუსერისძის სახელობის უნივერსიტეტის საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის „ტბელობა“ მასალები, თბ., 2008, გვ.239-243.

68. მამულაძე შ., ხიხანი-აბუსერისძეთა სარეზიდენციო ციხე-ქალაქი, საქართველოს საპატრიარქოს წმ. ტბელ აბუსერისძის სახელობის უნივერსიტეტის საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის// „ტბელობა“ მასალები, თბ., 2008, გვ.235-238. (თანაავტორი)
69. მამულაძე შ., გონიო-აფსაროსის №20 კოშკის არქეოლოგიური გათხრები// საქ-ს შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 2008, გვ.116-128 (თანაავტორი)
70. მამულაძე შ., ჭრაქები გონიო-აფსაროსიდან// იბერია-კოლხეთი, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთ. ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ცენტრის გამოცემის-„ძიებანი არქეოლოგიაში“ დამატება, 4, თბილისი 2008, გვ.32-39 (თანაავტორი)
71. მამულაძე შ., შუახევი-ისტორიულ-არქეოლოგიური მიმოხილვა, მონოგრაფია „შუახევი“ ბათუმი, 2008, გვ. 128-157
72. მამულაძე შ., აფსაროსი-რომაული კულტურის ცენტრი აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში// ვახტანგ ბერიძის სახელობის ქართული ხელოვნების საერთაშორისო სიმპოზიუმი: ქართული ხელოვნება ევროპისა და აზიის კულტურათა კონტექსტში. თბილისი, 2008, მასალები, გვ. 36-50 (თანაავტორი).
73. S. Mamuladze. Apsarus: the Roman acculturation center in the eastern Black Sea area: *Georgian art in the context of European and Asian cultures*, Tbilisi. 2009, pp. 89-93 (თანაავტორი)
74. მამულაძე შ., გონიო-აფსაროსი ბიზანტიურ ხანაში// ბიზანტიოლოგია საქართველოში, 2, თბილისი. 2008 (თანაავტორი)
75. მამულაძე შ., აბუსერისძეთა საეკლესიო ნაგებობანი სხალთისწყლის ხეობიდან (ვერნები), საერთაშორისი სამეცნიერო კონფერენცია „დიდაჭარობა“. მასალები, თბილისი, 2009, გვ.366-369 (თანაავტორი)
76. მამულაძე შ., ზენდიდის ციხე, საერთაშორისი სამეცნიერო კონფერენცია „დიდაჭარობა“. მასალები. ხულო-დიდაჭარა, 2009. გვ.370-371 (თანაავტორი)
77. Мамуладзе Ш., Остатки языческой религии в ущелье Аджарисцкали-Историко-филологические изыскания, Т. 6, Санкт-Петербург- Батуми. 2009, с. 314-321
78. მამულაძე შ., პირველი დაზვერვითი და არქეოლოგიური სამუშაოები აჭარის დედა სამშობლოსთან დაბრუნების პირველ პერიოდში// სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო მეზობელ სახელმწიფოთა გეოპოლიტიკური ინტერესების კონტექსტში, საერთაშორისო-სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, ბათუმი. 2009, გვ. 155-162

79. მამულაძე შ., გონიოს ციხე განვითარებულ და გვიან შუა საუკუნეებში// ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს სამეცნიერო-კვლევითი ცენტრის შრომების კრებული VI, ბათუმი, გვ. 167-173 (თანავტორი)
80. მამულაძე შ., რომაული სამყარო და აკულტურირების პრობლემები სამხრეთ-დასავლეთ შავიზღვისპირეთში// საქართველო და მსოფლიო (წარსული და თანამედროვეობა), ბათუმი. 2009, გვ.60-66 (თანავტორი)
81. მამულაძე შ., აფსაროსი ძვ.წ. I ათასწლეულში// გონიო-აფსაროსი VIII, ბათუმი. 2009, გვ.107-130, (თანავტორი)
82. მამულაძე შ., სერაპისის ქანდაკება გონიო-აფსაროსიდან// გონიო-აფსაროსი VIII, ბათუმი. 2009, გვ.131-146
83. მამულაძე შ., გონიო-აფსაროსის №10 კოშკში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების ძირითადი შედეგები// გონიო-აფსაროსი VIII, ბათუმი, 2009, გვ.25-58, (თანავტორი)
84. მამულაძე შ., აფსაროსი ბიზანტიურ ხანაში// ბიზანტიოლოგია საქართველოში-2, თბილისი, 2009. გვ. 405-419 (თანავტორი)
85. მამულაძე შ., ბათუმი შუა საუკუნეებში (წერილობითი წყაროებისა და არქეოლოგიური მასალების მიხედვით)// ბათუმი წარსული და თანამედროვეობა, I, ბათუმი, 2009. გვ.158-165 (თანავტორი)
86. მამულაძე შ. აღმოსავლური რომანიზებული ღვთაება გონიო-აფსაროსიდან (სერაპისი)// რსუ შრომები XIII, ბათუმი, 2009, გვ. 336-345 (თანავტორი)
87. მამულაძე შ., ბრინჯაოს მცირე პლასტიკის ახლად აღმოჩენილი ნიმუში გონიო-აფსაროსიდან// საერთაშორისო კონფერენცია „ბიზანტიოლოგია საქართველოში-3“, თბილისი. 2009, გვ.92-93 (თანავტორი)
88. მამულაძე შ., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური მასალები// სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, აჭარა II, ბათუმი. 2009, გვ.25-32
89. მამულაძე შ., სოფლის მეურნეობა, ვაჭრობა და ხელოსნობა განვითარებულ შუა საუკუნეებში// სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, აჭარა II, ბათუმი. 2009, გვ.149-167
90. მამულაძე შ., გზები, საგზაო და საფორტიფიკაციო ნაგებობანი// სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, აჭარა II, ბათუმი. 2009, გვ.171-184
91. მამულაძე შ., სამარხთა ტიპები და დაკრძალვის წესები// სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, აჭარა II, ბათუმი. 2009, გვ.149-167

92. მამულაძე შ., სერაპისი აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში (გვიანანტიკური პერიოდი)// ისტორიანი, სამეცნიერო კრებული, მიძღვნილი როინ მეტრეველის დაბადების 70 წლისთავისადმი, თბ., 2009, გვ.62-73 (თანავტორი)
93. მამულაძე შ., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს უძველესი მოსახლეობის რწმენანარმოდგენები და კავკასიურ-აღმოსავლური სამყარო// ჰუმანიტარული მეცნიერებები ინფორმაციულ საზოგადოებაში, საერთაშორისო კონფერენციის მასალები II, ბათუმი. 2010. გვ.400-407
94. მამულაძე შ., არქეოლოგიური გათხრები შუახევის რაიონის სოფ. წაბლანაში// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია „დიდაქარობა“ 2010, ხულო-დიდაქარა. 2010, გვ. 262-268 (თანაავტორი)
95. მამულაძე შ., არქეოლოგიური გათხრები შუახევის რაიონის სოფ.წაბლანაში// ჩვენი სულიერების ბალავარი, თბილისი. 2010, გვ.17-23 (თანაავტორი)
96. მამულაძე შ., ახალი მასალები საბეჭდავების ფუნქციური დანიშნულების ზოგიერთი საკითხის დაზუსტებისათვის// კულტურულ საისტორიო ძიებანი, თბ., 2010. გვ.91-99
97. მამულაძე შ., გონიო-ავსაროსის მუდმივმოქმედი არქეოლოგიური ექსპედიციის 2007 წლის კვლევა-ძიების შედეგები// ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში, საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, თბ., 2010, გვ.57-61
98. მამულაძე შ., ბოლო დროს აღმოჩენილი რომაული ეპოქის ძეგლები// ძველი ხელოვნება დღეს, თბ.,2010, გვ.21-29
99. Мамуладзе Ш., Гонио-Апсарос в позднеантичную эпоху// Международная научная конференция «Археология, этнология, фольклористика Кавказа», сборник краткий содержания докладов, из. «Меридиани»,. 2010, гв.189-191
100. Мамуладзе Ш., Гонио-Апсарос в позднеантичную эпоху// историко-филологические изыскания VII, Санкт-Петербургский гос. университет, гос. университет Шота Руставели, Санкт-Петербург, Батуми. 2010, с.161-175 (თანაავტორი)
101. Mamuladze Sh., Recent archaeoljical finds in Apsarus” 2010// 4th international congress on Black Sea antiquities, Istanbul. 2010, p. 65-66 (თანაავტორი);
102. Mamuladze Sh., The essential components of the colchian bronze age culture, //2th international congress of Eurasian archaeoljy, East anatolian Caucasian, institute of Anatolia and Eurasia Icea 2010 Tire, p.319-336 (თანაავტორი)

103. Mamuladze Sh., The Chorokhi (Coruh) basin- the oldest center of the colchian culture// Archeology of Caucasus , Georgian national museum №2-3, Tb., 2009–2010. p.187-208 (თანაავტორი)
104. Mamuladze Sh., THE ARCHAEOBOTANICAL REMAINS OF ROMAN AGE FROM THE EASTERN BLACK SEA LITTORAL (GONIO-APSAROS, SOUTHWESTERN GEORGIA).-TERRA NOSTRA// 15th Conference of the International Work Group for Palaeoethnobotany; Wilhelmshaven, Germany, 2010, p.114-115 (თანაავტორი)
105. Mamuladze Sh., Graves Dated Back to Roman Ages along Lower Stream of River Chorokhi (Kapandibi)// Caucasus journal of social sciences, volum 3, issue 1, Tb., 2010, p.56-69 (თანაავტორი)
106. Mamuladze Sh., The essential components of the colchian bronze age culture// 2 nd international congress of Eurasian arcgaeology, Tire, Izmir, 2010, p. 319-336
107. Mamuladze Sh., Specimens related to cult from the fort of Apsarus// Ancient sacral monuments in the Black Sea, Thessaloniki 2010, p.455-465 (თანაავტორი)
108. Mamuladze Sh., Resent archaeological finds in Apsarus// The Bosphorus: Gateway between the arcient west and east (1 Millenium BC- 5th centuru AD), Oxford. 2013, p. 355-363
109. მამულაძე შ., „შავშეთის საეკლესიო ნაგებობანი (ბაზგირეთის ეკლესია)// ჩვენი სულიერების ბალავარი , საერ. სამ. კონფერენციის მასალები III, თბილისი. 2011, გვ.62-65, (თანაავტორი)
110. Mamuladze Sh., Archaeological evidence from the fort of gonio in ottoman period// Third international congress of Eurasian archaeology, Icea-Demirci. 2011, გვ.60-61 (თანაავტორი)
111. მამულაძე შ., შავშეთი, თბ., 2011 (მონოგრაფია, თანაავტორი)
112. Mamuladze Sh., Fortification buildings in Shavsheti (satleli fortress)// Caucasus journal of social sciences., volum 4, issue 1, The university of Georgia, Tb., 2012, p.199-216
113. მამულაძე შ., შავშეთის საეკლესიო ნაგებობანი (დაბაკეთილი, ახალდაბა, ციხისძირი)// ჩვენი სულიერების ბალავარი, IV, თბ., 2012, გვ.67-75
114. Mamuladze Sh., The archaeological evidence of the last centure AD from the fort of Apsarus// The romans at the Black Sea during the tame of augustus: The

- evidence of literary, archaeological and numismatic sources, Tulcea, Romania. 2012, p.24-25
115. მამულაძე შ., ჭოროხის აუზი კოლხური კულტურის უძველესი კერა// საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისა და არქეოლოგიის საკითხები, თბ., 2012, გვ.254-274 (თანაავტორი)
  116. მამულაძე შ., გონიო-ავსაროსი ადრეზანტიურ ხანაში// საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისა და არქეოლოგიის საკითხები, თბ., 2012, გვ.237-253 (თანაავტორი)
  117. მამულაძე შ., ტაო-კლარჯეთისა და ჭანეთ-ლაზეთის ქვის თაღოვანი ხიდები// მეორე საერთაშორისო კონფერენცია, ტაო-კლარჯეთი, მოხსენებათა შინაარსები, თბ., 2012, გვ. 149-152 (თანაავტორი)
  118. მამულაძე შ., ხოფა-მაკრიალის საფორტიფიკაციო ნაგებობანი// სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო (ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია), საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, თბ., 2012, გვ.158-167,
  119. Mamuladze Sh., Ottoman ceramics from the Gonio Fort, Southwestern Georgia// Ist international congress of Eurasian Turkish arts, Stambul. 2012, p.53
  120. მამულაძე შ., ზოგიერთი წერილობითი ცნობები აღმოსავლეთ ჭანეთის ისტორიული წარსულის შესახებ//საისტორიო მაცნე XX, ბათუმი. 2013, გვ.50-59 (თანაავტორი)
  121. მამულაძე შ., ხოფას (ხუფათის) ციხე// საისტორიო მაცნე XX, ბათუმი. 2013, გვ.60-68 (თანაავტორი)
  122. მამულაძე შ., აღმოსავლეთ ჭანეთის საფორტიფიკაციო ნაგებობანი (ათინას ციხე-ზილ-კალე)// არხეიონი V. თბილისი. 2013, გვ.52-57 (თანაავტორი)
  123. მამულაძე შ., გონიოს ციხის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მონაკვეთში 2012 წელს წარმოებული გათხრების მოკლე ანგარიში// აჭარა-წარსული და თანამედროვეობა, ბათუმი. 2013, გვ.187-221 (თანაავტორი)
  124. მამულაძე შ., ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის სოფ. ერგეში 2012 წელს წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში// აჭარა-წარსული და თანამედროვეობა, ბათუმი. 2013, გვ.265-279 (თანაავტორი)
  125. მამულაძე შ., არქეოლოგიური გათხრები სოფელ ფურტიოში// აჭარა-წარსული და თანამედროვეობა, ბათუმი. 2013, გვ.280-298 (თანაავტორი)
  126. მამულაძე შ., ქრისტიანული საკულტო ნაგებობანი ერგეს „ქვეყანაში“ (უახლოესი არქეოლოგიური აღმოჩენების შუქზე)// ჩვენი სულიერების ბალავარი V, ბათუმი. 2013, გვ. 92-99

127. მამულაძე შ. აღმოსავლეთ ქანეთის საეკლესიო ნაგებობანი (არდაშენი, პირონითი), არდაშენის ეკლესია// ჩვენი სულიერების ბალავარი V, ბათუმი 2013, გვ. 132-143, (თანაავტორი)
128. მამულაძე შ. აღმოსავლეთ ქანეთის ადრებიზანტიური ხანის საფორტიფიკაციო ნაგებობანი (ათინასა და გულთვათის ციხეები)// „ბიზანტიოლოგია საქართველოში-4“, თბილისი-ბათუმი-კაპადოკია. 2013, გვ.100-102, (თანაავტორი)
129. მამულაძე შ. ისტორიული აღმოსავლეთ ქანეთის მატერიალური კულტურის ძეგლები, თბილისი. 2014 , მონოგრაფია. (თანაავტორი)
130. მამულაძე შ., 2014 წელს გონიო-აფსაროსის ციხის სამხრეთი კარიბჭისა და აბანოთუბნის მიმდებარე ტერიტორიაზე წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების ძირითადი შედეგები// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო IV, მასალები, თბილისი. 2014, გვ. 201-218, (თანაავტორი)
131. Mamuladze Sh. Romanart ant civilization –a common language in antiquity, Romania,Tulcea. 2014 (მონოგრაფია, თანაავტორი)
132. Mamuladze Sh., gonio-apsarus museum-preserve// georgia. <http://network.icom.museum/> (თანაავტორი)
133. Mamuladze Sh., Ottoman ceramics from the Gonio Fort, Southwestern Georgia// Ist international congress of Eurasian Turkish arts, Istanbul. 2014. P. 195-202.
134. Mamuladze Sh. General view on the architecture of the fort of Apsarus// Architecture in the Pontus euxinus during the Roman period, Abstracts, Thesaloniki. 2015 (coauthor)
135. Mamuladze Sh. Objects related ti the cult discovered in the fort of Apsarus// Project „Black Seaunity and diversiry in the Roman antiquity”, scientific workshop roman art and religion in the Pontus Euxinus, Abstracts, Varna. 2015 (coauthor)
136. Mamuladze Sh. The fort of Apsarus: Central stronghold of Pontus-Caucasian frontier// XXIII. Limes congress. Abstracts of lectures and posters list of articipants. 2015 (თანაავტორი)
137. მამულაძე შ. კლარჯეთი (მონოგრაფია), თბილისი. 2016 (თანაავტორი)
138. მამულაძე შ. აჭარის არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი. 2016 (თანაავტორი)

139. Mamuladze Sh., Early Roman Baths in Apsaros// Proceedings of the seventh international symposium on Kartvelian studies, Tbilisi, 2016, p. 402-406 (co-author)
140. Mamuladze Sh., Roman and Bizantine forts survey in the southeastern Black Sea area// Pro Georgia: Journal of Kartvelological Studies 126, 2016, Warsaw. 29-52 (coauthor)
141. Mamuladze Sh. Interim report on the Polish-Georgian excavation of a Roman fort in Gonio (Apsaros) in 2014// Polish archaeology in the Mediterranean, 25, 2016, p.533-552 (coauthor)
142. Mamuladze Sh., Gonio-Apsaros in Adjara: Excavation of a Roman Fort Interim Report on the First Season of the Polish-Georgian Archaeological Expedition// Polish archaeology in the Mediterranean, 25, Warsaw, 2016, p.521-532 (coauthor)
143. Mamuladze Sh., Gonio (Apsaros) in Ajara-Excavation of the Roman Fort// A Polish-Georgian archaeological expedition. Seasons 2014 and 2015.-Ajara: Past and Modernity, Volume III, baTumi 2017, p. 259-301 (coauthor)
144. მამულაძე შ., 2014 წელს სოფელ სიმონეთში (ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტი) წარმოებულ არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში// აჭარა წარსული და თანამედროვეობა III, ბათუმი. 2017, გვ. 302-322 (თანაავტორი)
145. მამულაძე შ., 2015 წელს გონიო-აფსაროსში წარმოებულ არქეოლოგიური გათხრების ძირითადი შედეგები// აჭარა წარსული და თანამედროვეობა III, ბათუმი. 2017, გვ. 239-258 (თანაავტორი)
146. მამულაძე შ., გონიო-აფსაროსში წარმოებულ არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში// აჭარა წარსული და თანამედროვეობა III, ბათუმი. 2017, გვ. 207-238, (თანაავტორი)
147. მამულაძე შ., სალორეთის განძი// ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები VII, ბათუმი. 2017, გვ. 16-22 (თანაავტორი)
148. მამულაძე შ., ახალი წელთაღრიცხვის I საუკუნის არქეოლოგიური აღმოჩენები აფსაროსიდან// საქ. მეცნიერებათა აკადემია. აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის რეგიონული სამეცნიერო ცენტრი, შრომები II, ბათუმი. 2017, გვ. 191-200 (თანაავტორი)
149. მამულაძე შ., არქეოლოგიური გათხრები სოფ. ზენდიდში// ბამ შრომები VII, ბათუმი. 2017, გვ. 68-109 (თანაავტორი)
150. მამულაძე შ., არტაანის ქართული კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლები, თბილისი. 2018, (მონოგრაფია, თანაავტორი)

151. Mamuladze Sh. Rise and fall of Apsaros (Gonio, Georgia)// Latest findings on the chronology of a Roman fort on the eastern edge of the empire, Limes XXIV, 24 international Limes Congress Serbia, Book of abstracts, 2018, p.96-98 (თანაავტორი)
152. მამულაძე შ., ქვევრების ერთი სახეობის გავრცელების საკითხისათვის პონტოსპირეთში// საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის მაცნე, 1, თბილისი, 2018, გვ. 130-140 (თანაავტორი)
153. მამულაძე შ., ტრაპიზონიდან ბაიზურთ-ერზრუმისაკენ მიმავალი ძველი გზები და ზოგიერთი საფორტიფიკაციო ნაგებობანი// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო VIII, (ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია) მასალები, თბილისი. 2018, გვ. 330 (თანაავტორი)
154. Mamuladze SH., Dissemination of the Clay Jar (Kvevri) types in Pontic area.-Bulletin of the Georgian national academy of sciences, vol. 12, no. 4, 2018, p. 178-182 (თანაავტორი)
155. მამულაძე შ., ცენტრალური ქანეთის საფორტიფიკაციო ნაგებობანი// კულტურულ-საისტორიო ძიებანი II, მიძღვნილი საქ. მეც. აკადემიის ნევრ-კორესპოდენტის გურამ ლორთქიფანიძის დაბადების 80 წლისთავის იუბილისადმი, თბ. 2018, გვ. 125-146, (თანაავტორი)
156. მამულაძე შ., 2017 წელს გონიო-აფსაროსის ციხის ტერიტორიაზე ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიში// 2017 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიშების კრებული, თბილისი 2018. გვ. 162-166 (თანაავტორი)
157. Mamuladze Sh. Ceramic building material from the Roman forts on the Colchis coasts: archaeology ad archaeoceramological analysis// Polish archaeology in the Mediterranean 27/1, Warsaw, 2018. p. 485-526 (coauthor)
158. Mamuladze Sh., Avgia Church Site// KADMOS A journal of the Humanities, Tbilisi 10.2018. 123-151 (coauthor)
159. Mamuladze Sh., Early fortifikations at the Apsaros fort (Gonio, Georgia). New discoveries// Pro Georgia journal of Kartvelological studies #29, Warsaw, 2019. p.63-76, (coauthor)
160. Mamuladze Sh., A brief report on the archaeological excavations in Gonio-Apsarus, 2014-2017// Settlements and nekropoleis of the Black Sea and hinterland in Antiquity, p. 125-134, Oxford, 2019 (coauthor)

161. მამულაძე შ., ისტორიული ჭანეთის ცენტრალურ ნაწილში დაცული ქართული კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლები (საფორტიფიკაციო ნაგებობები, ეკლესიები, საკომუნიკაციო და საყოფაცხოვრებო არქიტექტურის ნიმუშები) მონოგრაფია, ბათუმი. 2019. (თანაავტორი)
162. მამულაძე შ., 2018 წელს გონიო-აფსაროსის ტერიტორიაზე წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიში// 2018 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიშების კრებული, თბილისი 2019. გვ. 310-311 (თანაავტორი)
163. მამულაძე შ., ცენტრალური ჭანეთის საეკლესიო ნაგებობანი (მარკა, ჰუმბულა)// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო IX (ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია) მასალები. თბილისი. 2019, გვ. 225-233 (თანაავტორი)
164. მამულაძე შ., 2019 წელს გვარას ციხეზე წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების ძირითადი შედეგები //საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო IX (ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია) მასალები. თბილისი. 2019, გვ. 253-259 (თანაავტორი)
165. მამულაძე შ., გონიო-აფსაროსი, თბილისი 2019 (გზამკლევები, ქართულ და ინგლისურ ენებზე) (თანაავტორი)
166. მამულაძე შ., 2019 წელს გონიო-აფსაროსის ციხის ტერიტორიაზე წარმოებული არქეოლოგიური ექსპედიციის მოკლე ანგარიში// 2019 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიშების კრებული, თბილისი 2020. (თანაავტორი)
167. Mamuladze Sh., The main results of the archaeological excavations conducted at the fort of Gonio-Apsarus in 2015// Connecting the ancient west and East. Studies presented to Prof/ Gocha R. Tsetskhladze, Peeters Publishers –Leuven, Belgium 2020
168. მამულაძე შ., აღმოსავლეთ ჭანეთის ადრეზიზანტიური ხანის საფორტიფიკაციო ნაგებობანი // ბიზანტიოლოგია საქართველოში 4. თბილისი 2020, გვ. 274–287 (თანაავტორი).
169. მამულაძე შ., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი საბეჭდავები და დისკოსებრი საგნები//გონიო-აფსაროსი, XI, თბილისი 2021. გვ. 6-47
170. მამულაძე შ, გონიო-აფსაროსის ციხის მეოთხე კოშკის გარე ტერიტორიაზე აღმოჩენილი მასალების არქეოლოგიური და არქეობოტანიკური კვლევა//გონიო-აფსაროსი, XI, თბილისი 2021. 48-90 (თანაავტორი)
171. Mamuladze Sh., Roman garrisons in Apsarus and Petra// gonio-afsarosi, XI, Tbilisi 2021. 91-107 (coauthor)

172. Mamuladze Sh., Roman cult items discovered at the fort of Apsarus// gonio-apsarosi, XI, Tbilisi 2021. 131-158 (coauthor)
173. მამულაძე შ., ავგიის ნაეკლესიარი//გონიო-ავსაროსი, XI, თბილისი 2021. 173-194 (თანაავტორი)
174. მამულაძე შ., 2020 წელს გონიო-ავსაროსის ციხის ტერიტორიაზე წარმოებული არქეოლოგიური ექსპედიციის მოკლე ანგარიში// 2020 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიშების კრებული, თბილისი 2021. (თანაავტორი)
175. *Karasiewicz-Szczypiorski R., Mamuladze S., M.A. Speidel, 2021 New and Revised Tile Stamps from the Roman Fort of Apsaros (Gonio, Georgia), Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 219 (forthcoming).*

ამირან კახიძე (2004-2017 წწ)

1. კახიძე ა., ფიჭვნარის ძვ.წ. IV ს ბერძნული ნეკროპოლისის ბოლოდროინდელი კვლევა-ძიების შედეგები// კავკასიის არქეოლოგიის საკითხები, სიძველეთა დაცვის და შესწავლის ცენტრი - თრიალეთი 2020 (თანაავტორი)
2. კახიძე ა., უახლესი აღმოჩენები ბრინჯაოს მეტალურგიის უძველესი კერების კვლევისათვის საქართველოში (აჭარა)// მაცნე, 2. საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის მაცნე (ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოლოგიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია). თბილისი. 2017, გვ. 88–100.
3. კახიძე ა., ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები სოფელ კაპნისთავში// „აჭარა. წარსული და თანამედროვეობა“, III, ბათუმი. 2017, გვ. 25–34 (თანაავტორი).
4. კახიძე ა., ჭოროხის ქვემო წელის (ჭარნალის მურვანეთი) სადაზვერვო არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები// „აჭარა. წარსული და თანამედროვეობა“, III, ბათუმი. 2017, გვ. 57-84. (თანაავტორი).
5. კახიძე ა., სოფელ მახვილაურის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის სამაროვნის არქეოლოგიური კვლევის შედეგები// „აჭარა. წარსული და თანამედროვეობა“, III, ბათუმი. 2017, გვ. 85–112. (თანაავტორი).
6. კახიძე ა., 2014–2015 წწ ფიჭვნარის ნაქალაქარსა და სამაროვანზე წარმოებული არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიში// „აჭარა. წარსული და თანამედროვეობა“, III, ბათუმი. 2017, გვ. 113–137 (თანაავტორი).
7. კახიძე ა., ბრინჯაოს მეტალურგიის უძველესი კერები აჭარაში (2014–2015 წწ. აღმოჩენების მიხედვით)// ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, VII. ბათუმი, 2017, გვ. 3–15.

8. კახიძე ა., ბრინჯაოს მეტალურგიასთან დაკავშირებული მეგალითური კულტურის ძეგლები აჭარაში// სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო (ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია). VII საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები. თბილისი. 2017, გვ. 280–294.
9. კახიძე ა., ბრინჯაოს მეტალურგიასთან დაკავშირებული მეგალითური კულტურის ძეგლები აჭარაში// შრომები, II. საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია, აჭარის არ რეგიონული სამეცნიერო ცენტრი. ბათუმი. 2017, გვ. 181–190.
10. კახიძე ა., აჭარა ენეოლით–ბრინჯაოსა და ადრერკინის ხანაში (კატალოგი). ბათუმი. 2016 (თანაავტორი).
11. კახიძე ა., ფიჭვნარი VII აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ადგილობრივი მოსახლეობის ყოფა და კულტურა კლასიკურ ხანაში (ფიჭვნარის ძვ.ნ. V საუკუნის კოლხური სამაროვანი). თბილისი. 2016. მონოგრაფია
12. კახიძე ა., აჭარის არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი. 2016. მონოგრაფია (თანაავტორი).
13. კახიძე ა., ადრე რკინის სამარხი სოფელ მახვილაურიდან// „არხეონი“, XII. თბილისი, 2016, გვ. 58–64 (თანაავტორი).
14. კახიძე ა., ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის საგანძური (კატალოგი), ბათუმი. 2015 (თანაავტორი).
15. კახიძე ა., ფიჭვნარის სამაროვნებზე 2013 წელს განხორციელებული არქეოლოგიური კვლევების შედეგები// „აჭარა. წარსული და თანამედროვეობა“, II, ბათუმი. 2015, გვ. 10–82 (თანაავტორი).
16. კახიძე ა., მახვილაურის ანტიკური ხანის სამაროვანზე წარმოებული არქეოლოგიური კვლევა–ძიების შედეგები// „აჭარა. წარსული და თანამედროვეობა“, II, ბათუმი. 2015, გვ. 83–103 (თანაავტორი).
17. კახიძე ა., ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის სოფ. მახოს 2013 წლის არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში// „აჭარა. წარსული და თანამედროვეობა“, II, ბათუმი. 2015, გვ. 104–131 (თანაავტორი).
18. კახიძე ა., ჭოროხის ქვემო წელის კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლები (მახოს რომაული ხანის სამარხები)// სალიტერატურო–სამხატვრო, სამეცნიერო–პოპულარული და საზოგადოებრივი ჟურნალი „ლაკლაკეთი“, 4, 2015, გვ. 39–43 (თანაავტორი)
19. კახიძე ა., ბრინჯაოს მეტალურგიის ნაშთები ჭოროხის აუზიდან (ჭარნალის მურვანეთი)// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო (ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია)“, ბათუმი. 2014 (თანაავტორი).

20. კახიძე ა., უახლესი არქეოლოგიური აღმოჩენები აჭარაში// საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის გამსვლელი სხდომის მასალები. თბილისი. 2015, გვ. 61–122.
21. კახიძე ა., ფიჭვნარი VI კოლხები და ბერძნები აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში. საქართველო-ბრიტანეთის ფიჭვნარის არქეოლოგიური ექსპედიციების მუშაობის შედეგები (2003-2007წწ). ბათუმი-ოქსფორდი. 2014. მონოგრაფია. (თანაავტორი)
22. კახიძე ა., ფიჭვნარი V აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაციის შედეგები (ფიჭვნარის ძვ.წ.IV საუკუნის ბერძნული ნეკროპოლი). ნიკო ბერძენიშვილის სახ. სამეცნიეროკვლევითი ინსტიტუტის, საქართველო-ბრიტანეთისა და ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის ფიჭვნარის არქეოლოგიური ექსპედიციების მუშაობის შედეგები (1967-2012 წწ), ბათუმი-ოქსფორდი. 2014 მონოგრაფია. (თანაავტორი)
23. კახიძე ა., საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიებანი ფიჭვნარის ქვიშაზვინულეებზე// ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, V, 2013, გვ. 8–21 (თანაავტორი).
24. კახიძე ა., ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 2010 წლის ნოემბერ-დეკემბერში განხორციელებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები// ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, V, 2013, გვ. 34–54 (თანაავტორი).
25. კახიძე ა., ბათუმის ციხის 2012 წლის არქეოლოგიური გათხრების შედეგები// აჭარა. წარსული და თანამედროვეობა. 2012 წლის არქეოლოგიური გათხრების შედეგები, I. ბათუმი. 2013, გვ. 8–51 (თანაავტორი).
26. კახიძე ა., ფიჭვნარის ექსპედიციის 2012 წლის საველე კვლევა-ძიების ანგარიში// აჭარა. წარსული და თანამედროვეობა. 2012 წლის არქეოლოგიური გათხრების შედეგები, I. ბათუმი. 2013, გვ. 52–126 (თანაავტორი).
27. კახიძე ა., ჩოლოქ-ნატანების აკვატორიაში აღმოჩენილი გვიანელინისტური ხანის ჩაძირული გემის ნაშთები// აჭარა. წარსული და თანამედროვეობა. 2012 წლის არქეოლოგიური გათხრების შედეგები, I. ბათუმი. 2013, გვ. 127–163 (თანაავტორი).
28. კახიძე ა., ჩაქვის ჩაისუბნის „შუამთის“ გორანამოსახლარის არქეოლოგიური დაზვერვების შედეგები// აჭარა. წარსული და თანამედროვეობა. 2012 წლის არქეოლოგიური გათხრების შედეგები, I. ბათუმი. 2013, გვ. 222–264 (თანაავტორი).
29. კახიძე ა., ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები ბათუმის ციხეზე.// ბათუმი. წარსული და თანამედროვეობა, IV. საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, ბათუმი, 2013, გვ. 84–102 (თანაავტორი)).

30. Kakhidze A., The 4th-century BC Greek cemetery at Pichvnari: aspects of intercultural Relationship// 2nd International Symposium of Georgian culture. The Caucasus: Georgia on the Crossroads. Cultural exchanges across the Europe and Beyond. Proceedings, November 2-9, 2009, Florence, Italy. Tbilisi. 2011 (coauthor: E.kakhidze), pp. 78-81.
31. კახიძე ა., ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები ბათუმის ციხეზე// სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო (ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია). საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები. II. თბილისი. 2012, გვ. 153–157 (თანაავტორი).
32. კახიძე ა., კოლხური თეთრის ახალი ნომინალები ფიჭვნარიდან (ჰემიტე-ტარტემორიონები)// ჰუმანიტარული მეცნიერებები ინფორმაციულ საზოგადოებაში. საერთაშორისო კონფერენციის მასალები. ბათუმი, 2010, გვ. 500–503 (თანაავტორი).
33. Kakhidze A., Burial of Greek and local population of Pichvnari// Ancient Sacral Monuments in the Black Sea. Publishing house. Kyriakidis Brothers s.a., Thessaaloniki. 2010, pp. 441-453 (coauthor).
34. Kakhidze A., Kolkhidki: a Footnot// An Offprint from The Numismatic Chronicle 2010, (coauthor).
35. კახიძე ა., ფიჭვნარი III ელინიზმი და კოლხეთი. სამარხთა ტიპები და დაკრძალვის წესები ელინისტური ხანის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში. ბათუმის ნ. ბერძენიშვილის სახ. სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის არქეოლოგიური ექსპედიციებისა და საქართველო-ბრიტანეთის ფიჭვნარის ერთობლივი არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები (1965–2004 წწ). ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, ოქსფორდის აშმოლის მუზეუმი, 2010 (თანაავტორი).
36. კახიძე ა., ფიჭვნარი IV გონიო-აფსაროსი IX. მინის ნაწარმი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთიდან// ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, გონიო-აფსაროსის მუზეუმ-ნაკრძალი, ოქსფორდის აშმოლის მუზეუმი. საგამომცემლო სახლი „ტრიადა“. 2009. მონოგრაფია. (თანაავტორი).
37. კახიძე ა., ანტიკური სამყარო და კოლხეთი// სამეცნიერო კონფერენცია „საქართველო და მსოფლიო (წარსული და თანამედროვეობა)“. ბათუმი, 2009, გვ. 37–44 (თანაავტორი).
38. კახიძე ა., ადრექრისტიანული ხანის სამარხები ფიჭვნარიდან// საერთაშორისო კონფერენცია „ბიზანტიოლოგია საქართველოში – 3“. მოხსენებათა თეზისები. თბილისი-ახალციხე-ტაო-კლარჯეთი. 2009, გვ. 48–50.

39. Kakhidze A., Chian Amphorae from Kobuleti – Pichvnari. – `Production and Trade of Amphorae in the Black Sea”. actes de la table ronde internationale de Batoumi et Trabzon, 27th-29th April. 2009, gv. 135-137(Tanaavtori).
40. კახიძე ა., ანტიკური სამყარო და კოლხეთი// სამეცნიერო კონფერენცია „საქართველო და მსოფლიო (წარსული და თანამედროვეობა)“. ბათუმი, 2009, გვ. 37–44 (თანაავტორი).
41. კახიძე ა., აზუსერისძეთა საეკლესიო ნაგებობანი სხალთისწყლის ხეობიდან (ვერნები)// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია „დიდაქარობა“. თბილისი, 2009. გვ. 366–369.
42. კახიძე ა., ბათუმი და მისი შემოგარენი ძვ.წ. I ათასწლეულში (ბათუმის ციხე)// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია „ბათუმი – წარსული და თანამედროვეობა“, I, ბათუმი. 2009, გვ. 146–152
43. Kakhidze A., Pichvnari, Georgia 2008-2009// Anatolian Archaeology. British Institute at Ankara research reports 2009, volume 15 (2009). British Institute of Archaeology ar Ankara, 2009, p. 33 (coautor).
44. კახიძე ა., კოლხური თეთრის ნომინალები ფიჭვნარიდან (ჰემიტეტარტემორიონები)// კულტურულ–საისტორიო ძიებანი (გურამ ლორთქიფანიძის სამეცნიერო მოღვაწეობის 50 წელი). თბილისი. 2010, გვ. 124–133 (თანაავტორი).
45. Kakhidze A., Chian amphorae at Pichvnari Patabs I. Production and Trade of Amphorae in the Black Sea. Varia Anatolica, XXI. Actes de la Table Ronde Internationale de Batoumi et Trabzon, 27-29 Avril 2006. Édites par Dominique Kassab tezgor ey Nino Inaishvili. Institut Fracais D’etudes Anatolienne-Georgies Dumuzil, 2010, pp. 135-137, pl. 74-75 (coautor).
46. Kakhidze A., The Chorokhi (Corun) basin – the oldest center of the Colchian culture// Archaeology of Caucasus, #2-3, Georgian National Museum (Dedicated to the memory of member of Academy of Sciences of Georgia, Oprofessor Otar Lordkipanidze), Tbilisi, 2009-2010 (coautor). pp. 187-207.
47. Kakhidze A., Pichvnari 1967-2005: Recent work in a Colchian and Greek settlement// Recent Research in Northern Black Sea Coast Greek Colonies. Proceedings of the International Conference, Krakow, 18th of March, 2006, Jagiellonien University, Krakow, 2008, pp. 221-237, Pls. 31-32. (coautor).
48. კახიძე ა., კიდევ ერთი ბრინჯაოს კოლხური ცული სოფელ ხერთვისიდან// ურნ. „ჭოროხი“, 2008, 3, გვ. 85-86.
49. კახიძე ა., ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი (ბუკლეტი). ბათუმი, 2008, 50 გვ. (თანაავტორი).

50. კახიძე ა., ირანული მინის ჭურჭელი ფიჭვნარის ძვ.წ. V საუკუნის ბერძნული ნეკროპოლიდან// იბერია-კოლხეთი, საქართველოს კლასიკური და ადრემედიევური პერიოდის არქეოლოგიურ-ისტორიული კვლევანი. №4. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთ.ლორთქიფანიძის არქეოლოგიური ცენტრის გამოცემის - „ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში“ დამატება. 2008, გვ. 49-53
51. Kakhidze A., Iranian Glass vessels from the 5th Century Greek Necropolis of Pichvnari// Iberia-Colchis. researches on the Archaeology and history of Georgia in the Classical and Early Medieval Period, #4. Georgian National Museum of Otar Iordkipanidze centre of Archaeology Supplement to – “Researches On The Archaeology of Georgia”. 2008, pp. 49-53
52. Kakhidze A., A Kolchian and Greek Settlement: Excavations at Picvnari 1967 to 2005// Meetings of cultures between conflicts and coexistence. Black Sea Studies, 8. The danish National research Foundation’s Centre for Black Sea Studies. gamomc. Aarhus University press, 2008, pp. 131-148.
53. კახიძე ა., აჭარის უძველესი და ძველი ისტორიის საკითხები. ნივთიერი კულტურის ძეგლები// სდსინ, I, თბილისი. 2007, გვ. 38-40.
54. კახიძე ა., ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანა აჭარის ტერიტორიაზე. ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის კულტურა// სდსინ, I, თბილისი. 2007, გვ. 135-139.
55. კახიძე ა., შუა და გვიანბრინჯაოს ხანა აჭარის ტერიტორიაზე. აჭარა შუა ბრინჯაოს ხანაში// სდსინ, I, თბილისი. 2007, გვ. 144-148.
56. კახიძე ა., აჭარის მთიანეთის წინაქრისტიანული ძეგლები// სდსინ, I, თბილისი. 2007, გვ. 227-240 (თანაავტ. მამულაძე შ.).
57. კახიძე ა., აჭარა ადრეანტიკურ ხანაში. დიდი ბერძნული კოლონიზაცია და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთი// სდსინ, I, თბილისი. 2007, გვ. 241-246.
58. კახიძე ა., აჭარა ადრეანტიკურ ხანაში. სამხრეთ-დასავლეთ ზღვისპირეთი ძვ.წ. VI-IV საუკუნეებში// სდსინ, I, თბილისი. 2007, გვ. 247-254.
59. კახიძე ა., აჭარა ადრეანტიკურ ხანაში. მეურნეობა, ხელოსნური წარმოება, სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობანი// სდსინ, I, თბილისი. 2007, გვ. 255-267.
60. კახიძე ა., აჭარა ადრეანტიკურ ხანაში. ანტიკური სამყარო სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში// სდსინ, I, თბილისი. 2007, გვ. 268-295.
61. Kakhidze A., Greek Necropolis of Classical period at Pichvnari// Ancient Greek Colonies in the Black Sea 2, Vol. II, British Archaeological Reports International Series 1675 (II), 2007, pp. 1143-1178

62. კახიძე ა., ყუაკვერიანი ცულების გენეზისის საკითხისათვის// ბამ-ის შრომები, ტ.4, ბათუმი. 2007, გვ. 4-10
63. კახიძე ა., საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიებანი ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 2003-2004 წლებში// ბამ-ის შრომები, ტ. 4, ბათუმი. 2007, გვ. 43-67, 88-89, ტაბ. IX-XXIX (თანაავტორი)
64. Kakhidze A., Iranian glass perfume vessel from the Pichvari Greek cemetery of the fifth century BC// Achaemenid Culture and Local Traditions in Anatolia, Southern Caucasus and Iran, New Discoveries. Leiden-Boston. 2007, pp. 109-115, Fig.1.
65. კახიძე ა., გონიო-აფსაროსი (ბუკლეტი). თბილისი. 2007 (თანაავტორი).
66. კახიძე ა., ფიჭვნარი II ანტიკური სამყარო აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში (ფიჭვნარის ძვ.წ. V ს ბერძნული ნეკროპოლი), ბათუმის ნ.ბერძენიშვილის სახ. სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის ფიჭვნარის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები (1967-1987). თბილისი, 2007. მონოგრაფია
67. კახიძე ა., ფიჭვნარი I კოლხები და ბერძნები აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში. საქართველო-ბრიტანეთის ერთობლივი არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1998-2002), თბილისი. 2004. მონოგრაფია (თანაავტორი)

მერაბ ხალვაში (2005-2018 წწ.)

1. ხალვაში მ., ქიოსური ამფორები: ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიური კლასიფიკაციისა და კოლხეთის ქიოსთან ურთიერთობის საკითხისათვის (სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს მონაცემების მიხედვით)// ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, 3, ბათუმი. 2005
2. ხალვაში მ., ქიოსური ამფორების ერთი ჯგუფის დათარიღების საკითხისათვის (ფიჭვნარის ძვ.წ.5 ს. ბერძნული ნეკროპოლის მიხედვით)// „ძიებანი“ საქართველოს არქეოლოგიაში, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ოთარ ლორთქიფანიძის სახ. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ჟურნალი, 15-16, თბილისი. 2005
3. ხალვაში მ., აფსაროსი ძვ.წ. 1 ათასწლეულის მეორე ნახევარში, ვანის XI საერთაშორისო სიმპოზიუმის მოხსენებათა მოკლე შინაარსები// „ძიებანი“, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოს ოთარ ლორთქიფანიძის სახ. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ჟურნალი, დამატებანი XIII, თბილისი, 2005
4. ხალვაში მ., გონიო-აფსაროსი ბიზანტიურ ხანაში (ნერილობითი და არქეოლოგიური მასალის მიხედვით)// “ბიზანტიოლოგია საქართველოში-2”, თბილისი. 2009
5. ხალვაში მ., სინოპური ამფორები გონიო-აფსაროსიდან// ნიკო ბერძენიშვილის ინსტიტუტის შრომები, VII, ბათუმი. 2008

6. ხალვაში მ., აფსაროსი ძვ.წ. 1 ათასწლეულში// გონიო-აფსაროსი VIII, ბათუმი. 2009
7. ხალვაში მ., „აჭარის მოსახლეობის სოციალურ ეკონომიკური და კულტურული განვითარება ადრეფეოდალურ ხანაში“// სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები (აჭარა), II, 2009. გვ. 98–115
8. ხალვაში მ., სამხრეთ შავიზღვისპირეთის კერამიკა აფსაროსიდან// ჰუმანიტარული მეცნიერებები ინფორმაციულ საზოგადოებაში, 1, ბათუმი. 2012, გვ.395–399;
9. ხალვაში მ., სამხრეთ შავიზღვისპირეთის კერამიკა აფსაროსიდან// საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისა და არქეოლოგიის საკითხები, თბილისი. 2012, გვ.237-254;
10. ხალვაში მ., ფლავიუს არიანე და აფსაროსის რომაული გარნიზონები// ჰუმანიტარული მეცნიერებები ინფორმაციულ საზოგადოებაში, საერთაშორისო კონფერენციის მასალები, 2, ნაწილი 3, ბათუმი. 2014, გვ., 336-343
11. ხალვაში მ., აღმოსავლეთ ქანეთის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ზოგიერთი არქეოლოგიური მასალა// ისტორიული ქანეთის აღმოსავლეთ ნაწილში დაცული კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლები, ბათუმი, 2014, გვ. 130-135
12. ხალვაში მ., ახალი ნელთადრიცხვის I საუკუნის არქეოლოგიური აღმოჩენები აფსაროსიდან// საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია, აჭარის ა.რ. რეგიონული სამეცნიერო ცენტრი, შრომები, II, ბათუმი. 2017, გვ.191-200
13. ხალვაში მ., არქეოლოგიური გათხრები ზენდიდში// ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, VII, ბათუმი. 2017, გვ. 68-109
14. Khalvashi M., Apsarus in the First Half of the 1st Millenium B.C// Pont-Euxin et Polis. Actes du Xe Symposium de Vani, Paris, Presses Universitaires Franche-Comte. 2005
15. Khalvashi M., On the dating of one group of chian amphoras (based on finds from the Pichvnari greek nekropolis of the VTH century bc) Ancient Civilizations from scythia to Siberia// An International Journal of Comparative Studies in History and Archaeology, Brill, Leiden, vol.12, 3-4. 2006
16. Халваши М., Апсарская крепость в I-III вв. н.э. (По данным письменных и археологических источников), «Археология и этнография Кавказа», Тбиписи. 2007
17. Халваши М., Гонио-апсар (Краткая история), Инновационные аспекты исследования культуры, археологии, этнологии, лингвистики стран

- Черноморского бассейна, Издательство, Государственный университет Шота Руставели. Департамент Славистики, Батуми. 2008
18. Khalvashi M., Roman amphorae from Gonio-Apsarus// “production and Trade of Amphorae in the Black Sea” Actes de la Table Ronde Internationale de Batoumi et Trabzon, 27-19 April 2006, TATABS I, Varia Anrtolica XXI, Paris, 2009
  19. Khalvashi M., Chian amphorae from Kobuleti-Pichvnari// “production and Trade of Amphorae in the Black Sea” Actes de la Table Ronde Intrrnationale de Batoumi et Trabzon, 27-19 April 2006 ,TATABS I, Varia Anrtolica XXI, Paris, 2009
  20. Khalvashi M., „Roman amphorae from Gonio-Apsarus“// “production and Trade of Amphorae in the Black Sea”, TATABS I, Varia Anrtolica XXI, Paris, 2010, pp. 33-37
  21. „Byzantine Amphorae from Southwestern Georgia“// production and Trade of Amphorae in the Black Sea”, TATABS II, Bulgaria, sofia, 2011, p.265-270
  22. Khalvashi M., Byzantine Amphorae from the Easten Black sea Coast, production and Trade of Amphorae in the Black Sea”// abstraqtes de la Table Ronde Intrrnationale de beld in Kiten, nessebar, Sredetz,September 26-30 2007,TATABS II, Bulgaria, sofia, 2011, p. 265-270
  23. Khalvashi M., Roman stamped Bricks from apсарus// Inovative Aspects of Study of the Blacx sea Countries, History,Anthropology,litereture and linguistics,2 Blagoevgrad-batumi, 2011, p.310-319
  24. Khalvashi M., The arxeological Evidence of the 1st Century AD from the Fort of Apsarus// international colloquium - The Romans at the Black sea During the Time of Augustus:The Evidence of Literary, arCheological and Numizmatic Sources,abstracts, p.24, Tulcea, Romania, 2012
  25. Khalvashi M., Sinopean Import on the Black sea littoran of South west Georgia// Ancient Civilizations jrom Scythia to Siberia.-Sinope un etat de la QuestionAperes Quinze ans de Travaux, actes du Symposium International 7-7 May 2009, Brill, Leiben-Boston. 2012, p.p. 487-509;
  26. Khalvashi M., Sinopean amphorae in Afsarus// The Black Sea, Paplagonia, Pontus andPrygia in Antikuite, aspects of archaeologu and ancient history BAR International series 2432, 2012, pp. 213-129

27. Khalvashi M., „Sinopean Import on the Black sea littoran of South west Georgia“// *Sinope un etat de la QuestionAperes Quinze ans de Travaux*, Brill, Leiben-Boston. 2012, p.p. 487-509
28. Khalvashi M., Concerning to the Relationships between Eastern Black Sea Area and Oustide World in the Roman and Early Byzantine Periodes// *PHASIS, Greek and Roman Studies, VOLUME 17*, 2014. p.p.189-196;
29. Khalvashi M., Garrisons on the edge of Imperium Romanum// *CTARODABHE PRIČORHOMORJA, випуск XII, ODECA*. 2018, pp.553-558

ემზარ კახიძე (1993 -2019 წწ.)

1. კახიძე ე., ათენი და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთი კლასიკურ ხანაში (წითელფიგურიანი კრატერი)// *ბსუ ასპირანტთა I საერთაშორისო კონფერენციის მასალები*, ბათუმი. 1993, გვ. 19-21
2. კახიძე ე., ფინიკიური და ბერძული კოლონიზაციის განმასხვავებელი ნიშნები// *ბათუმის დამოუკიდებელი უნივერსიტეტის პროფესორ-მასწავლებელთა და სტუდენტთა II სამეცნიერო კონფერენციის მოხსენებათა თეზისები*, ბათუმი. 1995, გვ. 65-66
3. კახიძე ე., ტოპონიმ აფსაროსის წარმომავლობის საკითხისთვის// *ბსუ ფასიანი სწავლების ინსტიტუტის პროფესორ-მასწავლებელთა და სტუდენტთა III სამეცნიერო კონფერენციის მოხსენებათა თეზისები*, ბათუმი. 1996, გვ. 27-28
4. კახიძე ე., გონიო-აფსაროსი წერილობითი წყაროებისა და უახლესი არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით (I-IV სს)// *კულტურის ისტორიის საკითხები*, 5, თსუ, 1998, გვ. 26-32 (თანაავტორი)
5. კახიძე ე., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთის სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობანი ანტიკურ სამყაროსთან გვიანარქაულსა და კლასიკურ ხანაში (ფიჭვნარში აღმოჩენილი მასალების მიხედვით)// *ძიებანის დამატებანი 1*, თბილისი. 1999, გვ. 23-24, 53-54 (თანაავტორი)
6. კახიძე ე., სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაციის წინამძღვრებისა და ზოგიერთი თავისებურებების შესახებ// *კულტურის ისტორიის საკითხები*, 6, თსუ, 1999. გვ. 183-189
7. კახიძე ე., ზოგიერთი პრობლემატიკური საკითხი XIX-XX სს აჭარისა და სამცხე-ჯავახეთის სინამდვილიდან// *ჟურნ. „ლიტერატურული აჭარა“*, 6, 1999. გვ. 103-109 (თანაავტორი)

8. კახიძე ე., ზოგიერთი ახალი მოსაზრება გონიო-აფსაროსის ეტიმოლოგიის შესახებ// კულტურის ისტორიის საკითხები, 8, თსუ, 2000. გვ. 44-52
9. Кахидзе Е., Система римских фортификационных сооружений в Юго-Восточном Причерноморье. – Археология и этнография Кавказа, Баку. 2000, сс. 84-87
10. Kakhidze E., Die Romer in Sudwestgeorgien. Georgica 24, Konstanz, 2001, S. 35-46, Abb. 1-2 (თანაავტორი)
11. კახიძე ე., რომაელები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში// კულტურის ისტორიის საკითხები, 10, თსუ, 2001, გვ. 163-177 (თანაავტორი)
12. Kakhidze E., Recent archaeological finds in Gonio-Apsarus// Pont-Euxin et Commerce. Actes du IXe Symposium de Vani, Paris. 2002, pp. 251-261, figs 1-6 (Tanaavtori)
13. კახიძე ე., ბიზანტია და სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთი კონსტანტინე დიდის მმართველობიდან იუსტინიანე I ხანამდე// ძველი ისტორია, 2, თსუ, 2002, გვ. 112-134
14. კახიძე ე., რომის იმპერია და სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთი ახ.წ. I-V სს. ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაციის ავტორეფერატი, თსუ, 2002
15. კახიძე ე., აფსაროსი ახ.წ. IV-V სს-ში// ძიებანი, 13-14, 2004, გვ. 147-150 (თანაავტორი)
16. Kakhidze E., Apsarus in the first half millennium BC// Pont-Euxin et Polis. Actes du Xe Symposium de Vani, Paris, 2005, pp. 271-276 (Tanaavtori)
17. კახიძე ე., სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთი ელინიატურ ხანაში// ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, 4, 2007, გვ. 71-77
18. კახიძე ე., უცხოური მმართველობის თავისებურებები სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ძვ.წ. II-I სს// ბერძენიშვილის ინსტიტუტის შრომები, 5, 2007, გვ. 133-140
19. Kakhidze E., Apsarus// Eirne 43, Praha. 2007, pp. 176-185
20. კახიძე ე., ქართულ-ბერძნული ურთიერთობების ადრეული ეტაპი// სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის საკითხები, 2, ბათუმი. 2007, გვ. 36-46
21. კახიძე ე., გონიო-აფსაროსი (ბუკლეტი), თბილისი, 2007 (თანაავტორი)
22. Кахидзе Е., Апсарская крепость в I-III вв н.э.(по данным письменных и археологических источников)// Археология, Этнология, Фольклористика Кавказа, издательство универсал, Тб., 2007 с. 123-124 (თანაავტორი)

23. Kakhidze E., Apsaros: A Roman Fort in Southwestern Georgia// Meetings of Cultures in the Black Sea Region: Between Conflict and Coexistence, Black Sea Studies 8, Aarhus, 2008, pp. 303-332
24. Кахидзе Е., Некоторые соображения об исторической перспективе Южного Кавказа// Актуальная политика, № 3 (8), 2008, Ереван, сс. 13-17 (Резюме на английском языке)
25. კახიძე ე., შავიზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაციის საერთო და განმასხვავებელი ნიშნები// იბერია-კოლხეთი, 4, 2008, გვ. 54-60
26. კახიძე ე., საქართველო: ორი დაპირისპირებული ძალის მარადიული ბრძოლის ობიექტი?// შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სოციალურ მეცნიერებათა, ბიზნესისა და სამართალმცოდნეობის ფაკულტეტის სოციალურ მეცნიერებათა შრომები, 1, 2008. გვ. 235-244
27. კახიძე ე., გონიო-აფსაროსი ბიზანტიურ ხანაში// ბიზანტიოლოგია საქართველოში, 2, თბილისი. 2008
28. Кахидзе Е., Гонио-апсар (Краткая история)// Инновационные аспекты исследования культуры, археологии, этнологии, лингвистики стран Черноморского бассейна, (Государственный университет Шота Руставели. Департамент Славистики), 2008, с. 138-164 (Соавтор)
29. Кахидзе Е., Гонийская крепость во времена развитого и позднего Средневековья// Историко-филологические изыскания, Т. 4, Батуми. 2008, с. 146-156 (Соавтор)
30. Кахидзе Е., Некоторые соображения об исторической перспективе Южного Кавказа// Актуальная политика, № 3 (8), 2008, Ереван, с. 13-17.
31. კახიძე ე., გონიოს ციხე განვითარებულ და გვიან შუა საუკუნეებში// ბსუ-ს ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს სამეცნიერო-კვლევითი ცენტრის კრებული, 6, 2009, გვ. 161-166 (თანაავტორი)
32. კახიძე ე., რომაული სამყარო და აკულტურაციის პრობლემები სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში// საქართველო და მსოფლიო, ბათუმი. 2009, გვ. 60-66 (თანაავტორი)
33. კახიძე ე., ბათუმი ანტიკური ხანის წერილობით წყაროებში// ბათუმი: წარსული და თანამედროვეობა, 1, 2009, ბათუმი, გვ. 5-12 (თანაავტორი)
34. Kakhidze E., Early Byzantine glass vessels from the southwestern littoral of Georgia// LateAntique/Early Byzantine glass in the eastern Mediterranean, Izmir, 2009, pp. 369-377 (თანაავტორი)

35. Kakhidze E., Apsarus: the Roman acculturation center in the eastern Black Sea area// Georgian art in the context of European and Asian cultures, Tbilisi, 2009, pp. 89-93 (თანაავტორი)
36. Kakhidze E., Specimens related to cult from the fort of Apsarus// Ancient Sacral Monuments and the Black Sea, Thessaloniki, 2010, pp. 454-464
37. Kakhidze E., Burial customs of Greek and local population of Pichvnari// Ancient Sacral Monuments and the Black Sea, Thessaloniki, 2010, pp. 441-454 (თანაავტორი)
38. Kakhidze E., The 4th-century BC Greek cemetery at Pichvnari// The Caucasus: Georgia on the crossroads. Cultural exchanges across the Europe and beyond. Tbilisi, 2011, pp. 78-81 (თანაავტორი)
39. Kakhidze E., Common and distinguishing features of Greek colonization in the Black Sea area// Recent research on the northern and eastern Black Sea in ancient times, BAR International Series 2240, Oxford, 2011, pp. 175-178.
40. Kakhidze E., Sinopean amphorae in Apsarus// The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity: aspects of archaeology and ancient history (eds G.R. Tsetskhladze, E. Lafli, J. Hargrave and W. Anderson), BAR International Series, 2432, Oxford, 2012, pp. 123-127 (თანაავტორი)
41. კახიძე ე., გონიო-აფსაროსი ადრეტიზანტიურ ხანაში// საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისა და არქეოლოგიის საკითხები, თბილისი, 2012, გვ. 237-253 (თანაავტორი)
42. კახიძე ე., ბათუმის დემოგრაფიული ვითარების იმპერიული ხედვა მე-19 ს ბოლო მეოთხედში და მისი თანამედროვე ანალოგიები// ბათუმი: წარსული და თანამედროვეობა, 2, 2012, ბათუმი, გვ. 287-292 (თანაავტორი)
43. კახიძე ე., ხოფა-მაკრიალის საფორტიფიკაციო ნაგებობანი// სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო (ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია), 2, 2012, გვ. 158-168 (თანაავტორი)
44. კახიძე ე., აღმოსავლეთ ქანეთის საფორტიფიკაციო ნაგებობანი (ათინას ციხე - კიზ-კალე)// არხეიონი, 5, 2013, გვ. 52-58 (თანაავტორი)
45. კახიძე ე., ხოფას (ხუფათი) ციხე// საისტორიო მაცნე, 20, 2013, ბათუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, გვ. 60-68 (თანაავტორი)
46. Kakhidze E., Western Georgia in the 5th-6th centuries AD: a choice between Byzantium and Persia// The Bosphorus: Gateway between the ancient West and East (1st millennium BC – 5th century AD), 2013: 275-277 (თანაავტორი)

47. Kakhidze E., Roman art and civilization – a common language in Antiquity: catalogue of the itinerant exhibition, Tulcea, 2014
48. კახიძე ე., ფიჭვნარი 5: ბერძნული კოლონიზაციის შედეგები აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში, ბათუმი-ოქსფორდი, 2014. მონოგრაფია. (თანაავტორი)
49. კახიძე ე., ისტორიული ჭანეთის აღმოსავლეთ ნაწილში დაცული ქართული კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლები ბათუმი. 2014. მონოგრაფია (თანაავტორი)
50. Kakhidze E., Ottoman ceramics from the Gonio Fort// Southwestern Georgia Proceedings of the First International Congress of Eurasian Turkish Arts, Istanbul 2014, p. 195-202 (თანაავტორი)
51. Kakhidze E., Gonio (Apsarus) in Adjara – Excavations of Roman fort. First Polish-Georgian archaeological mission// Pro Georgia: Journal of Kartvelological Studies 125, Warsaw, 2015: 179-198 (თანაავტორი)
52. Kakhidze E., Interim report on the Polish-Georgian excavation of a Roman fort in Gonio (Apsaros) in 2014// Polish archaeology in the Mediterranean, 25, 2016, pp. 533-552 (თანაავტორი)
53. კახიძე ე., ისტორიული ჭანეთის ცენტრალურ ნაწილში დაცული ქართული კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლები (საფორტიფიკაციო ნაგებობები, ეკლესიები, საკომუნიკაციო და საყოფაცხოვრებო არქიტექტურის ნიმუშები). მონოგრაფია. ბათუმი. 2019 (თანაავტორი)
54. Kakhidze E., The main results of the archaeological excavations conducted at the fort of Gonio-Apsarus in 2015// Connecting the ancient west and East. Studies presented to Prof/ Gocha R. Tsetskhladze, Peeters Publishers –Leuven, Belgium 2020 (თანაავტორი)
55. კახიძე ე., ფიჭვნარის ძვ.წ. IV ს ბერძნული ნეკროპოლისის ბოლოდროინდელი კვლევა-ძიების შედეგები// კავკასიის არქეოლოგიის საკითხები, სიძველეთა დაცვის და შესწავლის ცენტრი - თრიალეთი 2020 (თანაავტორი)

თამარ შალიკაძე (2005-2017 წწ.)

1. Шаликадзе Т., Полихромные стекло классического периода из юга-западной Грузии – Античные реликвии Херсонеса: Открытия, находки, теории ММ XVII. Севастопол, 2017 г

2. Shalikadze T., Interim report on the Polish-Georgian excavation of a Roman fort in Gonio (Apsaros) in 2014// Polish Archaeology in the Mediterranean, XXV, 533-552, Warsaw. 2016
3. შალიკაძე თ., ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის საგანძური, ბათუმი. 2015 (თანაავტორი)
4. შალიკაძე თ., ხელვაჩაურის მუხუციპალიტეტის სოფ. მახოს 2013 წლის არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში// აჭარა წარსული თანამედროვეობა, ბათუმი. 2015, გვ. 104–117 (თანაავტორი).
5. შალიკაძე თ., ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები სოფელ მარადიდში// ჩვენი სულიერების ბალავარი VI, საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, ბათუმი. 2014, გვ.32–38. (თანაავტორი).
6. შალიკაძე თ., გონიოს ციხის სამხრეთ–აღმოსავლეთ მონაკვეთში 2012 წელს წარმოებული გათხრების მოკლე ანგარიში// კრ. აჭარა. წარსული და თანამედროვეობა I. 2012 წლის არქეოლოგიური გათხრების შედეგები. ბათუმი. 2013: 187–221 (თანაავტორი).
7. შალიკაძე თ., ფიჭვნარის ექსპედიციის 2012 წლის საველე კვლევა–ძიების ანგარიში// კრ. აჭარა. წარსული და თანამედროვეობა. 2012 წლის არქეოლოგიური გათხრების შედეგები I. ბათუმი. 2013: 52–126 (თანაავტორი)
8. შალიკაძე თ., ბათუმის ციხის 2012 წლის გათხრების შედეგები// კრ. აჭარა. წარსული და თანამედროვეობა. 2012 წლის არქეოლოგიური გათხრების შედეგები I. ბათუმი. 2013: 8–51 (თანაავტორი).
9. შალიკაძე თ., ქობულეთ-ფიჭვნარში 2006 წელს წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგები (ელინისტური სამაროვანი)// საერთაშორისო კონფერენცია «კულტურული მემკვიდრეობის მენეჯმენტი-პრობლემები და პერსპექტივები», საქართველოს უნივერსიტეტი, 2011 წ.
10. Shalikadze T., Early Byzantine Glass were from the Southwestern Litoral of Georgia, 2010 (თანაავტორი)
11. Shalikadze T., New Archaeological Reveals in Village Makho// Caucasus Journal of Social Sciences, volume 3, issue 1, Tbilisi-2010, pp. 34-48 (თანაავტორი)
12. შალიკაძე თ., მინის ნანარმი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთიდან// ფიჭვნარი IV, გონიო–აფსაროსი IX. ბათუმი 2009 (თანაავტორი)
13. შალიკაძე თ., დასავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთის იმპორტული ნაკეთობის ზოგიერთი სახეობანი გონიო–აფსაროსიდან// გონიო–აფსაროსი VIII, ბათუმი, 2009.

14. შალიკაძე თ., მინის ნაკეთობანი ვაშნარის ნაქალაქარიდან// პირველი საერთაშორისო კონფერენცია 2009 წლის 30 ივლისი. ოზურგეთი. 2009
15. შალიკაძე თ., ამოტვიფრულორნამენტიანი მინის ჭურჭლები გონიო-ავსაროსიდან// იბერია-კოლხეთი 4. თბილისი. 2008
16. შალიკაძე თ., ზოგიერთი მინის სახეობის სასმისები გონიო-ავსაროსიდან// ჟურნალი ჭოროხი 3. ბათუმი, 2007
17. შალიკაძე თ., ფიგურულსაკიდიანი საყურე სოფელ ახალშენიდან// ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, 4, ბათუმი, 2007
18. შალიკაძე თ., თავისუფალი ბერვის გზით დამზადებული ზოგიერთი მინის ჭურჭელი გონიო-ავსაროსიდან// საისტორიო მაცნე XV, ბათუმი. 2005 გვ. 215-217

ტარიელ ებრალიძე (1996-2016 წწ.)

1. ებრალიძე ტ., სოფელი შუბანი XII-XIX სს// პროფესორ-მასწავლებელთა და სტუდენტთა მესამე სამეცნიერო კონფერენციის მოხსენებათა გეგმა და თეზისები ბათუმი, 1996. გვ. 40-41
2. ებრალიძე ტ., ახ.წ IV ს-ის წითელლაკიანი კერამიკა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთიდან// ლიტერატურული აჭარა, ბათუმი, 1999. 4. გვ. 106-109
3. ებრალიძე ტ., იმპორტული კერამიკა მახვილაურის გორა სამოსახლოდან// კულტურის ისტორიისა და თეორიის საკითხები VIII, თბილისი. 2000. გვ.28-36.
4. ებრალიძე ტ., წითელლაკიანი დოქები გონიო-ავსაროსიდან// ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები I, ბათუმი. 2000, გვ.62-69
5. ებრალიძე ტ., გონიო-ავსაროსი// საისტორიო მაცნე VIII, ბათუმი. 2000. გვ. 56-64 (თანაავტორი)
6. ებრალიძე ტ., იმპორტული კერამიკის გავრცელების საკითხისათვის საქართველოში (გვიანელინისტური და რომაული ხანა)// საისტორიო მაცნე, X, ბათუმი. 2001. გვ.75-81.
7. ებრალიძე ტ., 2000 წელს გონიო-ავსაროსის ციხის სამხრეთი კარიბჭის გარეთ წარმოებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების ანგარიში// გონიო-ავსაროსი III, თბილისი. 2002 გვ.44-70 (თანაავტორი)
8. ებრალიძე ტ., ლუთერიები გონიო-ავსაროსიდან// ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, III, ბათუმი, 2002. გვ.89-93

9. Евралидзе Т., История Арсара по данным новейших археологических материалов// Международная конференция археология и этнография кавказа Ваку. 2000. ст 80-82 (თანაავტორი)
10. Евралидзе Т., Recent Archeological Finds in Gonio-Apsarus// Pont-evxim et commerce, Actes du IX Symposium de Vani. Paris. 2002. გვ. 251-262 (თანაავტორი).
11. ებრალიძე ტ., ზვარეს ციხე-კოშკი// საისტორიო მაცნე. XIII, ბათუმი. 2004, გვ.125-133 (თანაავტორი)
12. ებრალიძე ტ., იმპორტული კერამიკა// გონიო- აფსაროსი. IV, ბათუმი. 2004. გვ.108-120.
13. ებრალიძე ტ., დასავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთის იმპორტული კერამიკა გონიო-აფსაროსიდან// საისტორიო მაცნე, XV. ბათუმი, 2005. გვ. 208-215.
14. ებრალიძე ტ., რომაული ხანის ქრაქები გონიო-აფსაროსიდან// ბათუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები VIII, ბათუმი. 2005. გვ.45-56 (თანაავტორი).
15. ებრალიძე ტ., მევენახეობა-მელვინეობა განვითარებულ შუა საუკუნეებში აჭარისწყლის ხეობაში// საისტორიო მაცნე, XV, ბათუმი. 2005. გვ.279-285 (თანაავტორი)
16. ებრალიძე ტ., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთი გვიან ელინისტურსა და რომაულ ხანაში (სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობანი იმპორტული კერამიკის მიხედვით)// გონიო აფსაროსი VI. ბათუმი. 2005 (მონოგრაფია)
17. ებრალიძე ტ., გველის კულტი და სოციალური ურთიერთობის ზოგიერთი საკითხი აჭარაში// ბათუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები V, ბათუმი. 2007. გვ.230-233 (თანაავტორი)
18. ებრალიძე ტ., იმპორტული ნაწარმი გონიო -აფსაროსიდან. 2006 წლის არქეოლოგიური მასალების მიხედვით// ჭოროხი, 5. ბათუმი. 2007. გვ 67-71 (თანაავტორი).
19. ებრალიძე ტ., არქეოლოგიური გათხრები სოფელ დიდაჭარაში// სამეცნიერო კონფერენცია ანდრია პირველწოდებულის გზით. გვ.14-16.
20. Евралидзе Т., Гонио-апсар (краткая история)// Иновационные Аспекты исследования культуры, архелогии, лингвистики стран черноморского бассейна. Батуми. 2008. Ст.134-164 (თანაავტორი)

21. Евралидзе Т., Апсарская крепость в I-III вв. Н. Э (По данным письменных и археологических источников)// კავკასიის არქეოლოგია, ეთნოლოგია, ფოლკლორისტიკა. თბილისი. 2007. გვ.123-124 (თანაავტორი)
22. ებრალიძე ტ., სოფ. დიდაჭარის ისტორიიდან// სამეცნიერო კონფერენცია „წმინდა ანდრია პილველწოდებულის გზით. 2008. გვ. 37-38
23. ებრალიძე ტ., გონიო-აფსაროსის სავაჭრო-ეკონომიკური და კულტურული ურთიერთობანი დასავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთთან// ვახტანგ ბერიძის სახელობის ქართული ხელოვნების საერთაშორისო სიმპოზიუმი, ქართული ხელოვნება ევროპისა და აზიის კულტურათა კონტექსტში. თბილისი. 2008, გვ.34.
24. ებრალიძე ტ., აბუსერისძეთა ხანის საეკლესიო ნაგებობანი ღორჯომისწყლის ხეობიდან// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია „ტბელობა“. გვ.243-247.
25. ებრალიძე ტ., ჭრაქები გონიო- აფსაროსიდან// იბერია- კოლხეთი, №4. თბ., 2008. გვ. 32-39 (თანაავტორი)
26. ებრალიძე ტ., გონიო- აფსაროსი ახ. წ. I საუკუნეში// გონიო- აფსაროსი, VIII. ბათუმი.2009. გვ.,147-168
27. ებრალიძე ტ., დასავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთის იმპორტული ნაკეთობის ზოგიერთი სახეობანი გონიო-აფსაროსიდან// გონიო- აფსაროსი, VIII. ბათუმი. 2009. გვ.,169-176.
28. ებრალიძე ტ., სოფ. ზვარეს ისტორიიდან// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია „ დიდაჭარობა“. 2009. გვ., 375-380.
29. ებრალიძე ტ., აჭარისწყლის ხეობა XI-XIII სს. (მევენახეობა-მეღვინეობა არქეოლოგიური მასალების მიხედვით)// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია „დიდაჭარობა“. 2009, გვ., (თანაავტორი).
30. ებრალიძე ტ., არქეოლოგიური გათხრები შუახვევის რაიონის სოფ. წაბლანაში// სამეცნიერო კონფერენცია „წმ. ანდრია პირველწოდებულის გზით“. 2009.
31. ებრალიძე ტ., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო I-VI სს// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია ქუთაისური საუბრები, XII. ქუთაისი. 2009. გვ., 36-38
32. Ebralidze T. Gonio-Afsaros. Trade, Economic and Cultural Relations with the Western Mediterranean Coast// I ST INTERNACIONAL SYMPOSIUM OF GEORGIAN CULTURE, Georgian Art in the Context of European and Asian Cultures. Tb., 2009. გვ.,84-86. (თანაავტორი).
33. ებრალიძე ტ., ცინარეთის ციხე-კოშკი// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია „დიდაჭარობა“. 2010.

34. ებრალიძე ტ., უჩამბისწყლის ხეობა XI-XIII საუკუნეებში// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია „ტბელობა“, 2010 (თანაავტორი).
35. ებრალიძე ტ., არქეოლოგიური გათხრები სოფელ ფურტიოში// აჭარა, წარსული და თანამედროვეობა I, ბათუმი, 2013: გვ., 280-298 (თანაავტორი)
36. ებრალიძე ტ., სოფელ ჯაბნიძეების ნაეკლესიარი// ჩვენი სულიერების ბალავარი საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები VIII, თბილისი. 2016, გვ., 293-298 (თანაავტორი)

ირინა ვარშალომიძე (2008-2018 წწ.)

1. ვარშალომიძე ი., ხარიტონ ახვლედიანის სახელობის მუზეუმში დაცული რუსუდან დედოფლის მონეტები// ბათუმი წარსული და თანამედროვეობა, საერთაშორისო კონფერენციის მასალები, ბათუმი. 2018, გვ. 98-107 (თანაავტორი)
2. ვარშალომიძე ი., ხარიტონ ახვლედიანის სახელობის მუზეუმში დაცული გიორგი III მონეტები// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორია, არქეოლოგია და ეთნოლოგია VIII მასალები, თბილისი, გვ.123-141 (თანაავტორი)
3. ვარშალომიძე ი., პანტიკაპეონის მონეტა ბათუმიდან// ჰუმანიტარული მეცნიერებები ინფორმაციულ საზოგადოებაში-III“ საერთაშორისო კონფერენციის მასალები , ბათუმი, 2018
4. ვარშალომიძე ი., ანტიკური მონეტები სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთიდან (აჭარა)// სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიისა და არქეოლოგიის საკითხები, VII (II), ბათუმი. 2017
5. ვარშალომიძე ი., ევროპული მონეტა ფიჭვნარიდან// ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები VII, ბათუმი. 2017. გვ.66-69
6. ვარშალომიძე ი., ნუმიზმატიკური მასალა ხულოს მუნიციპალიტეტიდან// ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ნიკო ბერძენიშვილის კვლევითი ინსტიტუტის შრომები, XIII, ბათუმი. 2017
7. ვარშალომიძე ი., სამაროვნები ხულოს მუნიციპალიტეტიდან// ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ნიკო ბერძენიშვილის კვლევითი ინსტიტუტის შრომები, XIII, ბათუმი, 2017
8. ვარშალომიძე ი., ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის ნუმიზმატიკური საგანძური (კატალოგი), ბათუმი. 2016
9. ვარშალომიძე ი., ქუფური საფასეების მიმოქცევა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში// ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები VI, ბათუმი. 2016 (თანაავტორი).

10. ვარშალომიძე ი., ილხანთა მონეტა სხალთიდან// სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიისა და არქეოლოგიის საკითხები, VI (I), ბათუმი. 2016, გვ. 87-90
11. ვარშალომიძე ი., ბიზანტიური მონეტა ბათუმის შემოგარენიდან// ბათუმი, წარსული და თანამედროვეობა VII, ბათუმი. 2016. გვ. 258-260
12. ვარშალომიძე ი., კირმანეული თეთრი სოფელ აჭყვისთავიდან// სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო, საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, VI, ბათუმი. 2016, გვ. 266-269 (თანაავტორი)
13. ვარშალომიძე ი., ახალი ნუმიზმატიკური მასალა ბათუმის შემოგარენიდან// ბათუმი, წარსული და თანამედროვეობა VI, ბათუმი. 2016. გვ. 69-71
14. ვარშალომიძე ი., ქუფური მონეტების განძი ხელვაჩაურიდან (აჭარა) - წინასწარი მონაცემები// იბერია კოლხეთი, 10, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის გამოცემა, 2014 წ. გვ: 85-96 (თანაავტორი).
15. ვარშალომიძე ი., ქუფური მონეტების განძი ზოტიდან (გურია)// ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები V, თბილისი. 2013, გვ. 60-69 (თანაავტორი).
16. ვარშალომიძე ი., XIII საუკუნის ანონიმური ყაანური სოფელ ფურტიოდან// აჭარა წარსული და თანამედროვეობა I, ბათუმი. 2012. გვ: 143-145
17. Varshalomidze I., Kolkhidki. The Numismatic Chronicle 2010. Oxford (თანაავტორი)
18. ვარშალომიძე ი., კოლხური თეთრის ახალი ნომინალები ფიჭვნარიდან (ჰემიტეტარტემორიონები)// თსუ კულტუროლოგიის დეპარტამენტის კრებული, თბილისი. 2010, (თანაავტორი)
19. Varshalomidze I., Roman Period Coins from gonio-apsarus. Georgian Art in the context of European and Asian Cultures, Tbilisi, 2009, 84-89
20. ვარშალომიძე ი., რომაული მონეტები გონიო-აფსაროსიდან (თეზისები)// ვახტანგ ბერიძის სახელობის ქართული ხელოვნების საერთაშორისო სიმპოზიუმი, თბილისი. 2009, 35-36
21. ვარშალომიძე ი., ბიზანტიური მონეტები გონიო-აფსაროსიდან// ბიზანტინოლოგია საქართველოში-2, თბილისი. 2009, 261-267.
22. ვარშალომიძე ი., მონეტები გონიო-აფსაროსიდან// გონიო-აფსაროსი VII, ბათუმი. 2009. მონოგრაფია
23. ვარშალომიძე ი., მცირეზიული მონეტები გონიო-აფსაროსიდან// ნოდარ შენგელია 75, აღმოსავლეთისა და კავკასიის კვლევითი ცენტრი, ივანე ჯავახიშვილის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი 2008, გვ. 152-15

თამილა ლომთათიძე (1994-2008 წწ.)

1. ლომთათიძე თ., სამინათმოქმედო ციკლის ზოგიერთი წეს-ჩვეულება აჭარაში// კულტუროლოგიური და ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ძიებანი საქართველოში I, ბათუმი. 1996
2. ლომთათიძე თ., ხვნა-თესვის მაგიური წეს-ჩვეულებები აჭარაში// ბათუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, III, ბათუმი. 1999
3. ლომთათიძე თ., სოლარული სიმბოლიკა “ცხემლის ქრის” რიტუალში// ბათუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, IV, ბათუმი. 2002
4. ლომთათიძე თ., ბერიკაობა-ყვენობის ელემენტები აჭარის ეთნოგრაფიულ ყოფაში// საისტორიო მაცნე“, XI, ბათუმი. 2002
5. Lomtadze T., Achara'da Ekim-Sürüm Adetleri, Çveneburebi (kültürel dergi), Sayı 46, Istanbul. 2002
6. ლომთათიძე თ., მიწის სამუშაოების აღკვეთის ჩვეულება აჭარაში (ქაშატობა)// ბათუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, VI, ბათუმი. 2004
7. ლომთათიძე თ., ამინდის მართვის უძველესი რიტუალი და მეგალითური კულტურის ძეგლები აჭარაში, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, III, ბათუმი. 2005
8. Ломтатидзе Т., Архаическая символика в обрядах и обычаях земледельцев Аджарии (Культ Земли)// Материалы Международной научной конференции «Археология, этнография и фольклористика Кавказа», თბილისი. 2006
9. Ломтатидзе Т., Сакральное значение зерна в ритуальных блюдах в Аджарии// Материалы Международной научной конференции «Археология, этнография и фольклористика Кавказа», Махачкала, 2007
10. ლომთათიძე თ., „ცეცხლის დღეობების“ კვალი დადგის დღესასწაულში// ნიკო ბერძენიშვილის ინსტიტუტის შრომები, V, ბათუმი. 2007
11. ლომთათიძე თ., ხალხური აგრარული კალენდარი და აჭარის მოსახლეობის სულიერი კულტურის ზოგიერთი საკითხი, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ეთნოლოგიის პრობლემები, I, ბათუმი. 2007
12. ლომთათიძე თ., დამცავი მაგიის ელემენტები აჭარის ზეპირსიტყვიერებაში, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზეპირსიტყვიერება, XII, ბათუმი. 2007
13. Ломтатидзе Т., Отражение древнейших религиозных верований в культовой лексике (на примере грузинских народных игр), Проблемы современной линг-вистики (языковые контакты), Баку, 2007 (Tanaavtori)

14. ლომთათიძე თ., მარცვლის საკრალური დანიშნულება რიტუალურ კერძებში, ბათუმის ნიკო ბერძენიშვილის ინსტიტუტის შრომები, VII, ბათუმი. 2008
15. ლომთათიძე თ., საკულტო ლექსიკა, როგორც დღესასწაულის არქეტიპის აღდგენის საშუალება, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ეთნოლოგიის პრობლემები, II, ბათუმი. 2008
16. ლომთათიძე თ., თქმულებები “ქონდრისკაცების ქვეყანაზე” და “ფრინველის დაძლევის რიტუალი”, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზეპირსიტყვიერება, XIII, ბათუმი. 2008
17. ლომთათიძე თ., სულიერი კულტურის კვლევა: სტერეოტიპები და განვითარების პერსპექტივები (აჭარის მაგალითზე)// “ანთროპოლოგია - მომავლის მეცნიერება?!", თბილისი. 2008, (თანაავტორი)

კახაბერ ქამადაძე (2013-2019 წწ.)

1. ქამადაძე კ., 2020 წელს გონიო-აფსაროსის ციხის ტერიტორიაზე წარმოებულ არქეოლოგიური ექსპედიციის მოკლე ანგარიში// 2020 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიშების კრებული, თბილისი 2021 (თანაავტორი)
2. ქამადაძე კ., ავგიის ნაეკლესიარი//გონიო-აფსაროსი, XI, თბილისი 2021, გვ. 173-194 (თანაავტორი)
3. ქამადაძე კ., ბოლო წლებში (2015-2021 წწ) გონიოს ციხის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ფაინსის ნაწარმი// გონიო-აფსაროსი, XI, თბილისი 2021, გვ. 195-207
4. ქამადაძე კ., 2019 წელს გონიო-აფსაროსის ციხის ტერიტორიაზე წარმოებულ არქეოლოგიური ექსპედიციის მოკლე ანგარიში// 2019 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიშების კრებული, თბილისი 2020. (თანაავტორი)
5. Kamadadze K., Avgia church// Światowit, LIX, pp. 173-183, warsaw. 2020 (თანაავტორი)
6. Kamadadze K., A Brief Report on the Archaeological Excavations in Gonio-Apsarus, 2014-2017// Settlements and Necropoleis of the Black Sea and its Hinterland in Antiquity Select Papers from the Third International Conference ‘The Black Sea in Antiquity and Tekkeköy: An Ancient Settlement on the Southern Black Sea Coast’ Oxford. 2019, pp. 125-134, (თანაავტორი)

7. Kamadadze K., Trading and economic relations between south-western Georgia and Sinope in the Roman period// International Symposium on Sinope and Black sea archaeology „Ancient Sinope and black Sea”. Proceedings Book, pp. 91-97, Sinop. 2019
8. ქამადაძე კ., 2018 წელს გონიო-აფსაროსის ტერიტორიაზე წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიში// 2018 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიშების კრებული, თბილისი 2019. გვ. 310-311 (თანაავტორი)
9. ქამადაძე კ., ხულოს მუნიციპალიტეტის არსიანის ქედზე, ბეშუმის ნამოსახლარების ტერიტორიაზე 2018 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების მოკლე ანგარიში// 2018 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიშების კრებული, თბილისი 2019. გვ. 317-321 (თანაავტორი)
10. ქამადაძე კ., ისტორიული ჭანეთის ცენტრალურ ნაწილში დაცული ქართული კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლები (საფორტიფიკაციო ნაგებობები, ეკლესიები, საკომუნიკაციო და საყოფაცხოვრებო არქიტექტურის ნიმუშები), ბათუმი. 2019. მონოგრაფია (თანაავტორი)
11. ქამადაძე კ., ბეშუმის უღელტეხილის ისტორია და ეთნოარქეოლოგია. ბათუმი. 2019. მონოგრაფია. (თანაავტორი)
12. ქამადაძე კ., გონიო-აფსაროსი (გზამკლევები). ბათუმი. 2019 (თანაავტორი)
13. ქამადაძე კ., ცენტრალური ჭანეთის საეკლესიო ნაგებობანი (მაჩკა, ჰუმბულა)// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო IX (ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია) მასალები. თბილისი. 2019, გვ. 225-233 (თანაავტორი)
14. ქამადაძე კ., 2019 წელს გვარას ციხეზე წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების ძირითადი შედეგები //საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო IX (ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია) მასალები. თბილისი. 2019, გვ. 253-259 (თანაავტორი)
15. Kamadadze K., The Iznik pottery found in the Gonio Fort//Могилянські читання, Збірник наукових праць. Київ. 2019. С. 301-308 (Tanaavtori)
16. ქამადაძე კ., ჩიბუხები გონიოს ციხიდან// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის ბათუმი წარსული და თანამედროვეობა X მასალები, ბათუმი. 2019
17. Камададзе К., Малоазийские фаянсы и китайский фарфор в быту турецкого гарнизона крепости Гонио-Апсарос (по материалам раскопок 2018 года)// International Science Conference Pontica et Caucasia II. Interdisciplinary research on the antiquity of the Black Sea Proceedings Book, 14-17 may. Warsaw. 2019 (თანაავტორი)

18. ქამადაძე კ., 2017 წელს გონიო-აფსაროსის ციხის ტერიტორიაზე ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიში// 2017 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიშების კრებული, თბილისი 2018. გვ. 162-166 (თანაავტორი)
19. ქამადაძე კ., არქეოლოგიური გათხრები გვარას ციხეზე// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის - სამხრეთ დასავლეთ საქართველო (ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია) მასალები, VIII თბილისი. 2018. გვ. 367-372, (თანაავტორი)
20. ქამადაძე კ., ტრაპიზონიდან ბაიბურთ-ერზრუმისაკენ მიმავალი ძველი გზები და ზოგიერთი საფორტიფიკაციო ნაგებობანი// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის სამხრეთ დასავლეთ საქართველო (ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია) მასალები, VIII, თბილისი. 2018. გვ., 330-344, (თანაავტორი)
21. ქამადაძე კ., არტაანის ქართული კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლები (საფორტიფიკაციო, საკულტო, საკომუნიკაციო და საყოფაცხოვრებო არქიტექტურის ნიმუშები). თბილისი. 2018 მონოგრაფია. (თანაავტორი).
22. ქამადაძე კ., არტაანის საეკლესიო ნაგებობები (ზაქი, ჭალა, ურთა, ფექრაშენი)// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის ჩვენი სულიერების ბალავარი X, მასალები, ბათუმი. 2018. გვ., 300-308, (თანაავტორი).
23. Kamadadze K., Porcelain from Gonio Fort// Стародавние Причорномор'я, Выпуск XII, Одеса. 2018. Ст. 261-269
24. Kamadadze K., Avgia Church Site// KADMOS A journal of the Humanities, Tbilisi 10.2018. 123-151 (coauthor)
25. ქამადაძე კ., ცენტრალური ჭანეთის საფორტიფიკაციო ნაგებობანი// კულტურულ-საისტორიო ძიებანი II, მიძღვნილი საქ. მეც. აკადემიის წევრ-კორესპოდენტის გურამ ლორთქიფანიძის დაბადების 80 წლისთავის იუბილისადმი, თბილისი. 2018, გვ. 125-146 (თანაავტორი)
26. ქამადაძე კ., 2017 წელს გონიო-აფსაროსის ციხის სამხრეთ-დასავლეთ მონაკვეთში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების ძირითადი შედეგები// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის სამხრეთ დასავლეთ საქართველო (ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია) VII მასალები, თბილისი. 2017, გვ.295-303 (თანაავტორი)
27. ქამადაძე კ., გონიო-აფსაროსში 2014 წელს წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში// აჭარა წარსული და თანამედროვეობა III, ბათუმი. 2017, გვ. 207-238 (თანაავტორი)
28. ქამადაძე კ., 2015 წელს გონიო-აფსაროსში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების ძირითადი შედეგები// აჭარა წარსული და თანამედროვეობა III, ბათუმი. 2017, გვ. 239-258, (თანაავტორი)

29. ქამადაძე კ., 2014 წელს სოფ. სიმონეთში (ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტი) წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში// აჭარა წარსული და თანამედროვეობა III, ბათუმი. 2017, გვ. 302-322, (თანაავტორი)
30. ქამადაძე კ., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო (აჭარა) გვიან შუასაუკუნეებში წერილობითი წყაროებისა და არქეოლოგიური მასალების მიხედვით). არქეოლოგიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაციის ანოტაცია. ბათუმი. 2017
31. ქამადაძე კ., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო (აჭარა) გვიან შუასაუკუნეებში წერილობითი წყაროებისა და არქეოლოგიური მასალების მიხედვით). დისერტაცია. ბათუმი. 2016
32. Камададзе К., Туреские Фаянсовые Кофейные Чашечки в Памятниках Юго-Западной Грузии// Стародавние Причерномор'я, Выпуск XI, Одеса. 2016. Ст. 220-225
33. ქამადაძე კ., ოსმალური ფაიანსი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოდან// ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ნიკო ბერძენიშვილის კვლევითი ინსტიტუტის შრომები ტ. XII, ბათუმი. 2016. გვ.48-61
34. ქამადაძე კ., რომაული სამყარო და აკულტურაციის პროცესები სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში გონიო-აფსაროსის მაგალითზე// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის ბათუმი-წარსული და თანამედროვეობა VII მასალები, ბათუმი. 2016. გვ., 272-278. (თანაავტორი)
35. ქამადაძე კ., მარმარილოსებრი კერამიკა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლებიდან// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის სამხრეთ დასავლეთ საქართველო (ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია) VI მასალები, თბილისი. 2016. გვ. 245-251
36. ქამადაძე კ., ხიხანის ციხის გვიანი შუასაუკუნეების არქიტექტურული ნაგებობები// ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის 80 წლის იუბილესადმი მიძღვნილი სტუდენტთა საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის ნაშრომთა კრებული, ბათუმი. 2016. გვ.143-148
37. ქამადაძე კ., სოფელ ჯაბნიძეების ნაეკლესიარი// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის ჩვენი სულიერების ბალავარი VIII, მასალები, თბილისი. 2016. გვ.293-298 (თანაავტორი)
38. ქამადაძე კ., გვიანი შუასაუკუნეების არქიტექტურული ნაგებობანი გონიო-აფსაროსის ციხიდან// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის „კულტურა და ხელოვნება: კვლევა და მართვა“ მასალები, ბათუმი. 2015. გვ.136-141
39. ქამადაძე კ., ფაიფურის ფინჯნები გონიო-აფსაროსის ციხიდან// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის სამხრეთ დასავლეთ საქართველო (ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია) V მასალები. თბილისი. 2015. გვ.417-426

40. ქამადაძე კ., ქრისტიანული კულტურის ნაშთი სოფ. სიმონეთიდან// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის ჩვენი სულიერების ბალავარი VII მასალები, თბილისი. 2015. გვ. 338-343 (თანაავტორი)
41. ქამადაძე კ., გვიანი შუასაუკუნეების ერთფერად მოჭიქული კერამიკა გონიო-ავსაროსიდან// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის: „ჰუმანიტარული მეცნიერებები ინფორმაციულ საზოგადოებაში – II“ მასალები. ნაწილი III, ბათუმი. 2014. გვ., 325-328
42. ქამადაძე კ., გვიანი შუა საუკუნეების იზნიკური კერამიკა გონიო-ავსაროსიდან// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო (ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია) IV მასალები, თბილისი. 2014. გვ., 223-232
43. ქამადაძე კ., ისტორიული ჭანეთის აღმოსავლეთ ნაწილში დაცული კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლები (საფორტიფიკაციო ნაგებობები, ეკლესიები, საკომუნიკაციო და საყოფაცხოვრებო არქიტექტურის ნიმუშები). მონოგრაფია. ბათუმი 2014
44. ქამადაძე კ., სოფელ ჯოჭოს ქრისტიანული წარსულიდან, ქართული წყაროთმცოდნეობა ტ. XV-XVI, თბილისი. 2013-2014 გვ. 202-206
45. ქამადაძე კ., ხელვაჩაურის რაიონის სოფ. ერგეში 2012 წელს წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში// აჭარა წარსული და თანამედროვეობა I, ბათუმი. 2013. გვ., 265-279 (თანაავტორი)
46. ქამადაძე კ., ხოფას ციხე// საისტორიო მაცნე XX, ბათუმი. 2013, გვ., 60-67. (თანაავტორი),
47. ქამადაძე კ., ქრისტიანობა ერგეს „ქვეყანაში“ უახლესი არქეოლოგიური აღმოჩენების შუქზე// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის ჩვენი სულიერების ბალავარი V მასალები. თბილისი. 2013. გვ., 92-99. (თანაავტორი),
48. ქამადაძე კ., გონიო-ავსაროსში აღმოჩენილი ფაიანსის წარმომავლობის საკითხი-სათვის// საისტორიო მაცნე, XX, ბათუმი 2013. გვ., 160-167

სულხან მამულაძე (2016-2019 წწ.)

1. მამულაძე ს., „წითელაკიანი კერამიკული ნაწარმი გონიო-ავსაროსიდან უახლესი აღმოჩენების მიხედვით“// ბათუმი წარსული და თანამედროვეობა X, საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, ბათუმი. 2019
2. მამულაძე ს., „რომაული გარნიზონების მომარაგების საკითხები კოლხეთში“ //რომაული ტრანსკავკასია იმპერიული სამეზობლოს გავლენა,საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, 2019

3. მამულაძე ს., „სერაპისის კულტი რომაული ეპოქის გონიო-აფსაროსში“// მატერიალური და სულიერი კულტურა რუმინეთსა და საქართველოში I ათასწლეულში, საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, 2019. (თანაავტორი)
4. მამულაძე ს., „რომაული გარნიზონები სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში“// ჩვენი სულიერების ბალვარი” X, საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, 2019.
5. მამულაძე ს., „ტრაპიზონიდან ბაიზურთ- ერზრუმისაკენ მიმავალი ძველი გზები და ზოგიერთი საფორტიფიკაციო ნაგებობანი (თორული, ქეჩიკალე)“// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო (ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია), 2018. (თანაავტორი)
6. მამულაძე ს., „გუმუშხანეს (ხალდიის) საფორტიფიკაციო ნაგებობანი - ჯანჯას ციხე“// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო (ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია), 2018 (თანაავტორი)
7. მამულაძე ს., „ჭრაქები გონიო აფსაროსიდან უახლესი აღმოჩენების მიხედვით“// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო (ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია), 2018.
8. მამულაძე ს., „ადრეული რომაული კასტელუმი აფსაროსში ნუმიზმატიკური აღმოჩენების მიხედვით“// გრიგოლ ფერაძის ხსოვნისადმი მიძღვნილი მე-16 საერთაშორისო ქართველოლოგიური კონფერენცია, 2018. (თანაავტორი)
9. მამულაძე ს., „გონიო-აფსაროსის ადრეული ნაგებობების შესახებ“// პროჯორჯია, ქართველოლოგიური კვლევის ყურნალი, 2018 (თანაავტორი)
10. მამულაძე ს., „რომაულ კასტელუმ გონიო-აფსაროსის არქიტექტურა“// ვარშავის უნივერსიტეტის ისტორიის დეპარტამენტის შრომები, 2017. (თანაავტორი)
11. მამულაძე ს., „წყალმომარაგების სისტემები გონიო-აფსაროსიდან“// საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია ბათუმი - წარსული და თანამედროვეობა VIII, 2017
12. მამულაძე ს., „რომაული სამყარო და აკულტურიზაციის პროცესები სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში გონიო-აფსაროსის მაგალითზე“// ბათუმი წარსული და თანამედროვეობა VII (საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები), 2016. (თანაავტორი)

ლაშა ასლანიშვილი (2004-2018 წლები)

1. ასლანიშვილი ლ., ქვის ბირთვები// გონიო-აფსაროსი IV, ბათუმი. 2004, გვ. 152-155.
2. ასლანიშვილი ლ., რომაული აგური და კრამიტი აფსაროსიდან// შრომები VIII (ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა სერია) ბათუმი 2005
3. ასლანიშვილი ლ., „ფლავიუს არიანე და აფსაროსის რომაული გარნიზონები“, ჰუმანიტარული მეცნიერებები ინფორმაციულ საზოგადოებაში-II, კონფერენციის მასალები, ნაწილი III, ბათუმი. 2014. გვ. 336-345
4. ასლანიშვილი ლ., „არქეოლოგიური გათხრები სოფელ ფურტიოში“// აჭარა-წარსული და თანამედროვეობა, კრებული I, გვ. 280-286, ბათუმი. 2013
5. ასლანიშვილი ლ., „გონიოს ციხის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მონაკვეთში 2012 წელს წრმოებული გათხრების მოკლე ანგარიში“ აჭარა-წარსული და თანამედროვეობა, კრებული I, გვ. 187-200, ბათუმი. 2013
6. Aslanishvili L., „Roman stamped Bricks from apsaros“ Inovative Aspects of Study of the Black sea Countries, History, Anthropology, literature and linguistics, 2, p.310-319, Blagoevgrad-batumi. 2011,
7. Aslanishvili L., “throwing artillery from apsaros roman fortress. analyze and interpretation of stone projectiles for ballista” pro gerogia-journal of kartvelological studies-p.109-12, n 28-2018
8. Aslanishvili L., „Ceramic building material from the Roman forts on the Colchis coast: archaeology and archaeoceramological analysis“ Polish Archaeology in the Mediterranean N27/1-2018 pp.485-562

ISBN 978-9941-9738-8-8

9 789941 973888